АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
4
1968

На корицата

Глинена чаша троянски тип от с. Михалич, Хасковски окръг — средата на III хилядолетие пр. н. е.

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Tasse en argile type Troyen du vill. Mihalič, arr. de Haskovo — milieu du IIIe millénaire av. n. ère.

Photo R. Staneva

АРХЕОЛОГИЯ

Год. X
4
1968

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Троя VIIb 2 и балканските тракийски и мизийски племена

ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ

Последните векове на второто хилядолетие пр. н. ера обхващат важен период от историята на племената и народите на Дунавска Европа и на земите от Средиземноморския басейн, особено на неговата източна част. Тук през това време се извършвали дълбоки промени в развитието на икономиката и културата. Това е времето, когато желязото, вече отдавна познато, но използувано само като благороден и скъпоценен метал, започнало постепенно да прониква в производството за изготвяне най-напред на оръжия, а след това и на оръдия на труда. Културата на бронза започнала постепенно да отстъпва място на културата на желязото. Произтичащите от това промени в производството не закъснели да намерят отражение и в развитието на обществените и политически отношения всред племената и народите на тази обширна географска област. За историята на този период са характерни големите етнически раздвижвания и размествания, загатвани в египетските и асирийските анали, запазили спомен в древногръцкия епос, в библията и най-после съвпадащи с археологическите наблюдения и изводи при разкопките на голям брой селища, особено в Югоизточна Европа и Близкия Изток. Комбинирани, данните на всички тези източници ни разкриват историческия факт, че през последните векове на второто хилядолетие пр. н. ера древният свят на бронзовата култура преживял истинска политическа катастрофа, която се почувствувала особено дълбоко в областите на Източното Средиземноморие. Вълни от нови племена и народи, дошли по море и по суша, залели стария свят. Голямата и мощна държава на хетитите изчезнала от историческата сцена, като на нейно място се появило царството на фригите и някои други по-малки държавни обединения. В Егейския свят рухнала блестящата микенска култура, върху развалините на която израснал светът на гръцките полиси. Ударът на новите сили се почувствувал чак до Египет и дълбоко в хинтерланда на Мала-Азия, дори до горното течение на Тигър и Ефрат. Египет устоял на напора на нашествениците, но след дълги борби фараоните трябвало да изоставят извънафриканските си владения в Палестина и Сирия, а асирийските владетели дори до VIII в. пр. н. ера водили отбранителни войни на западните си граници с остатъците на някои от тези племена. Раздвижването на народите от Егейския свят било в същност само една брънка от голям миграционен процес, който засегнал и източната част на Западното Средиземноморие и особено Апенинския полуостров, който също по това време, ако може да се съди от археологическите находки, преминавайки от бронза към желязото, получил и нови етнически елементи.[1]

Най-ранните писмени известия за сблъскването на стария свят с новите сили намираме в египетските извори от времето на фараон Мернепта (приблизително 1225—

1215 г. пр. н. ера), който трябвало да се справи с една широка коалиция на либийския владетел Мерией. В нея участвували етническите групи Ахайваша, Туруша, Лукка и Шардана. Мнозина виждат в тези названия известните от други извори ахейци, етруски, лики и сардинци.[2] Те се явили в делтата на Нил със своите кораби или товарни коли заедно с жените и децата си, заедно със своето преносимо имущество — явно, че в случая не ставало въпрос да се нападне Египет за грабеж, а да се завладее територия за заселване.[3]

Няколко десетилетия по-късно в египетската писмена традиция се споменава един друг опит на северните островни народи в съюз с либийците да нападнат Египет. Сега в коалицията липсвали ахейците, но в замяна на това се появили имена на нови народи, повечето от които се свързват с егейските острови и преди всичко с остров Крит, а други с южното крайбрежие на Мала Азия. Към първите принадлежала и групата Пулисата или Пелесет, която се отъждествява с филистимляните. Отъждествяването на някои от другите названия — Шакалша, Дануна, Уашаша и др. — е твърде хипотетично. Част от нашествениците нападнали по суша. Както през 1221 г., те дошли с градските си дървени волски двуколки, натоварени с жените и децата им, а друга част по море с многобройна флота, която сновяла край бреговете. Египетският фараон Рамзес III в няколко сражения по море и суша отблъснал опасния неприятел (1194). Победата била увековечена с обширен мемориален надпис върху втория пилон на храма при Мединет Хабу при Тива.[4] Египет и този път излязъл невредим от страшно надвисналата го опасност. Обаче огромното по размери нашествие засегнало катастрофално много други страни, като финикийското крайбрежие и неговия хинтерланд, гдето нашествениците проникнали навътре по долината на р. Оронт, опустошили хетитските владения в Северна Сирия и стигнали на север чак до град Каркемиш при горния Ефрат, като унищожили царството на аморитяните. „Нито една страна, като се почне от страната на хетитите, не устоя пред тях. Код, Каркемиш, Арзава, Алашия (о-в Кипър) бяха унищожени" се казва в надписите от Мединет Хабу. „Те сложиха ръка върху страните чак до края на света."

И действително археологическите разкопки на старите селища в Сирия и Палестина — Мегидо, Ерихон, Библос, Кадеш, Угарит и Каркемиш — откриват редовно слоеве с разрушения от пожар. Интересно е, че тези културни слоеве са почти всякога съвременни на събитията, описани в надписите от Мединет Хабу.[5] Но изразът „Те сложиха ръка върху страните чак до края на света" говори най-красноречиво, че самите египтяни са имали представа за необозримия географски обсег на тези катастрофални събития, но че те са се задоволили да отбележат само онова, което е ставало по-близо до тях и в което те са вземали непосредствено участие.

В същност следите на катастрофални разрушения могат да се установят както в централното Анатолийско плато, ядката на старата Хетитска държава, така и в останалата Мала Азия, чак до нейното западно крайбрежие. Тарзус в Киликия има своя слой с разрушения.[6] Столицата на хетитите Хатуша, сега Богазкьой, в областта на Анкара, е не само загинала в пламъци, но дълго време е останала обезлюдена в развалини.[7] Подобни явления се наблюдават при разкопките и на редица други значителни селища на хетитите, като например Канеш, сега Кюлтепе, Хуюк при Алака и др.[8] Най-после и културният пласт, означаван като Троя VII*a*, на многослойното селище Хисарлък, разположено на малоазийския бряг на Дарданелите, при самия техен вход откъм Егейско море, показва следите на голямо разрушение, придружено от силен пожар. Приема се, че това е Приамовата Троя, паднала под ударите на ахейците.[9]

Многослойното селище Хисарлък е било отъждествено с местоположението на Омировата Троя за първи път от френския пътешественик J. B. Le Chevalier в края на XVIII век.[10] Още в 1864 г. тук били извършени разкопки от германския археолог J. G. von Hahn. Обаче първите значителни и с голяма научна стойност резултати били получени едва с разкопките на H. Schliemann, започнати през 1870 г. и продължени по-късно от известния германски архитект W. Dörpfeld, който в своето епохално съчинение Troja und Ilion, Athen, 1902, обобщил резултатите от разкопките през периода 1870—1894 г. През 1932 г. американска експедиция, организирана от университета в Цинцинати, начело с американския археолог C. W. Blegen подхванала отново разкопките на Хисарлъка с цел да се съберат нови данни за стратиграфията и хронологията на отделните културни слоеве. И действително, благодарение на разкопките на Dörpfeld и особено на

Blegen беше изградена една хронология, подкрепена със сигурни наблюдения. В това отношение не малко значение имаше и обстоятелството, че американските разкопки на Хисарлъка се извършваха в период, който се предшествуваше или съпътствуваше от невиждана дотогава интензивна археологическа дейност в целия Преден Изток, в резултат на което бяха направени множество нови открития във връзка с многослойните поселения в Мала Азия, Месопотамия, Сирия и Палестина. Това даде възможност да се поставят основите на една сравнителна стратиграфия и хронология, обхващаща многослойните селища в района на цяла Западна Азия.[11]

Разкопките на Dörpfeld можаха да разграничат девет последователни периода в развитието на селището Хисарлък с две подразделения за седмия период, които бяха означени с Троя VII 1 и Троя VII 2. За да не станат някои объркванията, Blegen запази броя на дьорпфелдовите периоди, като само означи подразделенията на Троя VII с Троя VII *a* и Троя VII *b* и като в последния период вмъкна две фази Троя VII *b* 1 и Троя VII *b* 2.[12] И така днес за многослойното селище Хисарлък, отъждествено с Троя, е установена следната стратиграфска периодизация и хронология:

Най-ранният културен пласт, така означаваната Троя I, се отнася към началото а ранния бронз с абсолютни хронологически граници 3000—2500 г. пр. н. ера. Към ранния бронз се отнасят също и следващите културни пластове от долу на горе —Троя II, III IV и V, които обхващат времето от 2500 до 1800 г. пр. н. ера. Троя VI показва белезите на средния и късен бронз с абсолютна датировка от 1800 до 1300 г. пр. н. ера. Троя VII с нейните подразделения Троя VII *a*, Троя VII *b* 1 и Троя VII *b* 2 принадлежат на периода 1300—1100 г. и следователно са съвременни на големите преселения на северните и морските островни народи от епохата на късния бронз и ранното желязо. Троя VIII е ранногръцки град, а Троя IX съдържа културни останки от следващите по-късни епохи.[13]

От така установената стратиграфия и хронология на селището Хисарлък за нашата тема имат значение някои от археологическите данни на културния пласт Троя VII *b* 2 и затова ние ще се спрем изключително на тях.

Материалът, който характеризира най-ясно и в стратиграфско и в културно-историческо отношение Троя VII *b* 2, е нейната керамика.[14] Тук не става въпрос за находките от микенската керамика в оригинал или местна имитация от типа III C според класификацията на A. Furumark.[15] Не става дума и за наличието на някои от известните в по-ранните културни слоеве видове керамика, като сивата минийска керамика или така наречената керамика Tan ware, които ни дават основание да допуснем, че всред населението на Троя VII *b* 2 не са били изчезнали съвсем старите културни традиции. Тук става въпрос за появата на една нова керамика, съвсем

1

● *Обр. 1. Букелкерамика от Троя VII b 2 (по Босерт). Fig. 1. Céramique à mamelons de Troie VII b 2 (d'après Bossert)*

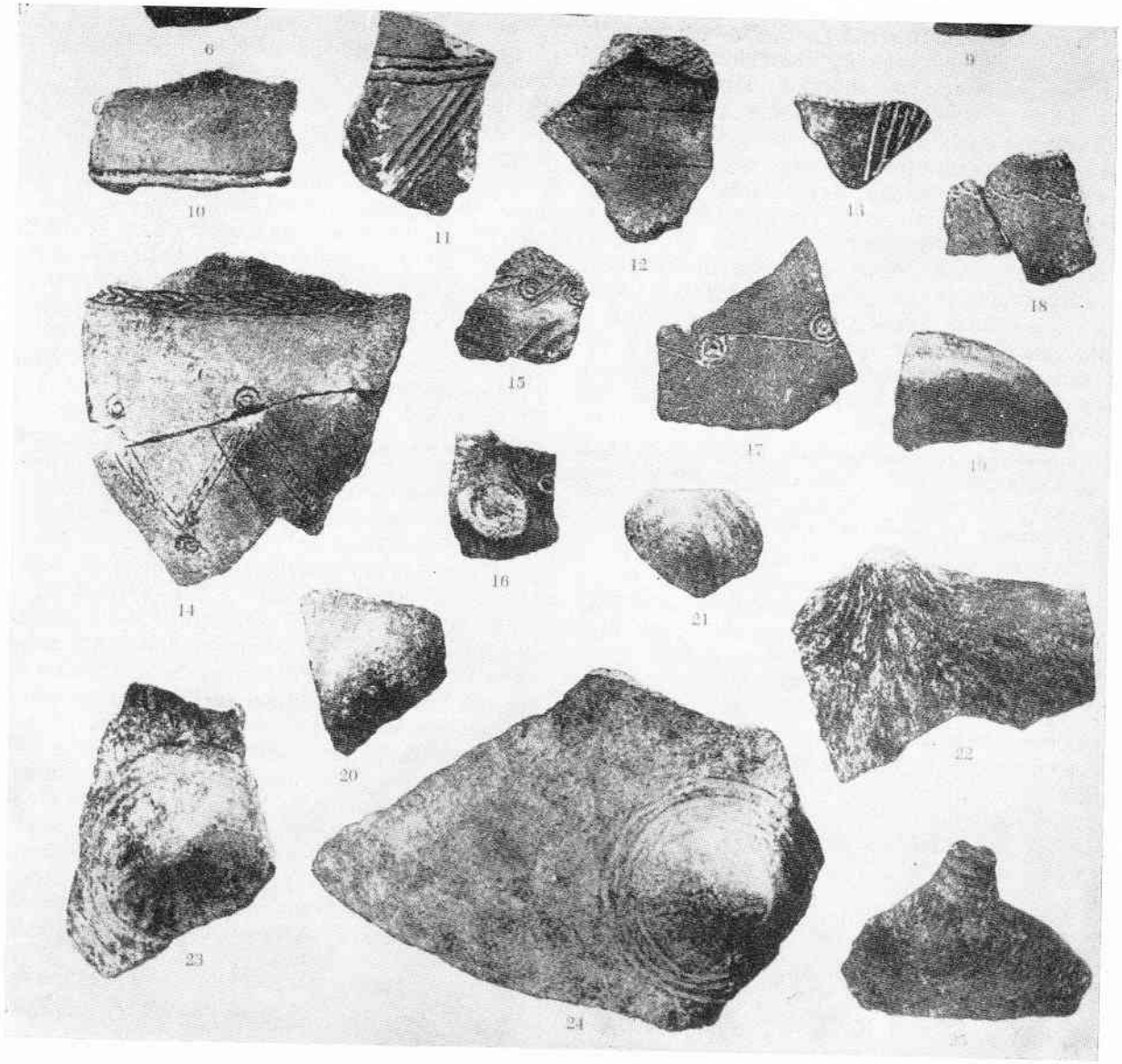

2

• *Обр. 2. Керамични късчета от Троя VII b 2, украсени с букели или с концентрични кръгчета, свързани с тангенти (по Блеген). Fig. 2. Tessons de céramique à mamelons de Troie VII b 2 ou avec un décor de cercles concentriques liés obliquement par des tangentes (d'après C. W. Blegen)*

чужда за по-ранните културни пластове на многослойното поселение Хисарлък, която се отличава преди всичко със своята примитивна техника на изготвянето, без грънчарско колело, и която поради своеобразната си украса от пластични конусообразни изпъкналости (на немски Buckel = гърбица) или рогчета е известна в науката под названието „букел-керамика" (немски Buckelkeramik; английски — knobed ware; френски — céramique à mamelons) (обр. 1 и 2).[16]

Всред букел-керамиката от Троя VII *b* 2 могат да се изтъкнат някои форми и декоративни мотиви, които са особено типични за този културен пласт: 1) плитка чаша с две полегати, високоизтеглени дръжки, на върха прегънати;[17] 2) чаша с подобна форма, но с набраздени плещи и дръжки, и украсена на плещите с издутости (гърбици);[18] 3) урноподобен съд с малка отвесно разположена дръжка, украсен на плещите с три изпъкналости, оформени като рогчета;[19] 4) подобен по форма съд, рогчетата на който са

набраздени с хоризонтални, околоврътстни линии.[20] Често пъти стените на чашите под шиите са разнообразени с косо прокарани канелюри,[21] а твърде разпространена като декоративен мотив е ивицата от центрирани кръгчета или концентрирани окръжности в комбинация с единични или двойни тангенти или със зигзагообразни линии.[22]

Абсолютната хронология на букел-керамиката на Троя VII *b* 2 е изградена върху основата на синхронизма между нея и импортираната микенска керамика в това селище на Хисарлъка.[23] Шведският археолог A. Furumark, изследвайки микенската керамика, е успял да установи три основни хронологически групи, означени като Микенска I, Микенска II и Микенска III, които със своите подгрупи A, B, C и по-малки подделения се появяват в последователен ред през периода от XVI в. пр. н. ера (около 1550—1500) до края на XII в. пр. н. ера (около 1125—1100). За втората половина на периода са характерни следните подгрупи: Микенска III A, която се отнася към времето 1425—1300г.Микенска III B към 1300—1230 г. и най-после Микенска III C, която господствува през периода 1230—1100 г. пр. н. ера.[24]

Всред керамичния материал на Троя VII *b* 1 се откриват фрагменти на микенската керамика от типа III B заедно с типа III C, който в различните си подразделения е представен и в пласта на Троя VII *b* 2 заедно с букел-керамиката. Тук обаче не се намира типът на микенската керамика III B от предходния културен пласт, не се среща и протогеометрична или по-късна гръцка керамика, както в следващия по-горен пласт на Троя VIII. Това дава основание на Blegen да определи съществуването на Троя VII *b* 1 приблизително от 1260 до 1200 г. пр. н. ера и на Троя VII *b* 2 от 1200 до 1100 г. пр.н. ера.[25] Липсата на протогеометрична керамика показва, че към края на XII или началото на XI в. пр. н. ера Троя VII *b*2 е престанала да съществува. С това приключила последната страница от историята на праисторическа Троя. Последната нейна фаза, представена от Троя VII *b* 2, имала сравнително кратък живот, може би по-малко от цяло столетие. На всеки случай тя принадлежи на XII столетие пр. н. ера. На XII столетие пр. н. ера принадлежи и букел-керамиката на Троя VII *b* 2.

Въпросът за произхода на троянската букел-керамика е бил поставен за разрешаване отдавна от изследователите на праисторията на Мала Азия,[26] защото тя не е могла, а и досега не може да се свърже с развитието на нито една от старите праисторически култури на Мала Азия, няма предстепени в по-ранните културни слоеве на самото селище Хисарлък, явява се внезапно през XII в. пр. н. ера, когато и в Мала Азия се чувствуват осезателно отраженията от големите раздвижвания на северните и морски народи, които тук имат като последица преди всичко изменението на етническия облик на тази обширна област на стария Ориент. Главният удар на новите сили най-напред дошъл от северозапад, откъм пределите оттатък Хелеспонта, като по-късно се почувствувал и откъм самия север.[27]

За етнически преселения от Балканския полуостров в Северозападна Мала Азия са запазени доста спомени както в старогръцкия епос, така и в старогръцката историческа традиция. Някои приемат, и то не без основание, че в Илиадата преданието за съюза на троянците с траките и с някои сродни на тях племена, които са дошли в Троя на помощ на Приам срещу ахейците, трябва да се вижда едно отражение на събитията от времето на големите раздвижвания на племената и народите в североизточния егейски свят през XIII—XII в. пр. н. ера.[28] Локализирането на някои от тези племена в югоизточната или централната част на Балканския полуостров е определено точно в Илиадата със съответната географска характеристика, за други са определени новозаетите географски области в Мала Азия, а за трети изобщо няма ясни указания. Така например траките като съюзници идват от земите между Хелеспонта и реката Стримон (дн. Струма). Акамант и храбрият Пейроос водят онези тракийски племена, земите на които обкръжава дълбокият Хелеспонт.[29] Тук влизат и обитателите на тракийския Херсонес, около Сестос, водени от Азий,[30] тук са траките от областта на Енос,[31] а в десетата песен на Илиадата под Троя се явяват и траките начело със своя владетел Рез,[32] които обаче в Илиадата не са ясно локализирани и трябва с помощта на по-късни извори да определим тяхната област при Долна Струма. На запад от тях са пеонците, които идват от далечните земи на широкотечащия Аксиос (дн. Вардар).[33] Между съюзниците се споменават и киконите,[34] които можем да локализираме с данните на Одисеята[35] около морския град Исмар[36] на Егейското крайбрежие.

Между другите съюзници на троянците се споменават нерядко фригите[37] и мизите.[38]

Фригите идват от далечна Аскания,[39] областта на днешния Изник.[40] Според Илиадата техните земи се простират от реката Сангариус до Хелеспонта,[41] които области античната география от по-късно познава като Малка и Голяма Фригия. Херодот обаче знае, че фригите са преселници от централните области на Балканския полуостров, гдето по негово време вече са живеели македонците. Той[42] казва изрично: „Както македонците разправят, фригите, докато живеели в Европа в съседство с тях, се наричали бриги, но след като се преселили в Азия, променили заедно със земята и името си и се нарекли фриги."[43]

Що се отнася до мизите Илиадата не дава никакви указания за тяхното локализиране. Намекът, който се прави за това в един единствен случай,[44] е толкова неясен, че още в древността е станало необходимо към това място у Омир да се дават някои тълкувания. Така например известният старогръцки географ Страбон от Амасия на Понта, живял през втората половина на I в. пр. н. ера и началото на I в. на н. ера,[45] на когото е било известно, че съвременните му мизи в Мала Азия произхождат от мизите, обитаващи Балканския полуостров по двата бряга на Дунава, се опитва да докаже, че тъкмо за тях, а не за малоазийските мизи става въпрос в гореспоменатия текст на Илиадата.[46]

У античните автори от класическо и елинистическо време са запазени немалко сведения, които без съмнение отразяват някои исторически събития от XIII—XI в. пр. н. ера, развили се в североизточната част на Егейския свят, обхващащ Балканския полуостров и Мала Азия. Става въпрос преди всичко за сведения, засягащи етническите движения в този район около Троянската война, за времето на която древните хронографи не били на едно мнение. Така например, докато Ефорос от Куме (408—330) в своята Световна история отнася падането на Троя към една много късна дата, към времето, което по нашето летоброене се пада към 1135 г. пр. н. ера, Дурис от Самос, живял около 340—260 г. пр. н. ера, датирал това събитие още към XIV — XIII в. пр. н. ера.[47] Обаче в древността особена популярност добила датата 1184 г., изчислена от известния географ Ератостен от Кирене (около 275—195 г. Тази дата впрочем беше приета мълком и от много модерни историци и археолози до археологическите корекции на Блеген и неговите колеги. Днес се приема за сигурно научно обосновано отъждествяването на Омирова Троя с Троя VII *а* на Хисарлъка, която с помощта на импортираната керамика може да се датира сигурно между 1300—1260 г. и следователно падането на Приамовия град да се постави в средата на XIII в. пр. н. ера,[48] или по-точно към 1260 г., т. е. с 60—70 години по-рано от датата на Ератостен.

За етническите промени в Северозападна Мала Азия през интересуващата ни епоха особено важни са сведенията на Страбон, който е използувал за своята „География" редица по-стари автори, съчиненията на които не са достигнали до нас.[49]

За античните автори падането на Троя или както още се изразяват някои, „троянските събития" са използувани в много случаи като terminus antequem или postquem за събитията от втората половина на второто хилядолетие и първите векове на първото хилядолетие пр. н. ера. Така например лидийският историк Ксантос от Сарди, живял през V в. пр. н. ера, в един фрагмент, запазен у Страбон,[50] твърди, че фригите са дошли (в Мала Азия) от Европа, от левия бряг на Понта, след Троянската война. Страбон е обаче на мнение, че фригите са се преселили още преди падането на Троя, тъй като Илиадата ги вече познава като съюзници на Приам и ги локализира при р. Сангариус и езерото Аскания, които са в Северозападна Мала Азия.[51] Това противоречие между античните автори може да се изглади, ако се приеме, че преселението на фригите в Мала Азия се е извършило на няколко вълни в продължение на по-голям период преди и след падането на Троя.[52] Повод да приемем едно такова тълкуване ни дава и едно извънредно интересно място у Страбон,[53] гдето той, като разглежда различните схващания на своите предшественици по този въпрос, казва: „Обстоятелството, че тамошното население (в съвременните му области Фригия и Мизия в Мала Азия (*Б. м.*) е смесено, потвърждава тези разкази (за етническите взаимоотношения (*Б. м.*). Подкрепя ги и фактът, че областта отсам (р. Халис *Б. м.*) и особено по крайбрежието е много плодородна, вследствие на което от много места и постоянно се извършвали нападения от срещуположния бряг или пък и самите съседни племена воювали помежду си. Тези нахлувания и движения ставали предимно по време на Троянската война и след нея, когато и варвари, и гърци едновременно налитали насам с известна алчност да заграбят чужда земя. Впрочем та-

кива събития ставали и преди Троянската война. Защото още тогава имало племена на пелазгите, на кавконите и на лелегите, които, както бе вече казано, още от старо време многократно бродили из Европа (Балканския п-ов (*Б. м.*); тях направил поетът съюзници на троянците, но отсам брега. Но и което се говори за фригите и мизите, е по-старо от троянските събития."

Колкото и противоречиви и неясни да са по някой път данните на античните автори относно етнологията и хронологията в Северозападна и Централна Мала Азия през последната четвърт на II хилядолетие и началото на I хилядолетие пр. н. ера, все пак те са единни в едно отношение, че това е епоха на големи и нескончаеми миграции, които имат посока предимно от Запад към Изток и в които главно участие вземат племената от Югоизточна Европа, разположени в източната половина на Балканския полуостров и в централната негова част и, на първо място, траките, мизите и сродните на тях армено-фригийски племена.[54]

Както се приема днес, троянците са най-старите тракийски преселници от Тракия в Северозападна Мала Азия.[55] Те са минали вероятно през Хелеспонт и са се установили на Хисарлъка и в неговата близка и по-далечна околност още може би през III хилядолетие пр. н. ера. През II хилядолетие пр. н. ера продължило последователно преселението на нови тракийски сили, които се настанявали в областта на азиатския бряг на Пропонтида и Хелеспонт, като се почне от Кизик и се стигне до р. Скамандър. Тези преселения, предшествуващи падането на Троя, както се каза по-горе, са намерили отражение в традицията на епоса под формата на разказа за съюза на Приамовата Троя с тракийските племена оттатък Хелеспонт.[56] Може би тези племена не са останали безучастни в нахлуванията на мизи и армено-фриги в земите на Хетитската империя в края на II хилядолетие. Все пак надали може да има съмнение, че след падането на Троя една значителна част от траките останала да обитава Троада. В полза на това становище говори изрично и сведението на Страбон, че град Абидос след Троянската война бил обитаван от траки и след това от милетчани.[57]

През II хилядолетие се раздвижили и сродните на траките армено-фригийски племена, които се насочили на изток през земите вероятно на южните траки. На няколко вълни те се прехвърлили в Мала Азия, като едни още преди Троянската война заели областта Аскания и станали североизточни съседи на троянците, а други заели областта на по-късна Витиния и Пафлагония. По-нататъшното движение на тези племена във вътрешността на Мала Азия може да се проследи главно по данните на античната топонимия и по народностните названия, които те оставили на завладените от тях области и които са се запазили в античната география от по-късно време. Източната граница, до която стигнали фригите, била големият завой на реката Халис, малко на изток от днешна Анкара. Античните географи отбелязват областта Голяма Фригия (Phrygia Maior) с източна граница край град Песинос и басейна на горното течение на р. Сангариус и средното на р. Тимбрес.[58]

Много по-силен се е оказал натискът на армено-фригийските племена на изток в северната част на Мала Азия, в посока към горното течение на Ефрат. Тук праармански племена заели областта Хайаса (Hajasa), както се наричат в хетитските документи земите, получили по-късно у античните автори названието Малка Армения (Armenia Minor или ἡ Μικροτέρα Ἀρμενία), а оттам те преминали и в областта, известна по-късно като Армения.[59] На древните било известно, че арменците са свързани по произход с фригите. Херодот ги нарича колонисти на фригите.[60] Лингвистичните проучвания показват, че действително арменският език има за основа фригийския език, но че в него се съдържат и компоненти от тракийски и мизийски произход.[61] Наличието на тези компоненти се обяснява с постоянния контакт, който арменските племена са имали с фриги, траки и мизи не само в старата си родина около Аксиос, но и при своето изтегляне към Мала Азия и в самата нея, където се настанили в съседство с по-рано заселилите се тук тракомизийски и фригийски племена, заедно с които те вършили набезите срещу хетитската империя и после срещу асирийската държава. Миграцията на арменците — техните връзки с други племена и области и изобщо сложният процес на техния етногенезис са намерили отражение в различните названия, които този народ е носил.[62] Така например общоприето е, че названието Ἀρμένιοι у античните автори свързва арменците, от една страна, със Северна Тесалия, където се споменават местни имена Ἀρμένιον и Ὀρμένιον и, от друга, със северозападна Мала Азия, където във Витиния има планина Ὀρμήνιον.[63] Самите ар-

менци наричат себе си Нау-к^{c}, което се свързва със страната Hajasa.[64] Същевременно обаче някои учени, излизайки от предпоставката, че според античните автори пеонците са били от фригийски произход,[65] търсят с основание да свържат етимологически названията Нау-к^{c} и Hajasa с името Παιόνες, гдето арменското h може да застъпва индоевропейско p.[66] Най-после в грузинското название на арменците so-mex-i може, както изглежда, да се разкрие и мизийската компонента в арменския език. Ако в името so-mex-i so- отговаря на кавказкия префикс sa- за означаване на „страна", то в корена -mex от по-старо *mesx може да се открие племенното название Μυσ-οι съгласно вокалните промени, характерни за мизийския диалект.[67]

Преселването на част от балканските мизи в Мала Азия през II хилядолетие пр. н. ера днес се приема за безспорен исторически факт, намерил отражение и в Омировия епос и по-късно в писмената историческа традиция. В науката се спори главно за хронологията на това преселение. Спорило се е още в древността дали преселението се е извършило преди или след Троянската война. Пътят на това преселение се определя добре от географския релеф на източната половина на полуострова и по някои антични топонимични данни. Движението на мизийските племена е ставало безсъмнено през проходите на Източна Стара планина и покрай морето.[68] Мизите преминали в Мала Азия през Тракийския Босфор, който според антични сведения по-рано се е наричал Мизийски Босфор.[69] Изглежда, че първоначално преминалите Босфора мизи се разположили по южния бряг на Понта на изток от Проливите, в земите на по-сетнешна Витиния.[70] Постепенно обаче те се придвижили на юго-запад и юг, като заели една значителна област между Троада, Хелеспонтийска Фригия, Голяма Фригия и Лидия. Тази област запазила през цялата античност названието си Мизия. На юг тя достигала до реката Каик и планината Темн, на северозапад до планината Ида, гдето се свързвала с Троада, а на североизток до Малоазийския Олимп. Някои приемат, че мизите са нахлули в Мала Азия след фригите,[71] обаче аргументацията им за това не е убедителна. По-скоро трябва да се приеме, че мизите, както и фригите, са се преселили в Мала Азия още преди Троянската война, защото Омир ги споменава вече като съюзници на троянците. Нещо повече, ако в египетските документи от времето на Рамзес II (1317—1251 г.) споменатото народностно име Ms(w) = Маса или Меса може да се отъждестви с Μυσοί, тъй като то се редува с drdnj(= Δαρδάνοι), ht (хети) и др.,[72] то би трябвало да се допусне, че част от мизите и дарданците са се появили в Мала Азия още в XIV век или в началото на XIII в. и са взели участие във войните на хетитите срещу египтяните като съюзници на първите още по времето на Рамзес II (1317—1251).

Напоследък някои учени са склонни да свържат, пък даже и да отъждествят мизите и с народа мушки, името на който се явява за първи път в аналите на асирийския владетел Тиглат Пилезар (1115—1093) и не изчезва от писмените извори за историята на Мала Азия в продължение на четири века, чак до времето на Саргон II (722—705).

Сблъскването на мушките с Асирия е ставало по нейните северозападни и западни граници. Тиглат Пилезар I през XII в. пр. н. ера разгромил 20 000 мушки, предвождани от петима вождове (царе) около изворите на р. Тигър. През VIII в. пр. н. ера Саргон II прогонил царя на мушките Мита от областта Киликия.[73] С други думи, мушките се локализират в един район, който не е много отдалечен от районите на действие на крайната експанзия на армено-фригийските и вероятно на мизийските и отчасти на тракийските племена на изток в Мала Азия.

Напоследък в науката все по-настойчиво си пробива път хипотезата, че етническото название muški от асирийските извори представя форма, която се намира в генетическа връзка с етническото название Μόσχοι или Μέσχοι у гръцките автори, Moschi и Moscheni у латинските писатели, Mešeh в библията[74] и с грузинското название на арменците so-mex-i, гдето в корена mex от по-старо *mesx се крие старото племенно име Μυσοί.[75]

За етническата същност на мушките се водят в науката големи спорове. По този въпрос има различни теории, една от които поддържа тезата за автохтонния, малоазиатски произход на този народ, който, покорен от фригите, е взел участие заедно с тях в походите на изток срещу хетитите и асирийците;[76] името на покорените мушки се е разпространило и върху новите нашественици, така както например във византийските извори българите нерядко са назовавани с името на старите мизи.[77]

Много по-широко разпространение в науката доби създадената още в края на миналото столетие теория от G. Rawilson и H. Win-

kler за идентичността на споменатия в анналите на Саргон II цар на мушките Мита с фригийския владетел Мида, която тъждественост се разпростря и върху двата народа, като доведе до становището, че името мушки е само едно асирийско название на фригите[78] и че в същност мушките и фригите са един и същи народ. Тази хипотеза обаче бе доста разколебана в основата си, когато се оказа, че името Мита се среща и в хетитската антропонимия.[79] В замяна на това напоследък все повече взе да си пробива път твърдението за тъждествеността на мушките с мизите.[80] Действително Bittel, изтъквайки доводите си срещу етническата тъждественост на мушките с фригите, сметна, че автоматически и комбинацията Muški = Myser = Moesien става съмнителна [81] или че нейната вероятност трябва да се обоснове от филолозите.[82] Но тъкмо някои лингвисти напоследък успяха чрез подробен езиков анализ доста убедително да покажат тясната етимологическа връзка между името muš-ku и грузинското название на арменците so-mex-i, от една страна, и различните форми на названието muš-ku в другите езици (Μόσχοι, Μέσχοι, Moschi, Mešech), в които се крие коренът на старото племенно име на мизите Μυσ-οι, което вероятно в мизийски е гласяло *mūš.[83]

Комбинацията Muški = Mysi = Moesia започва да прониква и в схващанията на някои доскоро определени привърженици на тезата за тъждествеността на мушките и фригите. Така напр. Е. Акургал в доклада си пред VI конгрес по класическа археология в Париж през 1963 г. казва изрично: „Очевидно, както изглежда, името мушки е старото означение на фригите (или на едно сродно племе), което се е запазило в географските имена Мезия (в Югоизточна Европа) и Мизия (в Северозападна Мала Азия)."[84]

Както се вижда, изводите на лингвистичните проучвания допълват добре данните на епоса и на писмените извори за миграцията на балканските племена в Мала Азия през края на бронзовата и началото на желязната епоха. И тъкмо това ни дава достатъчно основание да свържем появата на някой нов елемент в културата на Мала Азия през това време с появата на новите племена от Запад.

Става въпрос преди всичко за появата на букел-керамиката в Троя VII *b* 2. Нейното появяване не може да се обясни като импорт, тъй като се среща заедно със старата троянска и с импортираната късномикенска керамика, които както по качество, така и по техника я превъзхождат и правят безпредметно внасянето отвън на едно сравнително примитивно производство.[85] И за това изследователите на Троя свързаха тази керамика с появяването на нов етнически елемент по времето на Егейското преселение или по-късно в тази област, който заел селището Троя, гдето се настанил всред остатъците на старите жители, и продължил производството на донесената от него примитивна, правена на ръка керамика.

Но кои са носителите на тази керамика, появила се внезапно през XII век в Троя VII *b* 2, като напълно чужда на културната традиция на Мала Азия? За отговора на този въпрос съвсем естествено беше погледите на изследователите да се насочат на запад, оттатък Хелеспонт, накъдето насочваха в същност и данните на античната епическа и историческа писмена традиция. Липсата обаче по онова време на сравнителен археологически материал от Източната половина на Балканския полуостров отправи вниманието на науката далеч на запад, чак в районите на Среднодунавска Европа, гдето в кръга на известни среднодунавски култури от къснобронзовата епоха бяха установени някои разновидности на букел-керамиката.[86] Това откри възможността да се създаде теорията за средноевропейския произход на букел-керамиката от Троя, която по време на миграциите от последната четвърт на II хилядолетие до първата четвърт на I хилядолетие пр. н. ера е била пренесена в Троя от някакъв чужд народ.[87] Напоследък американската археоложка Мария Гимбутас в своя обемист труд върху културите на бронзовата епоха в Централна и Източна Европа се опита да даде един нов вариант на теорията за средноевропейския произход на троянската букел-керамика. Авторката, комбинирайки хипотезата за средноевропейската прародина на фригите с наличието на керамика, украсена с букели в некрополите на Гава, Мохи и др. в Източна Унгария, застъпи тезата, че появата на букел-керамиката в Троя VII *b* 2 трябва да се свърже с преселението на фригите от средноевропейската им прародина през южните области на Балканския полуостров в Мала Азия.[88]

Най-слабата страна в тезата на М. Гимбутас, която е обща и за голямата част от представителите на теорията за средноевропейския произход на букел-керамиката в Троя VII *b* 2, е, че аналогиите от Унгария засягат преди всичко един елемент от декорацията на съдовете — букела и рогчетата, а, както е

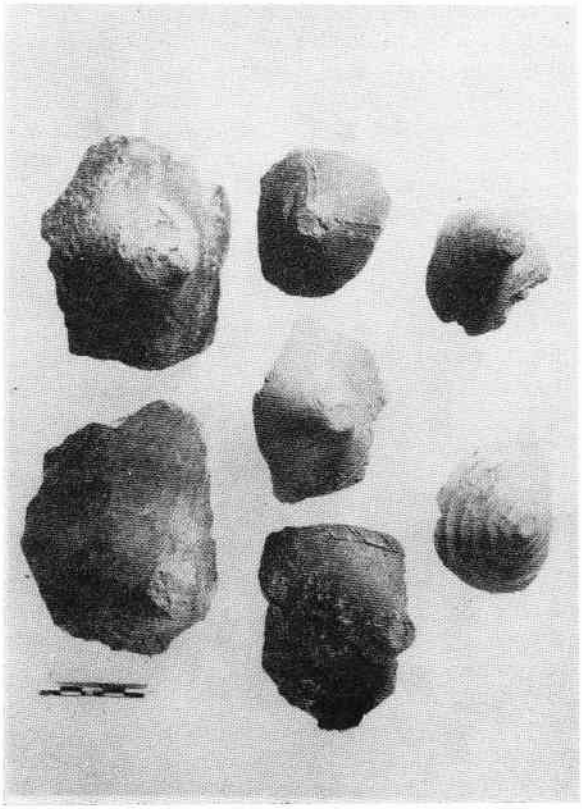

3

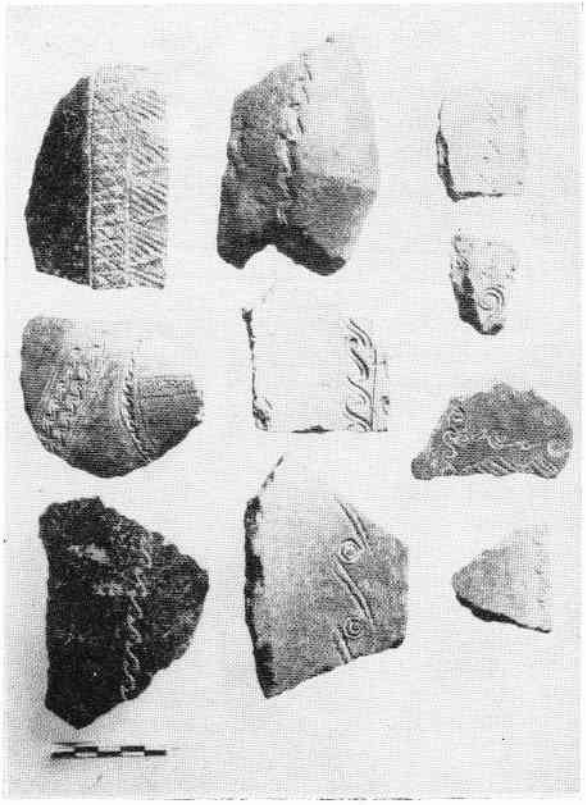

4

● *Обр. 3. Керамични късчета от Пшеничево, украсени с букели (снимка Р. Станева). Fig. 3. Tessons de céramique à mamelons de Pšeničevo (photo R. Staneva)*

● *Обр. 4. Керамични фрагменти от Пшеничево, украсени с концентрични кръгчета, свързани с тангенти (снимка Р. Станева). Fig. 4. Tessons de céramique de Pšeničevo avec un décor de cercles concentriques liés obliquement par des tangentes (photo R. Staneva)*

известно, този декоративен елемент не е чужд за керамиката на много страни от различни епохи, като се почне от неолита насам.[89] Следователно този елемент може да се появи в керамиката на тези страни в по-късни епохи по чисто свой път, по пътя на континюитета на местното културно наследство, по законите на вътрешното развитие без намеса на външния фактор. А в българските земи предстепените на букела като декоративен мотив се появяват вече в енеолита. Той е познат и в керамиката на бронзовата култура в Северозападна България (групата Ново село, Видинско),[90] която е тясно свързана с групата Дубовац—Жуто Бръдо на Дунава в Югославия[91] и с керамиката от некрополите в Кърна, Олтения (Румъния),[92] които се датират през средата и втората половина на второто хилядолетие пр. н. ера. Но бронзовата култура в Балканския полуостров в Тракия и Македония познава още един характерен елемент от керамиката на Троя VII *b*2 изтеглените силно навън, прегънати под остър ъгъл дръжки.[93] Съдове с такива дръжки на върха с или без пъпки изобилствуват в по-долните пластове на бронза в селищните могили на Тракия. Още първите открития в това отношение дадоха повод на Ф. Шахермайр да внесе корекция в теорията за средноевропейския произход на троянската букел-керамика, в смисъл че в тази керамика има елементи, които могат да се приемат за заемки от къснобронзовата унгарска керамика (букела и рогчетата), и други от македонотракийската област на Балканския полуостров (прегънатите под остър ъгъл дръжки).[94]

Тезата на Ф. Шахермайр накара някои учени да се замислят върху несигурните предпоставки на тезата за средноевропейския произход на троянската букел-керамика. Така например К. Бител[95] изказа предположението, че произходът на троянската букел-керамика трябва да се търси в някои от районите на Югоизточна Европа. В последните свои трудове Е. Акургал[96] вече говори недвусмислено за югоизточноевропейска букел-керамика в Троя

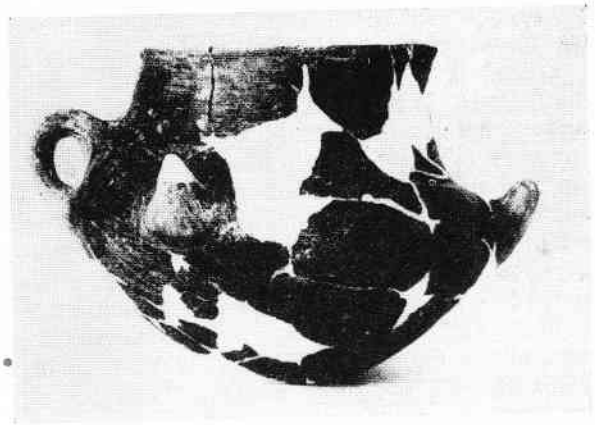

5

6

7

VII *b* 2, като я приписва на тракийските племена в най-общия смисъл на думата, които са се преселили в Северозападна Мала Азия. Най-после заслужава да се отбележи и мнението на К. Блеген, автора на капиталното съчинение върху разкопките на Троя, който, като прие тезата на К. Бител, изказа увереността си, че бъдещите археологически изследвания в България и Тракия ще хвърлят светлина върху проблемата за троянската букел-керамика.[97]

И действително днес българската археология е в състояние да поднесе на науката нови непознати или малко познати, но неизползувани материали, които не само могат да подкрепят хипотезата за югоизточноевропейския произход на букел-керамиката и другата примитивна керамика в Троя VII *b* 2, но и да хвърлят светлина за разрешаването на някои подробности в кръга на тази проблема.

Още по време на разкопките около Мезек през 1932—33 год. изследвачите бяха попаднали случайно на терена на антично селище, в керамиката на което бяха открити между другото и фрагменти от съдове, работени на ръка и украсени с известния мотив на грубата керамика в Троя VII *b* 2 — комбинация от концентрични кръгчета, свързани с тангенти.[98] Този орнамент, щемпелован или гравиран, се оказа значително разпространен на Долния Дунав (Северна България и Северна Добруджа),[99] а също и в Тракия, на юг от Балкана. Освен в Хасковско тя бе открита напоследък в изобилие и при с. Пшеничево, Старозагорско (обр. 3 и 4).[100] Най-важното е, че в Пшеничево украсената керамика с кръгчета, свързани с тангенти, съжителствува с букел-керамика, както това е в Троя VII *b* 2. Подобно явление се наблюдава и в керамиката от Бабадаг в Добруджа.[101] Известните ни досега фрагменти от букел-керамика от земите на балканските траки и мизи не ни дават възможност да реконструираме формата на букелите и на съдовете, които ги носят. Една случайна находка обаче разкри особеностите на тракийската букел-керамика. Става въпрос за една урна, украсена с букели, намерена случайно през 1956 г. в с. Габарево, Казан-

● *Обр. 5. Урна с рогчета от Троя VII b 2 (по Блеген). Fig. 5. Urne à cornes de Troie VII b 2 (d'après Blegen)*

● *Обр. 6. Урна с рогчета от Габарево. Fig. 6. Urne à cornes de Gabarevo*

● *Обр. 7. Друг изглед на урната от Габарево. Fig. 7. Autre aspect de l'urne de Gabarevo*

лъшко, при правене на изкоп в двора на жителя на селото Димитър Бечев. Сега тя се съхранява в Градския музей на Казанлък (инв. № 910).[102] Съдът, висок 23 см, с диаметър на устието 24 см, е добре запазен. Той е с биконично тяло и широка шия, с ниски полегати навън стени. Има една вертикална дръжка, по най-издутата част на телото три букела във форма на рогчета, под едното от които и под дръжката прилепени по един езичест израстък (обр. 6 и 7). Аналогията на нашия съд с някои съдове от Троя VII *b* 2 е очебиеща (обр. 5). Тя е толкова убедителна, че, като вземем пред вид данните на писмената традиция за преселението на тракийските и сродните на тях племена в Мала Азия, не може да остане никакво съмнение, че тракийски племена от родината си са пренесли тази керамика в Троя VII *b* 2 и че Тракия е дала първообраза на троянската букел-керамика и на грубата керамика, украсена с кръгчета, свързани с тангенти. С това се подкрепят предположенията на K. Bittel и на C. Blegen. В светлината на новите находки от Мизия и Тракия ние можем вече конкретно да определим като носители на керамиката в Троя VII *b* 2 траките и мизите. Може би същинска Тракия на юг от Балкана е била центъра на букел-керамиката, откъдето се разпространява на север и изток. Ако керамиката на Троя VII *b* 2 е толкова сродна с керамиката на Тракия, тя може да се използува като terminus antequem за тракийската керамика от времето около егейското преселение. Ако троянската керамика от Троя VII *b* 2 датираме от XII в., тракийската може би ще трябва да поставим най-малко към XIII век пр. н. е. Траките и мизите ще са дошли в Северозападна Мала Азия още в XIV—XIII век със свое керамично производство и се настанили в Троада и в земите около тази област. След разрушението на Троя VII *a* някои от тях проникнали по мирен път в цитаделата на града и поставили началото на Троя VII *b* 2. Те пренесли тук и своята примитивна керамика, която продължавали да произвеждат още дълго време.

[1] За тези събития вж. A. Goetze, Kleinasien. Kulturgeschichte des alten Orients, Handbuch der Altertumswissenschaft, III Abt., I Teil, III Bd., III Abschnitt, I Unterabschnitt, München, 1957, стр. 184 и сл.; K. Bittel, Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens, Tübingen, 1950, стр. 73 и сл.; J. Briard, L'âge du Bronze, Paris, 1959, стр. 92 и сл.; H. Bengston—V. Milojčič, Grosser historischer Weltatlas, München, 1953, стр. 42; J. Wiesner, Vor- und Frühzeit der Mittelmeerländer, I. Das östliche Mittelmeer, Berlin, 1943, стр. 121 и сл.; II. Das westliche Mittelmeer, стр. 66 и сл.; Всемирная история, I, Москва, 1955, стр. 508 и сл.

[2] J. Wiesner, цит. съч., I, стр. 139; J. H. Breasted, Geschichte Ägyptens, Berlin, 1910, стр. 360 и сл.; K. Bittel, цит. съч., стр. 73.

[3] J. H. Breasted, цит. съч., стр. 360 и сл.

[4] Срв. J. L. Myres, Who were the Greeks? Berkeley, California, 1930, стр. 123 и сл.; J. Wiesner, цит. съч. I, стр. 123; K. Bittel, цит. съч., стр. 73 и сл.; J. H. Breasted, цит. съч., стр. 366 и сл.

[5] H. Bengston—V. Milojčič, цит. съч., стр. 42.

[6] Пак там, стр. 42; C. F. A. Schaeffer, Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale, London, 1948, стр. 39.

[7] A. Goetze, цит. съч., стр. 185.

[8] K. Bittel, цит. съч., стр. 74; E. Akurgal, Phrygische Kunst, Ankara, 1955, стр. 112.

[9] K. Bittel, цит. съч., стр. 74; C. W. Blegen, C. G. Boulter, J. L. Caskey, M. Rawson, Troy and the Trojans, London, 1963, стр. 164.

[10] C. F. A. Schaeffer, цит. съч., стр. 215.

[11] Вж. C. F. A. Schaeffer, цит. съч., където са включени всички археологически обекти от типа на многослойните селища, проучвани в Западна Азия до избухването на Втората световна империалистическа война

[12] Срв. C. Schuchhardt, Alteuropa, die Entwicklung seiner Kulturen und Völker, Berlin, 1941, стр. 257 и сл.; C. F. A. Schaeffer, цит. съч., стр. 215 и сл.

[13] За периодизацията и хронологията на многослойното селище Хисарлък-Троя вж. C. F. A. Schaeffer, IV, 1, Princeton, 1958, стр. 10 и сл. C. W. Blegen, цит. съч., стр. 217 и сл.; C. W. Blegen и др., Troy I, 1, 1950, стр. 40 и сл., 208 и сл.; Troy II, 1, 1951, стр. 8 и сл., 107 и сл., 227 и сл.; Troy III, 1, 1953, стр. 15 и сл.; Troy IV, 1, 1958, стр. 8 и сл., 144 и сл., 249 и сл.; D. L. Page, History and the Homeric Iliad, Berkeley-Los Angeles, 1959, стр. 41 и сл.; C. W. Blegen, цит. съч., стр. 173 и сл.

[14] C. W. Blegen, цит. съч., стр. 173 и сл.

[15] A. Furumark, The Chronology of Mycenaean Pottery, Stockholm, 1941, стр. 110 и сл.

[16] За букел-керамиката изобщо вж. W. La Baume, Buckelkeramik, Ebert, RLV, II, 1925, стр. 199 и сл.; за букел-керамиката в Троя вж. C. W. Blegen и др., Troy IV, 1, стр. 158; IV, 2, табл. 259 и сл.; C. W. Blegen, цит. съч., стр. 165 и сл., табл. 67; H. Th. Bossert, Geschichte des Kunstgewerbes, III, стр. 381; Altanatolien, табл. 13.

[17] Вж. C. W. Blegen, цит. съч., табл. 67 (горе). C. W. Blegen и др., Troy IV, 2, табл. 261 (37, 889)

[18] Вж. H. Th. Bossert, Altanatolien, стр. 13, обр. 64.

[19] Вж. C. W. Blegen, цит. съч., табл. 67 (долу); C. W. Blegen и др., Troy IV, 2, табл. 218 A 104; 259 (в средата 37, 1000).

[20] Вж. H. Th. Bossert, Altanatolien, табл. 13, обр. 66; Geschichte des Kunstgewerbes, III, стр. 381, обр. 2.

[21] C. W. Blegen и др., Troy IV, 2, табл. 281, обр. 12, 16.

[22] C. W. Blegen, цит. съч., табл. 67 (средата вляво); C. W. Blegen и др., Troy IV, 2, табл. 282, обр. 15, 17, 18.

[23] C. W. Blegen и др., Troy IV, 1, стр. 145; C. W. Blegen, цит. съч., стр. 159.

[24] A. Furumark, цит. съч., стр. 115.

[25] Вж. C. W. Blegen, цит. съч., стр. 171 и сл.; C. W. Blegen и др., Troy IV, 1, стр. 144 и сл.

[26] K. Bittel, Kleinasiatische Studien, Istanbuler Mitteilungen, V, 1942, стр. 116 и цит. лит.; C. W. Blegen и др., Troy IV, 1, стр. 144 и сл. и цит. лит.

[27] За тези събития по-конкретно вж. K. Bittel, Grundzüge . . ., стр. 74 и сл.; A. Goetze, цит. съч., стр. 184 и сл.; В. Георгиев, Кога са дошли гърците в Гърция, ИстПр, IV, 1947, кн. 2, стр. 225 и сл.; E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander, Berlin, 1961, стр. 1 и сл.

[28] J. Wiesner, Die Thraker, Stuttgart, 1966, стр. 55 и сл.

[29] Il. II 844.

[30] Il. II 835.

[31] Il. IV 520.

[32] Il. X 435 и сл.

[33] Il. II 848; XVI 287 и сл.; XXI 154 и сл.

[34] Il. II 846; XVII 73.

[35] Od. IX 39, 198 и сл.

[36] В. Бешевлиев, Гръцката колонизация на Беломорието в древността, Беломорски преглед, I, 1942, стр. 159, смята, че местоположението на Исмарос не е известно. Според Псевдоскимнос древните са го локализирали около Маронея (Г. И. Кацаров и Д. Дечев, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, стр. 143).

[37] Il. II 862; III 185; X 431; XVI 718; XVIII 291; XXIV 545.

[38] Il. II 858; X 430; XIV 515; XXIV 278.

[39] Il. II 862.

[40] E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens, стр. 3.

[41] Il. III 185; XVI 718; XXIV 545.

[42] Hdt. VII, 73.

[43] За преселението на фригите от Балканския полуостров в Северозападна Мала Азия и за тяхното движение към земите на хетитите вж. E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens, стр. 1 и сл; K. Bittel, Grundzüge, стр. 74 и сл.; A. Goetze, Kleinasien, стр. 201 и сл.; G. Körte и A. Körte, Gordion, Berlin, 1904, стр. 1 и сл.; O. Haas, Die phrygischen Sprachdenkmäler, Linguistique Balkanique, X, Sofia, 1966, стр. 11 и сл.; J. Wiesner, Die Thraker, стр. 55 и сл.; Г. И. Кацаров, Ролята на старите траки в предисторията и протоисторията на Балканския полуостров и Мала Азия, IV отчет на Българския археологически институт в София за 1924 г., София, 1925, стр. 29 и сл.; В. Георгиев, Въпроси на българската етимология, София, 1958, стр. 114; В. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, Москва, 1958, стр. 145; В. Георгиев, Днешното състояние на проучванията върху тракийския език, Археология II, 1960, кн. 2, стр. 24; В. Георгиев, Тракийският език, София, 1957, стр. 77 и сл.; И. Венедиков, Произходът на траките, Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Романски, София, 1960, стр. 532 и сл.

[44] Il. XIII 5.

[45] За Страбон вж. Х. М. Данов, Към историческия облик на древна Тракия, ГСУ ИФФ XL, 1943—1944, стр. 42 и сл. и там цит. лит.

[46] Strabo, VI, 3. 2; у Кацаров и Дечев, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, стр. 210, погрешно е отбелязано, че това сведение е дадено у Страбон VII, 3. 2.

[47] C. W. Blegen и др., Troy IV 1, стр. 12; Troy and the Trojans, стр. 162.

[48] C. W. Blegen, Troy and the Trojans, стр. 163.

[49] Вж. Х. М. Данов, ГСУ ИФФ, XL, 1943—44, стр. 50.

[50] Strabo, XIV 680.

[51] Strabo, XIV 681; вж. G. Körte и A. Körte, цит. съч., стр. 6.

[52] K. Bittel, Kleinasiatische Studien . . ., стр. 67.

[53] Strabo, XII 572.

[54] P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Wien, 1896, стр. 173; K. Bittel, Grundzüge . . ., стр. 74 и сл.; E. Akurgal, Phrygische Kunst, стр. 114 и сл.; В. Георгиев, Тракийският език, стр. 77, 79 и сл., 82; Исследования . . ., стр. 141 и сл.; Днешното състояние . . ., стр. 24 и сл.

[55] Срв. P. Kretschmer, цит. съч., стр. 182 и напоследък особено В. Георгиев, Тракийският език, стр. 73, 82; Исследования . . ., стр. 136 и сл., 144.

[56] J. Wiesner, Die Thraker, стр. 55.

[57] Strabo, XIII 591: *ὤκουν δὲ τὴν Ἄβυδον μετὰ τὰ Τρωϊκὰ Θρᾷκες εἶτα Μιλήσιοι.*

[58] Вж. G. Körte u. A. Körte, цит. съч., стр. 4 и сл.; O. Haas, цит. съч., стр. 10 и сл.

[59] Hdt. VII 73. Вж. В. Георгиев, Днешното състояние . . ., стр. 26 и сл.; Исследования . . ., стр. 145.

[60] Hdt. VII 73; вж. В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, София, 1960, стр. 126.

[61] В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, стр. 127.

[62] Пак там, стр. 128.

[63] Вж. подробно P. Kretschmer, Einleitung, стр. 210; Die Phrygische Episode in der Geschichte von Hellas, Miscellanea Academica Berolinensia, Berlin, 1950, стр. 175; В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, стр. 128; W. Brandenstein, Der Ursprung der Armenier, Handes Amsorya, N 10—12, Wien, 1961, кол. 693 и сл.

[64] Вж. за това подробно у В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, стр. 128.

[65] Strabo VII 331, frag. 38: *Τοὺς δὲ Παίονας οἱ μὲν, ἀποίκους Φρυγῶν εἶ δ' ἀρχηγέτας ἀποφαίνουσι καὶ τὴν Παιονίαν μ' χρι Πελαγονίας καὶ Πιερίας ἐκτετάσθαι φασί.*

[66] Срв. Г. И. Кацаров, Пеония, Географска библиотека № 3, София, 1921, и там цит. по-стара литература. Вж. по-подробно В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, стр. 128. На друго мнение са W. Brandenstein, цит. съч., кол. 696; L. Zgusta, Archiv Orientalni 29, 1961, стр. 499 (цит. по Brandenstein).

[67] Вж. В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, стр. 127.

[68] И. Венедиков, цит. съч., стр. 533.

[69] P. Kretschmer, Einleitung, стр. 211, 391; Strabo, XII 566.

[70] Strabo, XII 566.

[71] P. Kretschmer, Einleitung, стр. 211.

[72] H. R. Hall, CAH, II, 1926, стр. 275, 281; J. L. Myres, цит. съч., стр. 117; F. Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Ägyptens vom 16—11. Jahrhundert v. Chr., Heidelberg, 1927, стр. 231 и сл., 240; В. Георгиев, Тракийският език, стр. 79 и сл.

[73] S. Lloyd, Early Anatolia, 1956, стр. 72; A. Goetze, цит. съч., стр. 179, 185, 202; В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, стр. 127; W. Brandenstein, цит. съч., кол. 688 и сл.

[74] J. L. Myres, цит. съч., стр. 131 и сл.; A. Herrmann, RE, XVI, кол. 351 и сл.

[75] В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, стр. 127.

[76] Срв. K. Bittel, Grundzüge, 1950, стр. 76; O. Haas, цит. съч., стр. 28; в българската научна литература тезата за малоазийския произход на мушките е застъпена от Г. И. Кацаров, Ролята на старите траки в предисторията и протоисторията на Балканския полуостров и Мала Азия, IV отчет на Българския археологически институт в София за 1924 г., София, 1925, стр. 30.

[77] Срв. M. Atteleiata, Извори за българската история, XI, стр. 160.

[78] A. Goetze, цит. съч., стр. 202; M. Riemschneider, Die Welt der Hethiter, Stuttgart, 1954, стр. 45; W. Brandenstein, цит. съч., кол. 688 и

сл.; K. Bittel, Kleinasiatische Studien, стр. 68; E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens vom Homer bis Alexander, Berlin 1961, стр. 3; Les problèmes de l'art phrygien, Huitième congrès international d'archéologie classique (Paris, 1963), Paris, 1965, стр. 468; И. Венедиков, цит. съч., стр. 533 и сл.

[79] K. Bittel, Grundzüge, стр. 76; W. Brandenstein, цит. съч., кол. 689 и сл.; За Мита от Пакхува вж. E. Akurgal, Phrygische Kunst, стр. 113 и там цит. лит.

[80] A. Goetze, цит. съч., стр. 202; J. Friedrich, RE, XX, 1941, кол. 883.

[81] K. Bittel, Grundzüge, стр. 76.

[82] K. Bittel, Kleinasiatische Studien, стр. 68.

[83] Срв. Г. Капанцян, Историко-лингвистическия работы к начальной истории армян, Ереван, 1956, стр. 147, цитирана у В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, София, 1960, стр. 127.

[84] Les problèmes de l'art phrygien, Huitième congrès international d'archéologie classique (Paris, 1963), Paris, 1965, стр. 468.

[85] H. Schmidt, y W. Dörpfeld, Troja und Ilion II, стр. 594; F. Schachermeyr, Materialien zur Geschichte der ägäischen Wanderung in Kleinasien, AM, XLI, 1916, стр. 396 и сл; K. Bittel, Kleinasiatische Studien, стр. 117; C. W. Blegen, Troy and Trojans, стр. 169.

[86] H. Schmidt y W. Dörpfeld, цит. съч., стр. 594 и сл.; Die Keramik der makedonischen Tumuli, ZfE, 37, 1905, стр. 111 и сл.

[87] W. Dörpfeld, цит. съч, стр. 297 и сл.; F. Schachermeyr, цит. съч., AM, XLI, 1916, стр. 397; Etruskische Frühgeschichte, Berlin, 1929, стр. 36 и сл.; C. Schuchhardt, Alteuropa, Berlin, 1941, стр. 266; W. La Baume, цит. съч., стр. 200; В. Георгиев, Кога са дошли гърците в Гърция?, ИстПр. IV, 1947, 1948, кн. 2, стр. 226.

[88] M. Gimbutas, Bronze age cultures in Central und Eastern Europe, The Hague, 1965, стр. 325 и сл, 334 и сл.

[89] W. La Baume, цит. съч., стр. 119; K. Bittel, Kleinasiatische Studien, стр. 119.

[90] Д. П. Димитров, България — страна на древни култури, София, 1963, стр. 23, обр. 10; В. Миков и др., Водач за археологическия музей, I, София, 1952, табл. VIII, № 2.

[91] M. Garašanin, Neolithicum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, 39, Bericht der RGK, 1958, стр. 82, 87.

[92] V. Dumitrescu, Necropola de incinerație din epoca bronzului de le Cîrna, București, 1961, стр. 357.

[93] В. Миков, Предисторически селища и находки в България, София, 1933, стр. 108, обр. 68; Д. П. Димитров, България — страна на древни култури, стр. 20, обр. 9; В. Миков и др., Водач за археологическия музей, I, табл. VIII, № 1.

[94] F. Schachermeyr, Materialien, AM, XLI, 1916, стр. 401.

[95] K. Bittel, Kleinasiatische Studien, стр. 119.

[96] E. Akurgal, Die Kunst Analoliens, стр. 3; Phrygische Kunst, стр. 113, 115, 120.

[97] C. W. Blegen и др., Troy IV, 1, стр. 145; C. W. Blegen, Troy and the Trojans, стр. 169 и сл.

[98] И. Велков, Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932—33, ИАИ, XI, 1937, стр. 120, обр. 112.

[99] Вж. М. Чичикова, Керамика от старата железна епоха в Тракия, Археология, X. 1968, кн. 4, стр. 21.

[100] Проучвания на М. Димитров от Окр. музей в Стара Загора, с любезното разрешение на когото тук обнародвам някои керамични фрагменти от находището.

[101] Вж. S. Morintz, Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstadt au Bas- Danube à la lumière des fouilles de Babadag, Dacia, VIII, 1964, стр. 101 и сл., обр. 6 и сл.

[102] Kunstschätze in bulgarische Museen und Klöstern, Essen, 1963, стр. 106, № 53; В. Миков, Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България, ИАИ, XXIX, 1966, стр. 194, обр. 20. Тук изказвам благодарността си на директора на Градския музей в Казанлък, др. Г. Цанова, за любезното разрешение да обнародвам този съд и на др. Л. Гетов от същия музей за сведенията, които ми даде за обстоятелствата на намирането му.

Troie VII *b* 2 et les tribus thraces et mésiennes des Balkans

D. P. DIMITROV

(Résumé)

Les grandes migrations ethniques qui eurent lieu dans la Péninsule balkanique et en Asie Mineure à la fin de l'Age du bronze et aux débuts de l'Age du fer se sont réfléchies d'une manière assez sensible dans l'épopée d'Homère et dans les anciennes sources historiques grecques et orientales. Ces migrations doivent être rattachées aux grands déplacements de tribus et de peuples dans le monde méditerranéen, et tout particulièrement dans le bassin de la Méditerranée Orientale, pendant la période allant de la fin du IIe au début du Ier millénaire av. n. ère. Les fouilles archéologiques des sites d'Asie Mineure viennent l'attester. Les découvertes effectuées dans la couche de Troie VII *b* 2 outre l'ancienne céramique troyenne et la céramique mycénienne tardive importée ou imitée ont mis en évidence une céramique à mamelons et une céramique grise grossirée avec un décor incisé de cercles concentriques liés obliquement par des tangentes.

La présence de cette céramique tout-à-fait étrangère à celle recueillie dans les couches précédentes a été à juste raison mise en relation avec l'apparition dans ces lieux d'un nouvel élément ethnique qui, après la chute de la Troie d'Homère sous les coups des Achéens avait pénétré, selon toute vraisemblance par des moyens pacifiques, dans la citadelle de Troie VII *b* 1, et avec l'ancienne population qui y était installée, avait posé les débuts de Troie VII *b* 2. On a recherché l'origine de ce nouvel élément ethnique — non sans raison — chez les tribus phrygiennes, thraces ou mésiennes, dont une partie, selon les données de l'épopée, les sources historiques et les études linguistiques avait émigré en vagues

successives différentes de la Péninsule balkanique dans le Nord-Ouest de l'Asie Mineure avant, pendant et après la chute de la Troie homérique. Cette thèse de l'origine balkanique de la céramique à mamelons et de la céramique à cercles concentriques liés par des tengentes de couches de Troie VII *b* 2, soutenue par K. Bittel et autres avait été émise alors comme une simple hypohèse. L'auteur relève qu'on a découvert tout récemment à de nombreux endroits eu Thrace et en Mésie une céramique analogue de celle découverte dans la couche de Troie VII *b* 2, ce qui l'autorise d'affirmer que la Thrace et la Mésie étaient bien le lieu d'origine de cette céramique à mamelons, d'où elle était emportée à Troie VII *b* 2 par des tribus thraces et mésiennes qui avaient émigré dans les terres situées au Sud-Ouest de l'Asie Mineure au XIIIe s. av. n. ère.

Керамика от старата желязна епоха в Тракия

МАРИЯ ЧИЧИКОВА

При разрешаване на проблемата за генезиса и характера на тракийската култура от първото хилядолетие пр. н. ера изучаването на паметниците от старата желязна епоха има първостепенно значение. Но докато изследването на обекти от класическата и елинистическата епоха е отишло доста напред, издирването и проучването на раннотракийски находища е все още в своето начало. Наистина при разкопките в Деветашката пещера и в селищните могили при Русе и с. Маноле, Пловдивско, бяха намерени културни следи от старата желязна епоха. Важни резултати, особено във връзка с погребалните обичаи, дадоха и разкопките на раннотракийските некрополи при с. Добрина и с. Равна, Варненско, с. Долно Сахране, Старозагорско, и др. Напосле ние притежаваме и значителен брой случайни находки от съдове, оръжия и накити. Материалът обаче е все още недостатъчен, за да даде по-цялостна представа за тракийската култура от споменатия период, за нейните етапи на развитие и отношения с културата на съседните области. Важните въпроси за връзката между бронзовата и желязната епоха и хронологическата граница между тях също стоят открити. Всичко това налага теренните изследвания на раннотракийски обекти в бъдеще да се разширят. Заедно с това би трябвало да се обърне повече внимание и на някои видове паметници от известния досега археологически материал. В това отношение един преглед на керамиката от старата желязна епоха в Тракия, макар че по-голямата част от съдовете имат случаен произход, несъмнено ще допринесе за осветляването на някои от тези въпроси. Установяването на главните форми съдове, на техния произход и дата, доколкото това е възможно, ще бъде наша първа задача, с оглед да се изяснят връзките на Тракия със съседните култури и да се определят хронологическите рамки на старата желязна епоха в Тракия.

Една ранна форма, широко разпространена в Тракия, е кантаросовидният съд с издуто тяло и две високи дръжки. Едни от съдовете имат кълбовидно тяло и заоблено дъно, а други са с конусовидна долна част и равно дъно.[1] Изработени са от пречистена глина, която след изпичането е добила червен или сивокафяв цвят, с добре огладена повърхност. Обикновено са без украса, но при някои съдове се явява декорация от врязани орнаменти: триъгълници, отвесни и коси линии и др. Тази форма е добре позната в източната половина на Средна Европа и по Долния Дунав още в началото на бронзовата епоха и е типична за всички локални варианти, които според М. Гарашанин могат да се обхванат заедно под името балкано-анатолска група на ранния бронз.[2] Появата ѝ се свързва преди всичко с Мала Азия, където е засвидетелствувана още в най-ранните слоеве на Троя. В Гърция добива особено широка употреба през микенския[3] и по-късно през периода на геометричния стил.[4] Оттук тя се е разпространила и в съседните области, на първо място

в Македония.[5] Влиянието на тази форма се чувствува и при съдовете с две дръжки от Югославия, Унгария[6] и Румъния, при чието формиране обаче важна роля са играли и местните традиции. При съдовете от България също се търси връзка с микенските форми,[7] но В. Миков поставя употребата им у нас в много широки хронологически граници — от XII до VI в. пр. н. е. В същност най-сигурно датирани засега са съдовете от селищната могила Разкопаница при с. Маноле, Пловдивско,[8] които са намерени в жилища от къснобронзовия пласт на могилата. Освен украсата характерна особеност при някои от тях е и конусовидната къса шийка, отделена с вдлъбната линия от тялото. Същата особеност забелязваме при съдовете от колективната находка в Пловдив[9] и при съдовете от случайно открити погребения при Крушовица,[10] което ги обединява с материала от Разкопаница и ги датира от къснобронзовата епоха. Едно по-нататъшно развитие на тази форма в следващия, ранножелезен период сме склонни да видим в двата съда — единият от Арчар, Видинско, който се пази в музея в Лом, и другият от Букьовци, Врачанско, сега в музея в Оряхово (обр. 1 и 2).

Втора група съдове, тясно свързани с първите, са дълбоките чаши с равно дъно и висока дръжка, издигаща се над устието.[11] И при тях се различават по-ранни форми — с косо устие и малка, конусовидна шия, намерени със съдове с две дръжки от края на бронзовата епоха.[12] От същото време е и една подобна чаша, намерена в могилно погребение с хокер в некропола при с. Долно Сахране, Старозагорско.[13] По-късните чаши (от началото на железната епоха) са с прав ръб около устието, от който излиза дръжката, издигаща се отвесно нагоре или наклонена малко встрани (обр. 3 и 4).[14] Повърхността им е добре огладена, с червен цвят. Близки аналогии на този тип чаши намираме в Островул Маре в Румъния.[15] За датирането им от началния период на старожелязната епоха допринася и голямата им близост с формата на дълбоките чаши от Вълчитрънското съкровище. С малки изменения във формата тези чаши продължават да се употребяват и през останалите периоди на старожелязната епоха до VI в. включително.[16]

Паралелно с дълбоките чаши в началото на железната епоха са били употребявани и плитки чаши с полусферична форма, широко устие и висока или по-ниска дръжка, на дъното обикновено с пъп. Под устието им в

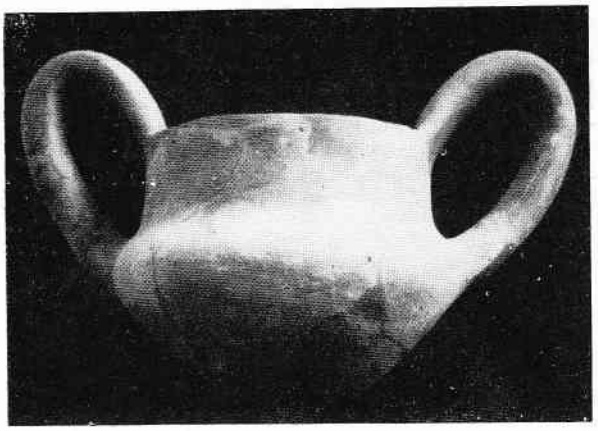

1

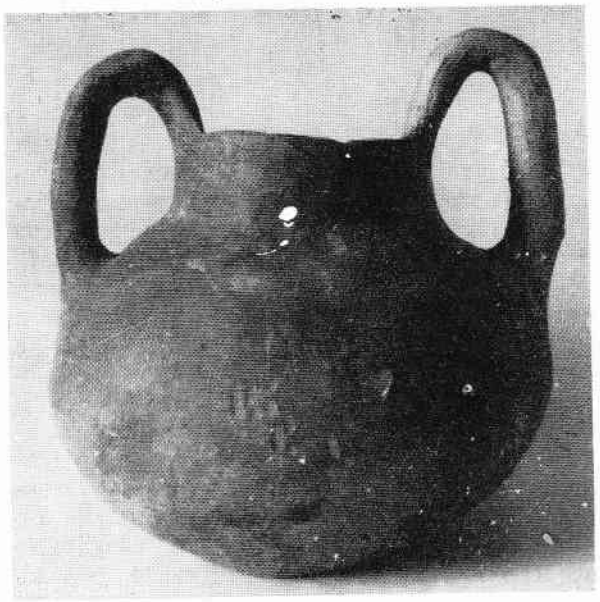

2

● *Обр. 1. Глинен съд с две дръжки от с. Букьовци, Врачанско. Fig. 1. Vase en argile à deux anses du village Bukjovci, arr. de Vraca*

● *Обр. 2. Глинен съд от с. Арчар, Видинско. Fig. 2. Vase en argile du village Arčar, arr. de Vidin*

повечето случаи обикаля единична или двойна врязана линия. Глината е добре пречистена, повърхността е огладена, с тъмнокафяв или черен цвят. При някои от дръжките на върха се явява израстък, понякога раздвоен. Почти всички чаши от този тип са намерени край Дунав или в негова близост — три са от Оряховско (обр. 5) (в Праисторическия отдел на Археологическия музей в София), една от Гиген, Плевенско (в музея в Ловеч), една от Новград, Русенско (в музея в Свищов),[17] една

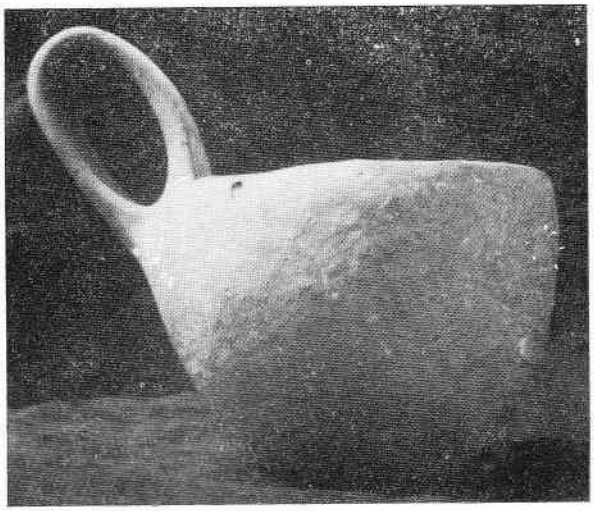

3

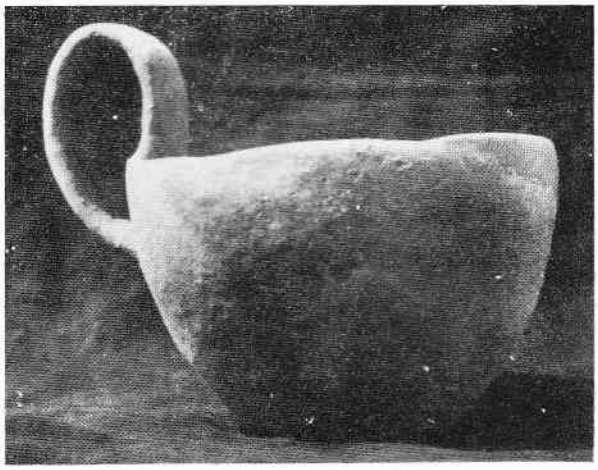

4

5

от Нове[18] при погребение чрез трупозаравяне (обр. 6), една чаша произхожда от пещерата Магурата, при с. Рабиша, Видинско,[19] и две от Букьовци, Врачанско.[20] При създаването и развитието на тази форма несъмнено влияние са оказали малките златни чаши от Вълчитрънското съкровище, чиито канелюри са имитирани при някои от глинените чаши,

В северозападната част на българските земи се среща и един друг тип чаша. Тя има формата на дълбоко тасче с широко, заоблено тяло, от което рязко се отделя цилиндричната горна част. Върху долната част на съда има украса от отвесни или коси канелюри. Устието е косо отрязано, а закръгленото дъно е с пъп в средата. Повърхността е черна или тъмнокафява, добре огладена и излъскана. От този тип досега са известни четири чаши: две от ломските лозя (обр. 7 и 8), една от с. Трайково, Михайловградско,[21] и една от околността на с. Букьовци, намерена в погребение чрез трупоизгаряне.[22] Вариант на тази форма се явява чашата от Козлодуй, също намерена в погребение чрез трупоизгаряне, при която в основата на шията се явяват и три израстъка — букели.[23] Лъскавата черна повърхност и широкото използуване на канелюрите са характерен белег за културата от началото на старата желязна епоха в Централна Европа. Нашите чаши показват близко сходство с керамиката от Словакия,[24] Унгария и югозападните области на Румъния, датирана от ранния период на старожелязната епоха (На А и В). И това е лесно обяснимо, тъй като северозападният район на българските земи, откъдето произхождат тези чаши, е могъл лесно да установи контакт по Дунав или по суша с културата на т. нар. полета с урни (Urnenfelder), разпространена в източните части на Централна Европа.[25] За връзки със споменатата област говори и съдчето от Букьовци,[26] чиято форма и украса е добре позната в същия културен кръг.[27] В това отношение особено значение има съдът, намерен при с. Маноле, Пловдивско (обр. 9). Той има двойноконусовидна форма и украса от хоризонтални канелюри върху шията и коси канелюри върху най-издутата част на тялото, където са разположени четири езиковидни израстъка с по една малка пъпка

● *Обр. 3. Дълбока чаша от с. Букьовци, Врачанско. Fig. 3. Tasse profonde du village Bukjovci, arr. de Vraca*

● *Обр. 4. Дълбока чаша от Оряхово. Fig. 4. Tasse profonde d'Orjahovo*

● *Обр. 5. Глинена чаша от Оряховско. Fig. 5. Tasse en argile d'arr. d'Orjahovo*

6

над тях.[28] Съдът има сив цвят и добре огладена повърхност. Употребен е бил като урна, в която са били положени изгорените кости на погребания и която е била похлупена отгоре с глинена паница. Урни със същата форма и украса са характерни за ранната фаза на некропола от Балта Верде,[29] която принадлежи на културата на полетата с урни и се датира от раннохалщатския период (На А) — XII—XI в. пр. н. е.[30] по хронологията на H. Müller-Karpe.[31] Тази култура е засвидетелствувана и в други находища от началния период на старожелязната епоха в Югозападна Румъния.[32] Подобни урни познаваме и от некропола при Роспи Чуприя до Белград и Белегиш във Войводина,[33] които също принадлежат на полетата с урни с ритуал изгаряне. В Унгария тази форма е известна в културата Гава, датираща също от раннохалщатския период (На A_1). Тя се задържа и през следващия стадий на раннохалщатския период (На В) — в Унгария и Югославия в културата Вал-Дали, и в Словакия — в културата Подоли.[34] Съдът от Маноле е първият от този тип, намерен в България. Неговото местонаходище е най-южната точка в Европа, до която тази форма е достигнала, и свидетелствува, че в ранния период на старожелязната епоха не само в северозападните части на страната, но и в зе-

7

8

● *Обр. 6, Глинени съдове от Нове. Fig. 6 Vases en argile de Novae*
● *Обр. 7. Глинена чаша от ломските лозя. Fig. 7. Tasse en argile des vignobles de Lom*
● *Обр. 8. Глинена чаша от ломските лозя. Fig. 8. Tasse en argile des vignobles de Lom*

мите по течението на Марица са проникнали отделни елементи от културата на Urnenfelderzeit. Като по-нататъшно развитие на съда от Маноле може да се посочи урната от с. Остров, Михайловградско (обр. 10).[35] И тя има двойноконусовидна форма, но липсват косите канелюри върху тялото и устието не извива леко навън, а се разширява фуниевидно. Това я доближава до урните, намерени в ранножелязното поселение Медиаш в Трансилвания, датирано от втория стадий на раннохалщатския период (На В). Съдовете от Медиаш обаче са закръглени в най-издутата част на тялото и са богато украсени с канелюри, най-често разположени като гирлянди.[36]

При изучаване на раннотракийските форми и съпоставянето им с културата на съседните земи неминуемо възниква въпросът за относителната и абсолютната хронология на старата желязна епоха в Тракия. За нейно начало у нас обикновено се приемаше VIII в.,[37] а периодът V—VIII в. се смяташе за последен етап на бронзовата култура. В същото време къснобронзовият период в областите на Централна Европа се отнася от Reinecke в XIV—XIII в. Първата фаза на раннохалщатския период (На А), на която в егейския свят отговаря късномикенският пласт, Reinecke датира от XII—XI в.,[38] а втората фаза на същия период (На В), съвпадащ в Гърция с прехода от късномикенския към геометричния стил, той поставя от X в. до средата на IX в. пр. н. е. В културата на Urnenfelderzeit, разпространена в областите на юг и на север от Алпите, H. Müller-Karpe разграничава шест пласта, на които в Гърция отговарят също така шест пласта.[39] Това са късен бронз (Br D—XIII в.), на който отговаря късномикенският период (LH III B); На A_1 (XII в.), съответстващ в Гърция на LH III C_1; На A_2 (XI в.), съвпадащ със субмикенския период; На B_1 (X в.) — с протогеометричния; На B_2 (IX в.) — с геометричния и На B_3 (VIII в.) — с късногеометричния период.

При хронологическата периодизация на големите комплекси Гласинац и Долна Долина в Югославия[40] отделните периоди на старата желязна епоха съвпадат с датите, приети за Централна Европа. Румънските археолози, в резултат на проучванията на голям брой обекти, също отнасят началото на старата желязна епоха в Румъния към XII в., като разграничават два етапа.[41] Първият етап, фаза „а", отговаря на На A_1 по Müller-Karpe и съвпада с културата Гава в Унгария, а към фаза „б" (датирана като На A_2 от XI в) се отнася културата Бабадаг, I хоризонт, в Добруджа, некрополът с урни от Балта Верде и др. Вторият етап на раннохалщатския период (На В) в Румъния се датира от X в. и включва Реч и Медиаш в Трансилвания, Бабадаг, II хоризонт, в Добруджа и др.

Урната от Маноле, която е идентична с урните от ранния некропол на Балта Верде, красноречиво показва, че началото на старата

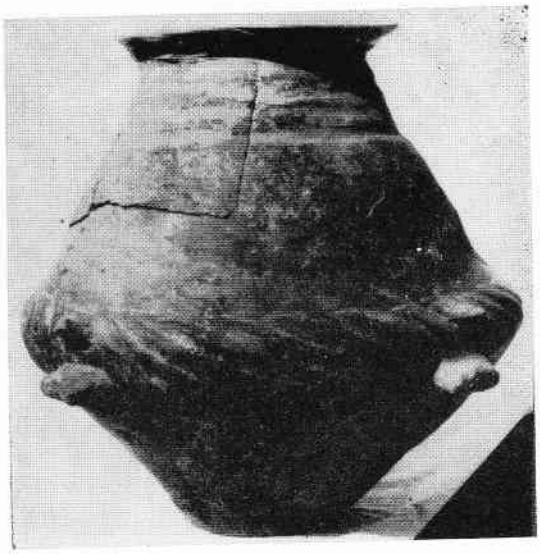

9

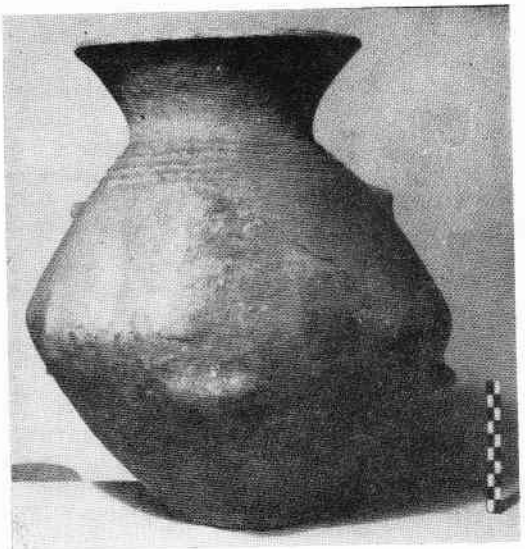

10

• *Обр. 9. Глинен биконичен съд от с. Маноле, Пловдивско. Fig. 9. Vasen argile biconique du village Manole, arr. de Plovdiv*

• *Обр. 10. Глинен съд от с. Остров, Врачанско. Fig. 10. Vase en argile du village Ostrov, arr. de Vraca*

желязна епоха в Тракия съвпада с пласт На А от културата на Urnenfelderzeit. Още по-сигурна основа за хронологическото определяне на ранните периоди на желязната епоха в Тракия ни дава обаче близостта на някои тракийски форми с материали от Гърция и Мала Азия. В това отношение много показателна е урната от с. Габарево, Старозагорско. Съдът има къса шия и издуто тяло, украсено с израстъци във форма на рогчета.[42] Идентична форма на нашата е засвидетелствувана в Троя, в пласт VII *b* 2, който се характеризира с груба, работена на ръка керамика. С помощта на микенска керамика този пласт се отнася към XII в.[43] Една част от намерените в Троя VII *b* 2 съдове са снабдени с израстъци и принадлежат към т. нар. Buckelkeramik, а други са украсени с щемпелувани или врязани орнаменти, между които особено широко е бил разпространен мотивът, състоящ се от пояси, изпълнени с малки кръгчета, свързани с коси линии, а трети са изработени от грубо тесто и имат дебели стени, украсени с пластични ленти, разчленени от ямички.[44] Някои изследвачи, като вземат пред вид, че керамиката от Троя VII *b* 2 се отличава коренно от керамиката в останалите слоеве и не е позната в другите райони на Предна Азия, допускат, че букел-керамиката и грубата керамика от Троя VII *b* 2 принадлежат на население, дошло от Тракия и обитавало селището през XII в.[46]

Находките от България, особено откритите напоследък съдове и керамични фрагменти, все по-убедително потвърждават близките връзки между Тракия и Троя VII *b* 2. Сходство с троянските декоративни мотиви откриваме в украсата на една кана от Нове (обр. 6),[46] която представя хоризонтален пояс от две врязани линии, изпълнен с коси и зигзаговидни черти, под които обикалят врязани триъгълници.[47] Близка прилика се установява и при два съда от Козлодуй[48] — една чаша с букел-декорация и канелюри и една кана, която възпроизвежда микенска форма,[49] но украсата ѝ от пъпковидни израстъци и врязани орнаменти, изпълнени с бяла паста, е възприета от местните традиции. Особен интерес представя украсата на един съд от Букьовци, намерен в двора на Тодор Каменов заедно с две плитки чашки (обр. 11).[50] Долната част на съда е украсена с четири островърхи израстъци — букели, разположени кръстовидно, и три пояса от врязани двойни концентрични кръгчета, свързани с двойни линии, които не опират до кръгчетата.[51] Същия орнамент има и фрагментът от голям съд, намерен пак в

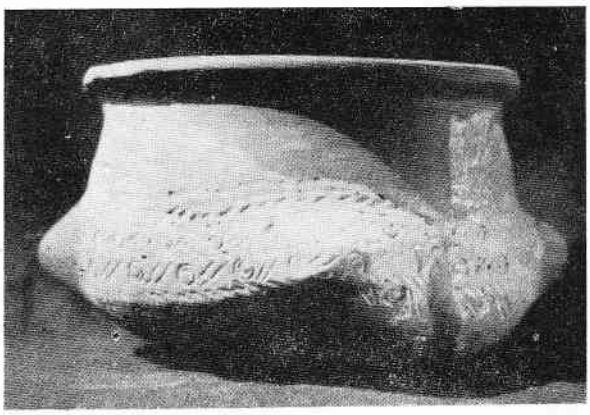

11

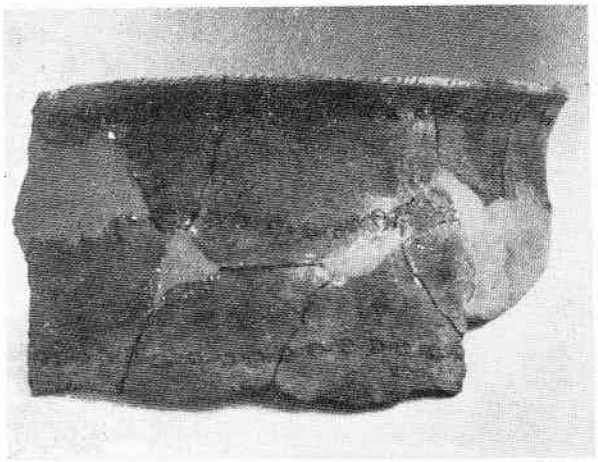

12

● *Обр. 11. Глинен съд от с. Букьовци, Врачанско*
Fig. 11. Vase en argile du village Bukjovci, arr. de Vraca
● *Обр. 12. Фрагмент от глинен съд с украса — концентрични кръгчета, съединени с коси линии — от с. Букьовци, Врачанско. Fig. 12. Fragment d'un vase en argile à décor de cercles concentriques liés par des lignes obliques du village Bukjovci, arr. de Vraca*

Букьовци, който се пази в музея в Оряхово (обр. 12). Тук линиите плътно опират до кръгчетата и се получава впечатление за непрекъснат пояс от S-овидни спирали. Фрагменти от съдове с такъв орнамент, който обаче е отпечатан, а не врязан, са известни от пещерата Сухи печ при с. Долни Лом[52] и пещерата Магурата,[53] Видинско, в Северна България, от м. „Небет тепе" в Пловдив,[54] от крепостта и Средната могила при Мезек,[55] в Свиленградско[56] и др. в Южна България.

При някои от тези находища се срещат и фрагменти с пъпковидни израстъци — букели, обиколени в основата от скачени спирали или набодени кръгове. В Магурата, Долни

Лом и при Мезек заедно с горната украса се срещат значителен брой фрагменти с щемпелувана украса от единични или двойни пояси от S-овидни спирали, разположени хоризонтално или отвесно. Нови находища с такава керамика напоследък се откриха в Старозагорско, Хасковско и Бургаско. Съдовете имат черна, лъскава повърхност и врязана или щемпелувана украса с най-разнообразни мотиви, инкрустирани с бяла паста.

Откриването в различни райони на Тракия на нови поселения, в чиято култура са широко застъпени керамични форми и декоративни мотиви, сходни с намерените в Троя, подкрепя тезата за тясната зависимост на Троя VII *b* 2 от ранножелязната тракийска култура. За връзките на този пласт с балкано-дунавските области свидетелствува и керамиката, намерена в Бабадаг, която също е идентична с троянската по техника и мотиви на украсата, както и по някои форми, особено на чашите с една или две дръжки. Моринц, следвайки по-старите мнения, обяснява връзката между Бабадаг и Троя VII *b* 2 с общата тракийска принадлежност на тяхната култура[57] и е склонен да търси произхода на културата на Троя VII *b* 2 и на Бабадаг в Тракия. Що се касае до датирането на керамиката с концентрични кръгчета и S-овидни спирали, намерена в Тракия, Моринц я свързва с Бабадаг II, който се характеризира с орнаменти, нанесени чрез щемпелуване, и я датира от един период, по-напреднал от Бабадаг II, а по-стар от културата Басараби.[58] Обстоятелството, че в културния комплекс Басараби, обхващащ обширни райони от Румъния през средния период на старожелязната епоха (На С),[59] в украсата на съдовете намира широко приложение S-овидният орнамент с бяла инкрустация, дава основание на Ал. Вулпе да припише на тази култура и фрагментите с S-овидни спирали от България. Тук са включени и една кана от Трън и съдът от Криводол (обр. 13).[60] Намирането на орнамента от S-овидни спирали у нас в едни и същи находища заедно с концентричните кръгчета ни възпира да приемем датировката на Ал. Вулпе, толкова повече че орнаментът от S-овидни щемпелувани спирали в най-различни комбинации е добре известен в балканските земи още през втората половина на бронза. Без прекъсване той е продължил да се употребява и през ранния период на желязната епоха, като се е задържал и през средния й период, свидетелство за което е културата Басараби в Румъния.

От намерените в България съдове с този вид украса В. Миков датира каната с косо отрязано устие от Трън, от края на бронзовата епоха.[61] Керамичните фрагменти от останалите находища обаче трябва да се свържат с ранния период на старата желязна епоха поради намирането им заедно с керамичен материал, добре датиран чрез Троя VII *b* 2. *Съдът от Криводол не е много по-късен.*

• *Обр. 13. Глинен съд от с. Криводол, Врачанско. Fig. 13. Vase en arlige du village Krivodol, arr. de Vraca*
• *Обр. 14. Глинена урна от с. Царевброд (Ендже), Шуменско. Fig. 14. Urne en argile du village Carevbrod (Endže), arr. de Šumen*

13

14

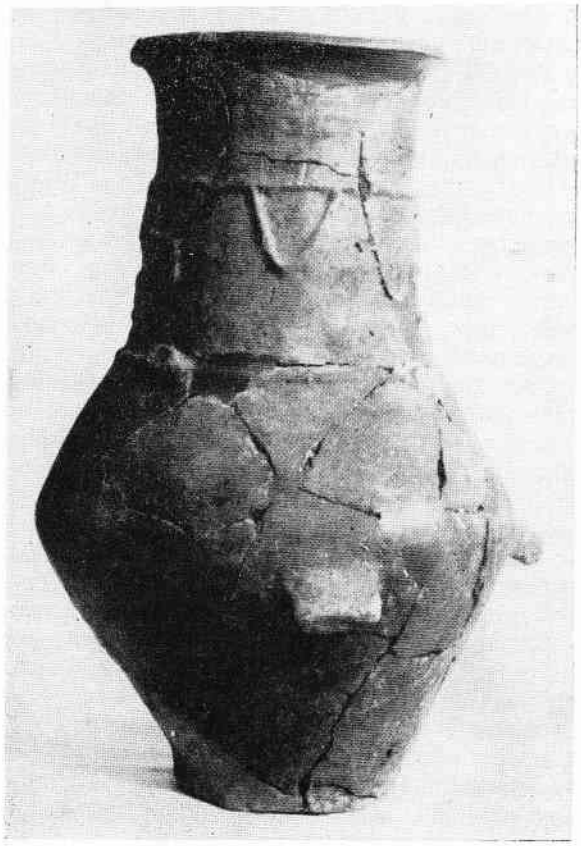

15

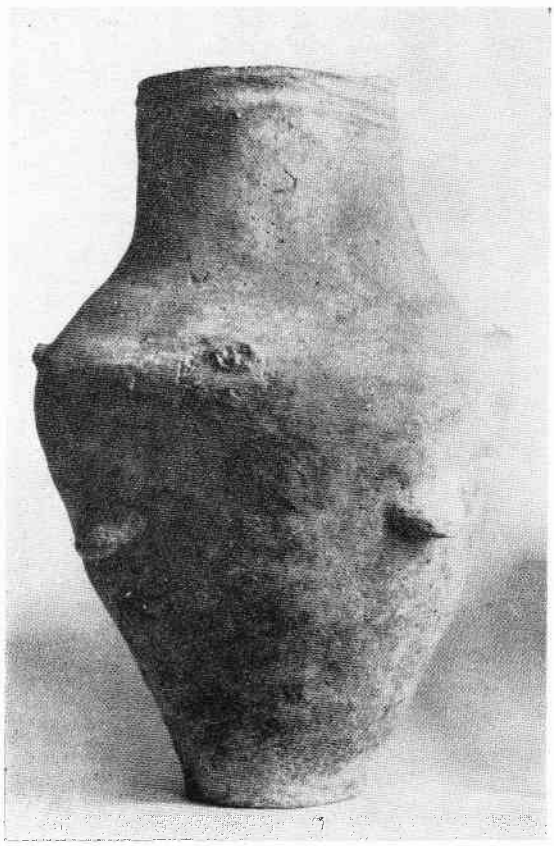

16

● *Обр. 15. Глинена урна от с. Добрина, Варненско.*
Fig. 15. Urne en argile du village Dobrina, arr. de Varna
● *Обр. 16. Глинена урна от с. Равна, Варненско.*
Fig. 16. Urne en argile du village Ravna, arr. de Varna

Единственият съд от България, който засега може да се свърже с културния комплекс Басараби, е урната от с. Царевброд (Ендже), Шуменско (обр. 14).[62] Тя е намерена в погребение чрез трупозаравяне, извършено в насипа на могила от бронзовата епоха. Шията е цилиндрична, с хоризонтални канелюри. В основата ѝ и в долната част на силно издутото тяло има по четири кръстовидно разположени израстъци във форма на конусовидни и плоски пъпки. Повърхността ѝ е черна, силно излъскана, с плитки, отвесни канелюри върху плещите. В. Миков датира погребението твърде късно — от VI в. пр. н. е.[63] Урни със същата форма са намерени в Молдавия, в селището и некропола при с. Шолданешти, които се датират от VIII—VII в.[64] и които Вулпе отнася към културния кръг Басараби.[65] Но докато в културата Басараби и у гетите преобладава трупоизгарянето, в Царевброд е налице трупозаравяне.[66] Намерените в гроба дарове и особено бронзовата юзда дават възможност погребението да се датира от средата или втората половина на VII в.[67] Юздата все още е изработена от бронз, но оръжията — копие и меч, са от желязо. Това са в същност най-ранните сигурно датирани железни предмети от Тракия.

През следващия период, който съвпада с края на старата желязна епоха в Тракия (На D), са били използувани големи съдове с биконична форма и равно дъно. Високата им цилиндрична или конусовидна шия е отделена от тялото чрез нисък ръб, върху който са разположени кръстовидно четири малки израстъка — рогчета, а под тях, в долната половина на съда — четири езиковидни израстъка. Съдовете имат сивопепелива или сиво-черна, огладена повърхност. Понякога върху шията се явява релефна украса или хоризонтални канелюри. Съдове от този тип са ни известни от могилни некрополи с ритуал изгаряне само от Североизточна Бъл-

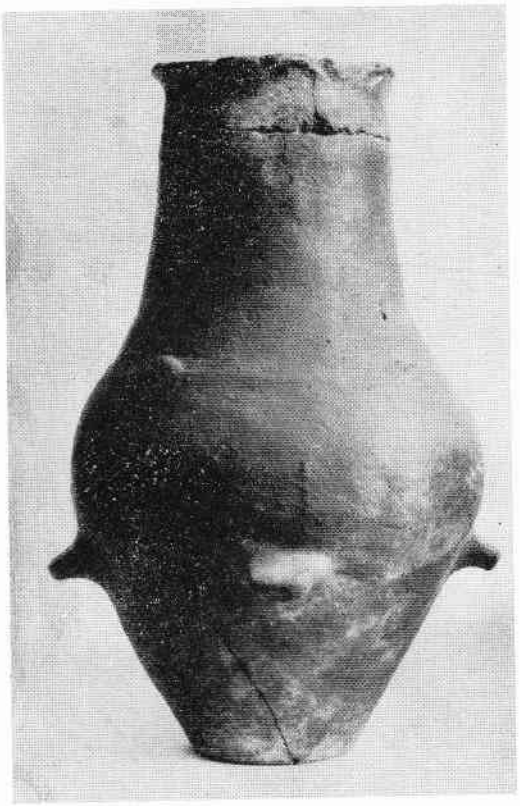

17

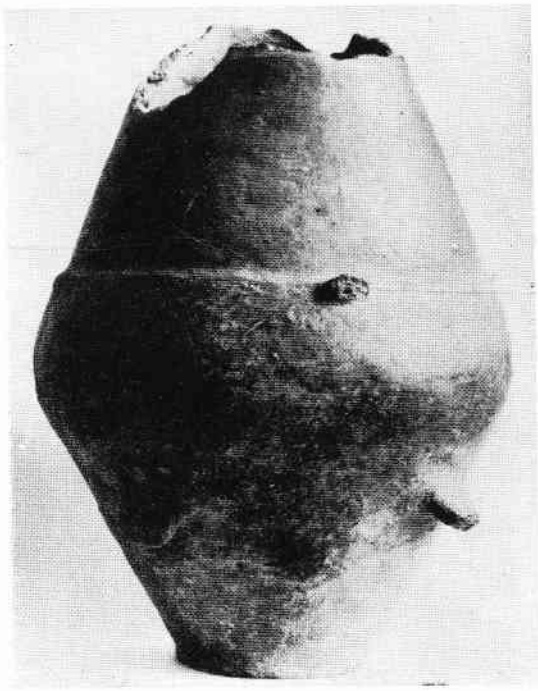

18

гария — Невша[68] и Сини вир,[69] Шуменско, Добрина[70] и Равна,[71] Варненско (обр. 15—18). Отделни фрагменти от съдове с подобна форма са намерени и в Деветашката пещера. В Равна те се явяват в гробовете от първата фаза, при които урната е заровена направо в земята. По същия начин са извършени и погребенията в Добрина. Само при двете погребения от Невша урната е поставена в малко каменно гробче, както при погребенията от Равна, от втората, по-късна фаза. За културната група Добрина и Равна са характерни освен двойноконусовидните урни и дълбоките или плитки конусовидни чаши с високи дръжки, снабдени отгоре с пъпка или островръх издатък (обр. 19), паниците с израстъци или коси канелюри върху ръба на устието (обр. 20) и големите съдове с камбановидна форма (обр. 21), които особено широко се използуват като урни в Равна, през втората фаза. Явяват се и съдове със сив цвят, работени на колело, които имитират гръцки форми: двойноконусовидните кани с висока дръжка, дълбоките паници с кратеровидна форма и др. Според ритуала, формите на керамиката, работена на ръка, и металните предмети — оръжие и накити, намерени в гробовете, характерът на културата от Добрина и Равна може да се определи като гето-мизийски. Близки черти на тази култура откриваме в няколко некропола оттатък Дунава — в Черна вода[72] и Тариверде[73] в Добруджа, в могилните некрополи чрез заравяне в Балта Верде и Гогошу[74] и особено в могилния некропол чрез изгаряне от Фериджиле,[75] който и в погребалния обичай и в общия аспект на културата си показва тесни връзки с гетите на Долния Дунав. Вулпе датира некропола от Фериджиле от втората половина на VI до края на V в., като отнася некрополите от Добрина и Равна към V в. В последните два некропола Мирчев вижда три етапа на едно последователно развитие, от които като най-стар определя некропола в Добрина — от края на VI до първите десетилетия на V в., следван от Равна, I фаза, — от първата половина на V в., и Равна, II фаза, — от втората половина на V до средата на IV в. Ние смятаме, че в хронологията, установена от Мирчев, могат да се направят малки корекции. Така за некропола в Равна, I фаза, който има еднакъв погребален

● *Обр. 17. Глинена урна от с. Равна, Варненско.*
Fig. 17. Urne en argile du village Ravna, arr. de Varna
● *Обр. 18. Глинена урна от с. Невша, Шуменско.*
Fig. 18. Urne en argile du village Nevša, arr. de Šumen

инвентар и ритуал с Добрина, трябва да се приеме, че съществува едновременно с Добрина, и заедно с него да се датира от VI до нач. на V в., а за крайна граница на Равна, II фаза, трябва да се приеме краят на V в. Съображенията ни са следните. Фибулите тип Гласинац I (с триъгълна плочка при иглодържателя), които се срещат в Добрина и Равна, в други находища от Северна България, са намерени заедно с фибули тип Гласинац II (с плочки, изрязани във формата на беотийски щит) и метални предмети, като бронзовите токи за колани с ажурена украса,[76] които във Фериджиле се датират от втората половина на VI в., а в Долна Долина се поставят във фаза II b, датирана от VI—V в. пр. н. е. Няколко такива фибули са намерени при с. Бели извор, Врачанско,[77] заедно с копие от типа на намерените в Добрина и Равна. Тези копия, които представят една сравнително ранна форма, мъчно могат да се датират от V в. Те се явяват непосредствено развитие на копието от Царевброд.

Некрополите от Добрина и Равна, I фаза, в същност съвпадат с края на старата желязна епоха в Тракия. Некрополът в Равна, II фаза, който се явява по-нататъшно развитие на културата от I фаза, представя връзката между старата и новата желязна епоха. През новия период, с въвеждането на грънчарското колело в края на VI в. и засилването на контактите с Гърция, се дава нова насока в развитието на тракийската култура от V в. насам, но се възприемат и редица основни форми и елементи от културата на предидущия период. Наистина биконичната урна изчезва, но до късно, почти до края на I-то хилядолетие пр. н. е., се запазват дълбоките панички с подвит навътре ръб, които сега се работят само на колело, конусовидните чаши с една дръжка и особено големите съдове с камбановидна форма, дебели стени и украса от релефни пояси, разчленени с ямички или коси нарези. Ранните форми на последния тип съдове трябва да се търсят още в края на бронзовата епоха.

Няма съмнение, че паралелно с хубаво изработените съдове, разгледани по-горе, в

19

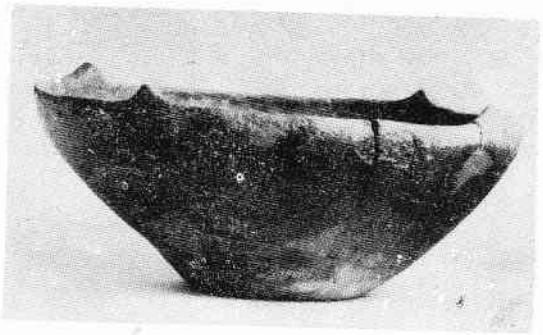

20

21

● *Обр. 19. Глинена чаша от с. Равна, Варненско. Fig. 19. Tasse en argile du village Ravna, arr. de Varna*

● *Обр. 20. Глинена паничка от с. Равна, Варненско. Fig. 20. Petite assiette en argile du village Ravna, arr. de Varna*

● *Обр. 21. Глинена урна с камбановидна форма от с. Равна, Варненско. Fig. 21. Urne en argile en forme de cloche du village Ravna, arr. de Varna*

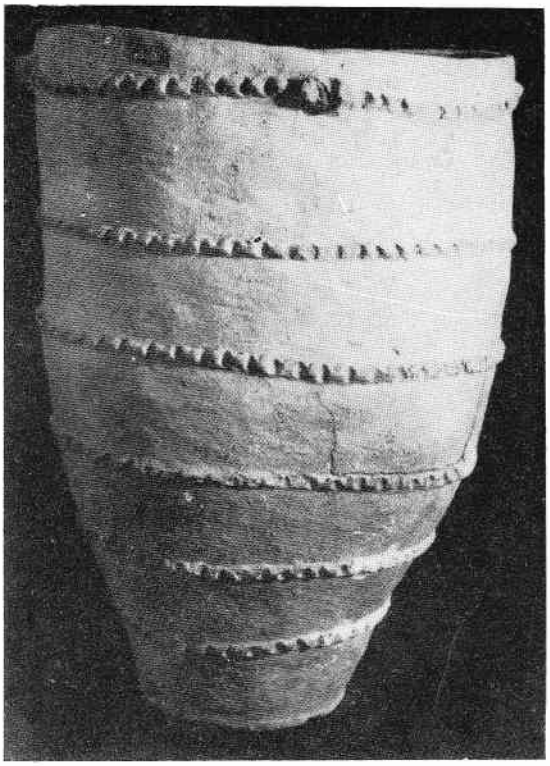

● *Обр. 22. Глинена урна — груба керамика от с. Новград, Русенско. Fig. 22. Urne en argile — céramique grossière — du vill. Novgrad, arr. de Ruse*

Тракия през цялата старожелязна епоха е била употребявана и груба кухненска керамика, каквато се открива в Троя VII *b* 2 или в ранните тракийски пластове на о-в Тасос.[78] До нас са достигнали обаче незначителни останки от тази група керамика от ранния и средния период на старата желязна епоха, намерени предимно в долмените. На старожелязната епоха принадлежат и трите добре запазени урни от с. Новград, Русенско, които имат почти цилиндрична форма и са украсени с хоризонтално разположени пластични ленти (обр. 22).[79]

И така, от краткия преглед, който са направи на керамиката в Тракия, се вижда, че границата между края на бронзовата и началото на старата желязна епоха е мъчно доловима. Една значителна част от керамичните форми и орнаментални мотиви, засвидетелствувани през бронза, продължават да съществуват и в културата на ранния период на старожелязната епоха, белег, че историческият процес се е развивал без прекъсване, на основата на местната бронзова култура. В раннотракийската култура се преплитат както елементи, свидетелствуващи за тесни връзки с Гърция и Мала Азия, така и черти, общи с културата от източните райони на Централна Европа. Българските земи се явяват обединяващо звено, където се срещат и взаимно си въздействуват културните влияния на Изтока и Запада, където се създават и откъдето се разпространяват на югоизток и северозапад много елементи, общи за тези култури.

[1] Съдове от този тип са намерени в селищната могила при с. Маноле, Пловдивско — два (П. Детев, ИАИ, XVII, 1950, стр. 180 и сл., обр. $123_{11, 12}$), в Пловдив (П. Детев, Археология, VI, 1964, кн. 4, стр. 66 и сл., обр. 5), един произхожда от с. Ценино, Сливенско (Н. Койчев, Археология, I, 1950, кн. 1—2, стр. 95, обр. 86), един от с. Хайредин, Михайловградско (В. Миков, ИАИ, XII, 1938, стр. 392, обр.172), един от с. Букьовци, Врачанско (В. Миков, Златното съкровище от Вълчитрън, София, 1958, стр. 28. обр. 15), три от с. Крушовица, Врачанско (Б. Николов, Археология, VI, 1964, кн. 2, стр. 75 и сл., обр. 12 б и 13 а, б) и един от с. Арчар, Видинско (непубликуван), който се пази в музея в гр. Лом. Съдът е висок 0,165 м, с дръжките — 0,198 м, диам. на тялото 0,20 м, на устието 0,10 м и на дъното 0,08 м.

[2] М. Гарашанин, О пореклу бронзанодопских судова са две дршке на југоистоку Европе, Рад Војвођанских музеја, 5, 1956, стр. 5 и 6 и пос. лит.

[3] C. Dunăreanu-Vulpe, Considérations sur certains formes caractérisant l'âge du Bronze de l'Europe Sud-orientale, Paris, 1930, стр. 15 и сл.

[4] Eva T. H. Brann, Late Geometric and Protoattic Pottery, The Athenian Agora VIII, 1962, табл. 10.

[5] Срв. W. A. Heurtley, Prehistoric Macedonia, Cambridge, 1939, стр. 214, N 405, стр. 221 и сл., стр. 224, N 449 и табл. XXIII; М. Гарашанин-Д. Гарашанин, Археолошка ископавања у селу Радању „Криви дол", Зборник на Штипскиот Народен музеј, I, 1958—1959, стр. 28, обр. 15.

[6] I. Hunyady, Die Kelten im Karpatenbecken, Budapest, 1942, табл. LXI.

[7] В. Миков, Златното съкровище . . ., стр. 28; Н. Койчев, Необнародвани паметници от Новозагорско, Археология, I, 1950, кн. 1—2, стр. 95.

[8] П. Детев, Селищната могила Разкопаница, ИАИ, XVII, 1950, стр. 180 и сл., обр. $123_{11, 12}$.

[9] П. Детев, Колективна находка от глинени съдове в Пловдив, Археология, VI, 1964, кн. 4, стр. 66 и сл., обр. 5.

[10] Б. Николов, Селища и некрополи от бронзовата епоха във Врачанско, Археология, VI, 1964, кн. 2, стр. 75 и сл, обр. 12 б и 13 а, б.

[11] Подобни чаши се срещат както в Гърция и Македония (срв. W. A. Heurtley, Prehistoric Macedonia, табл. XXIII; S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, 1926, обр. 47), така и в културата на Urnenfelderzeit в Унгария (срв. E. Patek, Die Siedlung und das Gräberfeld von Neszmély, Acta Arch. Hung., XIII, 1—4, 1961, стр. 73, обр. 21; F. Köszegi, Beiträge zur Geschichte der ungarischen Urnenfelderzeit (Ha A-B), Acta Arch. Hung., XII, 1—4, 1960, табл. LXXXII и стр. 154, табл. LXXXIX_{10}).

[12] П. Детев, Колективна находка. . ., стр. 67, обр. 4; Н. Койчев, цит. съч., стр. 95, обр. 87; В. Ми-

ков, Принос към предисторическата култура у нас, Археологически вести, ИАИ, V, 1928/29, стр. 311 и сл., обр. 170.

[13] Л. Гетов, Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 210, обр. 11 а.

[14] Тук спадат чашите от Букьовци и Байкал (срв. В. Миков, Златното съкровище . . . . ., стр. 28, обр. 17 а и б) и една чаша от погребение в Оряхово (непубликувана). Чашата има височина 0,065 м, с диам. на устието 0,095 и на дъното 0,042 м. Всички чаши се пазят в музея в Оряхово. Чашата от Букьовци е намерена заедно със съда с две високи дръжки.

[15] D. Berciu, Catalogul Muz. arch. din Turnu Severin, MAIV, I, 1954, табл. XXXVI_{10}.

[16] К. Жуглев и Й. Калудова, Към историята на античното селище при Аспеновград, Археология, IV, 1962, кн. 1, стр. 35, обр. 1, публикуват една подобна чаша, която може да бъде от края на старата желязна епоха; Л. Гетов, цит. съч., стр. 212, обр. 19, е намерил в могила 3, погребение 7, такава чаша заедно с урна с езичести дръжки.

[17] Срв. В. Миков, Златното съкровище . ., стр. 30, обр. 18 и 19.

[18] Д. П. Димитров с колектив, Археологические разкопки в Восточном секторе Нове в 1965 г., ИАИ, XXX, 1967, стр. 83, обр. 10 и 32 а.

[19] Н. Джамбазов и Р. Катинчаров, Археологически находки от пещерата Магура, Археология, III, 1961, кн. 3, стр. 62, обр. 5_1.

[20] Чашите от Букьовци са в музея в Оряхово. Те имат сива, добре огладена повърхност и следните размери: първата чаша — вис. 0,03 м, диам. на устието 0,113 м; втората чаша — вис. 0,036 м, диам. на устието 0,103 м.

[21] И трите чаши, които се намират в музея в Лом, не са публикувани. Те имат следните размери: първата, с отвесни канелюри и три изпъкнали ръба върху долната част на съда, е с вис. 0,085 м, диам. на тялото 0,122 м и на устието 0,106—0,094 м; втората чаша, с коси канелюри, е висока 0,058—0,064 м, с диам. на тялото 0,097 м и на устието 0,084 м. Чашата от Трайково е без пъп на дъното и с вис. 0,054—0,06 м, с диам. на устието 0,086 м, на тялото 0,098 м.

[22] Б. Николов, цит. съч., стр. 75, обр. 9 в.

[23] Пак там, стр. 73, обр. 6 а.

[24] I. Pleinerová-H. Olmerová, Halštatské nálezy ze Somotorské hory, Slov. arch., VI—1, 1958, стр. 109 и сл.

[25] F. Köszegi, Beiträge zur Geschichte der Ungarischen Urnenfelderzeit (Ha A—B), Acta arch. hung., XII, 1—4, 1960, стр. 151 и сл.

[26] Б. Николов, цит. съч., стр. 74, обр. 7 а.

[27] J. Porubský, Lužické popolnicové pole v Partizánskom, Slov. arch., VI—1, 1958, стр. 82 и сл.; Jan Pastor, Sídliskový výskum na Somotorskej hore r. 1955, Slov. Arch., VI—2, 1958, стр. 318, табл. II, 1.

[28] П. Детев, ГМПО, III, 1960, стр. 350, обр. 8 А.

[29] D. Berciu şi E. Comşa, Săpăturile de la Balta Verde şi Gogoşu (1949—1950), MCA, II, 1956, стр. 310 и сл., обр. 42_2 и 41_1, стр. 318, обр. 49.

[30] Istoria Rominiei, I, 1960, стр. 147 и сл.

[31] H. Müller-Karpe, Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Berlin, 1959, стр. 228.

[32] D. Berciu, Catalogul . . ., стр. 613 и 628, табл. XXVII_6 и XXXV_{6-8}; Ion Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, 22 Bericht der Röm.-germ. Komission, 1932, стр. 113, табл. 15, 1.

[33] Ј. Тодоровић, Праисторијска некропола на Роспи ћуприји код Београдс, Год. муз. града Београда, III, 1956, стр. 42, гроб. 13; В. Трбуховић, Праисторијска некропола у Белегишу, Старинар, XI, 1960, обр. 33, 34 и 36; Н. Тасић, Проблем културе равних поља с урнама у Војводини, Старинар, XVII, 1966, стр. 23.

[34] Istoria Rominiei, 1960, стр. 151.

[35] В. Миков, Предисторически селища и находки в България, София, 1933, стр. 127.

[36] E. Zaharia, Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie, Fouilles et trouvailles de Mediaş, 1958, Dacia, IX, 1965, стр. 87 сл., обр. 10_1.

[37] В. Миков, Златното съкровище . . ., стр. 55.

[38] Срв. прегледа на съществуващите мнения по хронологията на Халщата у N. Åberg, Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie, Teil II, Hallstattzeit, Stockholm, 1931, стр. 3 и сл.

[39] H. Müller-Karpe, цит. съч., стр. 226 и сл.

[40] A. Benac-B. Čović, Glasinac I, Sarajevo, 1956, стр. 76; Z. Marić, Donja Dolina i problem etnicke pripadnosti predrimskog stanovništva sjeverna Bosne, Glasnik Zemal. Muz. Sarajevo, 1964, стр. 74.

[41] E. Zaharia-S. Morintz, Hallstattul timporiu in România, SCIV, XVI, 3, 1965, стр. 451 и сл.

[42] Нашият съд се отличава от екземплярите, открити в Троя, по това, че под отвесната дръжка и срещуположното й рогче има езиковидни израстъци, Срв. Д. П. Димитров, Троя VII *b* 2 и балканските тракийски и мизийски племена, Археология X, 1968, кн. 4, стр. 11 и сл., обр. 6 и 7.

[43] Срв. Д. П. Димитров, Троя VII *b* 2 и балканските тракийски и мизийски племена, Археология, X. 1968, кн. 4, стр. 5.

[44] C. W. Blegen, C. G. Boulter, J. L. Caskey, M. Rawson, Troy, Settlements VII *a*, VII *b* and VIII, vol. IV, стр. 144, табл. 218, 260 и 282.

[45] Пак там, стр. 145 и пос. лит.

[46] Д. П. Димитров с колектив, Археологические раскопки. . ., стр. 82, обр. 32 б.

[47] C. W. Blegen и др., цит. съч., табл. $260_{32, 18}$, табл. 218 — A 105.

[48] Б. Николов, цит. съч., стр. 73, обр. 6 а и б.

[49] C. W. Blegen и др., цит. съч., табл. $260_{37, 1014}$ и табл. 215—B 25.

[50] Срв. заб. 20.

[51] Съдът не е публикуван. Той има вис. 0,069 м, диам. на тялото 0,114 м. на устието 0,105 м. Пази се в музея в гр. Оряхово.

[52] В. Миков, Материали от предисторическата епоха в България, ИАИ, VII, 1932—1933, стр. 365 и сл., обр. 117.

[53] Н. Джамбазов и Р. Катинчаров, цит. съч., стр. 62 и сл., обр. 8 а.

[54] П. Детев, Разкопки на Небеттепе в Пловдив, ГНАМП, V, 1963, стр. 27, обр. 4; Л. Ботушарова, Стратиграфски проучвания на Небеттепе, ГНАМП, V, 1963, стр. 65, табл. VII.

[55] Ив. Велков, Разкопките около Мезек и гара Свиленград, ИАИ, XI, 1937, стр. 120, обр. 112, стр. 131, обр. 120.

[56] В. Миков, Разкопки в Сакар планина, ГНМ, VI, 1932—1934, стр. 103, обр. 90.

[57] S. Morintz, Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag, Dacia, VIII, 1964, стр. 115 и сл.

[58] Пак там, стр. 114.

[59] A. Vulpe, Zur Mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi-Kultur), Dacia, IX, 1965, стр. 120 и сл., отнася началото на този културен комплекс към втората половина на VIII в., а краят му — до средата на VI в. (началото на Ha D). На тази култура той припи-

сва могилните некрополи чрез трупозаравяне от Басараби и Балта Верде.

[60] В. Миков, Материали от желязната епоха, ИАИ, XXI, 1957, стр. 294, обр. 1. Съдът от Криводол има форма на дълбок тас, снабден с две високи дръжки, завършващи отгоре със закръглени израстъци. Повърхността му е лъскаво черна с плитки отвесни канелюри върху тялото. Под устието и върху най-издутата част на тялото съдът е опасан с непрекъсната ивица от щемпелувани S-овидни спирали.

[61] В. Миков, Златното съкровище . . ., стр. 43 и сл.

[62] Р. Попов, Могилните гробове при Ендже, ИАИ, VI, 1930—31, стр. 101 и сл., обр. 96. В същото погребение е намерен още един съд, вж. обр. 97, също с цилиндрична шия, но тялото не е така издуто и повърхността му не е черна и излъскана, а сиво-жълта, огладена.

[63] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960, стр. 143.

[64] А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья, МИА СССР, № 64, Москва, 1958, стр. 77, обр. 20 $_{1, 2}$.

[65] A. Vulpe, цит. съч., стр. 106.

[66] Срв. А. И. Мелюкова, Скифские элементы в гетской культуре, КС, № 105, 1965, стр. 32 и сл., която обяснява различието в обряда с това, че в Царевброд е погребан скитски войн, въпреки че характерът на инвентара е тракийски.

[67] Юздата принадлежи на т. нар. тип Knopftrensen, широко разпространен в Централна, Югоизточна Европа и Италия от края на VIII до началото на VI в. Срв. S. Foltiny, Kulturbeziehungen zwischen den Mittel- und Südeurop. Reitervölkern und der Bevölkerung Nordostitalien am Beginn der Früheisenzeit, Mitt. des anthropolog. Gesellschaft in Wien, XCII, 1962, стр. 114.

[68] К. В. Шкорпил, Абоба-Плиска, ИРАИК, X, 1905, стр. 417, табл. LXXXVIII$_4$, $_5$.

[69] Ц. Дремсизова, Тракийски погребения от Коларовградско, ИНМК, II, 1963, стр. 1, табл. I $_1$.

[70] М. Мирчев, Тракийски могилен некропол при с. Добрина, ИНМВ, I (XVI), 1965, стр. 33 и сл., табл. I и сл.

[71] М. Мирчев, Раннотракийският могилен некропол при с. Равна, ИАИ, XXV, 1962, стр. 97 и сл., табл. XXVI$_{8, 4}$.

[72] D. Berciu, S. Morintz et collab., Şantierul arheologic Cernavoda, MCA, VII, стр. 49—55, обр. 8$_2$.

[73] D. Berciu şi C. Preda, Săpăturile de la Tariverde, MCA, VII, стр. 273—274, обр. 4.

[74] D. Berciu şi E. Comşa, цит. съч., стр. 476 и сл. и стр. 482 датират последната фаза от некропола на Балта Верде от втората половина на VII в. до края на VI в., а некрополът от Гогошу от V в.

[75] A. Vulpe, Necropola hallstattiană de la Ferigile, Bucureşti, 1967.

[76] А. Милчев, Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско, ГСУ ФИФ, кн. I, 1956, стр. 494 и сл., табл. XI.

[77] Б. Николов, Тракийски паметници във Врачанско, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 164 и сл., обр. 2 и 3,

[78] P. Bernard, Céramiques de la première moitié du VIIe siècle à Thasos, BCH, LXXXVIII, стр. 142 и сл., обр. 43 и 44.

[79] С. Стефанов, Стариите по долния басейн на Янтра, София, 1956, стр. 29, обр. 18 б.

Céramique du Premier âge du fer en Thrace

M. ČIČIKOVA

(Résume)

L'auteur considère les principaux types de vases en usage en Thrace au Premier âge du fer, dont la plupart bien que d'origine fortuite contribuent à éclairer le caractère de la culture thrace de cette période et ses relations avec les régions circonvoisines. Ils permettent d'autre part d'établir les limites chronologiques du Premier âge du fer en Thrace. Au Hallstatt ancien (Ha A et B) en Thrace on utilisait des vases en forme cantharoïde à deux anses hautes et des tasses hautes ou plates à une anse, connues depuis la seconde moitié de l'âge du bronze et qui ont leur origine en Asie Mineure. A la même époque en Bulgarie du Nord-Ouest étaient utilisées des tasses qui affectaient la forme d'une coupe profonde à surface polie noire et à cannelures qui mettent en évidence des relations avec les régions orientales de l'Europe centrale. Ces relations sont confirmées aussi par l'urne biconique du vill. Manole de la région de Plovdiv. Elle est identique aux urnes de la nécropole de Balta Verde (I^e phase) ce qui incite l'auteur à supposer que le début de l'âge du fer en Thrace coïncide avec la couche Ha A des Champs d'urnes.

Cette datation est également confirmée par quelques vases et de nombreux fragments de céramique dont la forme et la décoration de petits cercles concentriques liés obliquement par des tangentes ont une analogie avec la couche Troie VII *b* 2, datée du XIIe s. av. n. ère. Les établissements nouvellement découverts en Thrace, ainsi que le matériel archéologique recueilli montrent la proche parenté qui existe entre la culture thrace du Premier âge du fer avec Troie VII *b* 2.

L'urne de Carevbrod (Endže) de la région de Šumen appartient au Hallstatt moyen (Ha C). Elle peut être rattachée au complexe Bassarabi et datée de la seconde moitié du VIIe s. av. n. ère.

A l'époque suivante (Ha D) en Thrace étaient répandues les urnes biconiques. On les a trouvées dans les nécropoles géto-mésiennes de la Bulgarie du Nord-Est où on pratiquait l'incinération comme rite funéraire (Nevša, Dobrina, Ravna. I^e phase). Ces tombes sont datées du VIe s. jusqu'au début du Ve s. et coïncident avec la fin du Premier âge du fer en Thrace. Ravna, IIe phase, qui est le développement ultérieur de la culture de la première phase montre la relation existant entre les deux âges du fer en Thrace.

Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България

ВАСИЛ МИКОВ

У нас има останки от няколко хиляди антични и средновековни крепости, градове и села, старите имена на по-голямата част от които не са ни известни. От античните и средновековни автори, старобългарски извори, турски документи, сведения на пътешественици, стари карти, грамоти, приписки, епиграфски паметници и др. се споменават няколкостотин имена на крепости, градове и села, местонахождението на повечето от които едва ли ще бъде някога определено с положителност.

От дълги години наши и чужди изследвачи на миналото на българските земи, както и на историческата география, са правили и правят опити за уточняване имената и местата на многобройните антични и средновековни крепости и селища.[1] Опитите им в повечето случаи са сполучливи. Но все има още много останки от крепости и селища, имената на които трудно биха се установили. Неуспехът при идентифицирането на старите селища и крепости се дължи преди всичко на кратките, съвсем бегли сведения в изворите. Друга причина е липсата на приемственост или на преименуването на много селищни имена при честите етнически промени или изселвания в миналото. Най-важната и съществена причина обаче си остава недостатъчното и слабо проучване на археологическите паметници, които не са още напълно издирени. Освен това не е съставена още археологическа карта с описание на всички места с останки от изчезнали крепости, градове, села и пр. Досега са излезли едва девет книги от „Археологическа карта на България“, които обхващат няколко ограничени района.[2] На края трябва да отбележим, че до днес у нас са проведени разкопки на двадесетина антични и средновековни градове и крепости, старите имена на повечето от които са ни известни, като Никополис ад Иструм, Ескус, Пауталия-Велбъжд, Нове, Ятрус, Месемврия, Германия, Плиска, Преслав, Мадара, Велико Търново, Ловеч, Червен, Цепина. При Копринка се разкриха останките на тракийския град Севтополис, при Разград — на античния Абритус, при Кула — на Кастра Мартис. Разкопки се извършиха и при Малък Преславец, Долна Кабда, Цар Асен, Попина и др.

Ние не разполагаме и с достатъчно материали върху топонимията на българските земи. В отпечатаните досега седем труда са отбелязани малък брой местни имена, в които се говори за останки от поселения от една или друга епоха.[3] Ако изследвачите имаха на разположение повече материали или ако те сами бяха проучили местата на набелязаните обекти, едва ли щеше да се стигне до толкова излишни спорове около локализирането на изчезналите стари селища и крепости. Ще посочим само два примера. Ако някой от изследвачите на историческата география познаваше по-добре останките от голямото селище около Червената църква при Пастуша, Пловдивско, безспорно щеше да се опита да локализира тук името на някои от епископските градове, които през V—X в. са влизали в Пловдивската епархия. Също така, ако изследвачите познаваха поне отчасти областта източно от Сливен, щеше да се определи и мястото на добре описания у Идризи (XII в.) гр. Авли.[4]

В настоящата работа ще се опитаме да уточним имената и местата на значителен брой антични и главно средновековни крепости, градове и села.[5] Разбира се, и в тази публикация ще останат неизяснени някои дискусионни въпроси.

Из Родопите — на в. Виденица (Гьозтепе), до Доспат, Смолянско, Гледка, Джебел, Вишеград, Соколско, Кърджалийско, Г. Брястово, Вълчепол, Мезек, Хасковско, из Сакар планина — при Левка, Дервишка могила, на Буюк кале, при Българска поляна, Хасковско Дяково и Таваличево, Кюстендилско, на в. Любаш в Граовската област, местността Гребено, западно от Брезник,[6] и на още

много други места личат следите на тракийски крепости, имената на които навярно никога няма да узнаем. Напоследък, благодарение на проведените разкопки в чашата на язовир „Г. Димитров" при Копринка до Казанлък се разкриха основите на неизвестен и непознат от никой извор тракийски град Севтополис.[7]

Многобройни са следите на римските градове и крепости, както и на тракийските села, съществували между I—V в. на н. е. Имената на някои от тях са достигнали до днес, разбира се в повече или по-малко видоизменена форма, като: Флорентиана-Флорентин, Рациария — Арчар, Дуросторум — Силистра, Сердика — Средец, Пулпудева — Пловдив, Кабиле — Ковил — Кабиле, Анхиало, Месемврия, Ямфорано — Ямборано, Кюстендилско, и др. Имената на много от античните селища са уточнени само въз основа на намерените в тях епиграфски паметници, напр: Абритус — Разград, Пизос при Димитриево, Чирпанско, Бесапара при Синитово, Пловдивско, Емпориум Пиретензиум при Горско Косово, Севлиевско, Емпориум Дискодуротера при Гостилица, Дряновско, Салдобиса при Златна Панега, Луковитско, Земидра при Ветрен дол, Бурдапа при Огняново, Пазарджишко, Пимаза при Благоево, Разградско, и мн. др.

Имената на други антични градове и крепости, които срещаме в старите карти, главно Tabula Peutingeriana и в космографията на Ravenatis anonymi[8] са правилно уточнени. В Певтингеровата карта са означени само селищата, разположени по Дунавския и Черноморски път, от Белград до Цариград, и по главните пътища из вътрешността на Тракия и Македония — Белград — София — Одрин — Цариград, София — Битоля, Гиген — Пловдив, Ловеч — Река Девня и пр. На допустнатите от преводачите незначителни грешки не ще се спираме.

От всички римски и ранновизантийски автори Прокопий ни дава най-дълъг и най-ценен списък с имената на крепостите, които Юстиниан (527—565 г.) е възстановил или наново изградил след опустошителните нападения на варварите — готи, хуни, авари, както и срещу непрекъснатите нахлувания на различни племена — главно авари и славяни.[9]

Останки от крепостни стени, поправени от Юстиниан, са разкрити в много от градовете и крепостите, изброени у Прокопий, имената и местата на които отдавна са установени, като: Bononia — Видин, Ratiaria — Арчар, Oescus — Гиген, Novae до Свищов Durostorum — Силистра, Nicopolis ad Istrum — Никюп, Abritus — Разград, Marcianopolis — Река Девня, Odessos — Варна, Serdica — София, Germania — Сапарева баня, Pautalia — Кюстендил, Philippopolis — Пловдив, Anchialos — Поморие, и пр.[10]

Във всички краища на нашата страна има „градища", „калета", крепостните стени на които също така са поправяни от Юстиниан, но ние все още не сме в състояние да ги отъждествим с посочените у Прокопий имена. Измежду тези крепости ще посочим останките до Кула, Макреш, Кулско, Михайловград (старото име Montana вероятно по-късно е променено), Мездра, Кунино, Врачанско, Чумаковци, Белослатинско, Грохотен над Своге, Садовец, Плевенско, Полски Тръмбеш, Горнооряховско, Хърсулград до Кипилово, Еленско, Долна Кабда, Търговищко, Ойнарджата, недалеч от Дриново, Поповско, Герилград над Върбица, Преславско, Абтаат или Добрин кале до Пчеларово, Толбухинско, Извор, Пернишко, Шишмановото кале над Самоков, Сандански, Турлата до Солица, Смолянско, Нова Надежда, Хасковско, Хисар, Крън, Казанлъшко, Дервишка могила и Буюк кале, Свиленградско, и мн. др.

Юстиниан издигнал и нови крепости, старите имена на които днес не можем да уточним. Ще споменем само няколко от тях, като: до Чичил, Кулско, Маторица над Старо село, Винаград до Ослен Криводол, Коритенград срещу Лютиброд, Врачанско, крепостта до Дрягана, Ловешко, и пр.

Въз основа на останките от градежи и на археологическите материали ще се опитаме да отъждествим местата на някои от изброените у Прокопий крепости. На стр. 440 четем[11]: „Свръх това той (Юстиниан) се погрижил и за селищата, които не са разположени покрай брега на реката (Истрос), но се намират доста надалеч от нея. Понеже отдавна клонели да се разрушат, обградил ги с непревзимаеми стени — Кастра Мартис, Зетнукорту и Искос се назовават тия селища."[12] От трите селища едното — Ескус — отдавна е познато, другото — Кастра Мартис — е спорно, а третото — Зетнукорту — е с неизвестно местоположение.

От проучванията в Северозападна България, западно от р. Искър, досега са разкрити останки от много безименни крепости, възстановени или новопостроени от Юстиниан. Повечето от тях имат малки размери и слаби следи от вътрешни постройки. Само две кре-

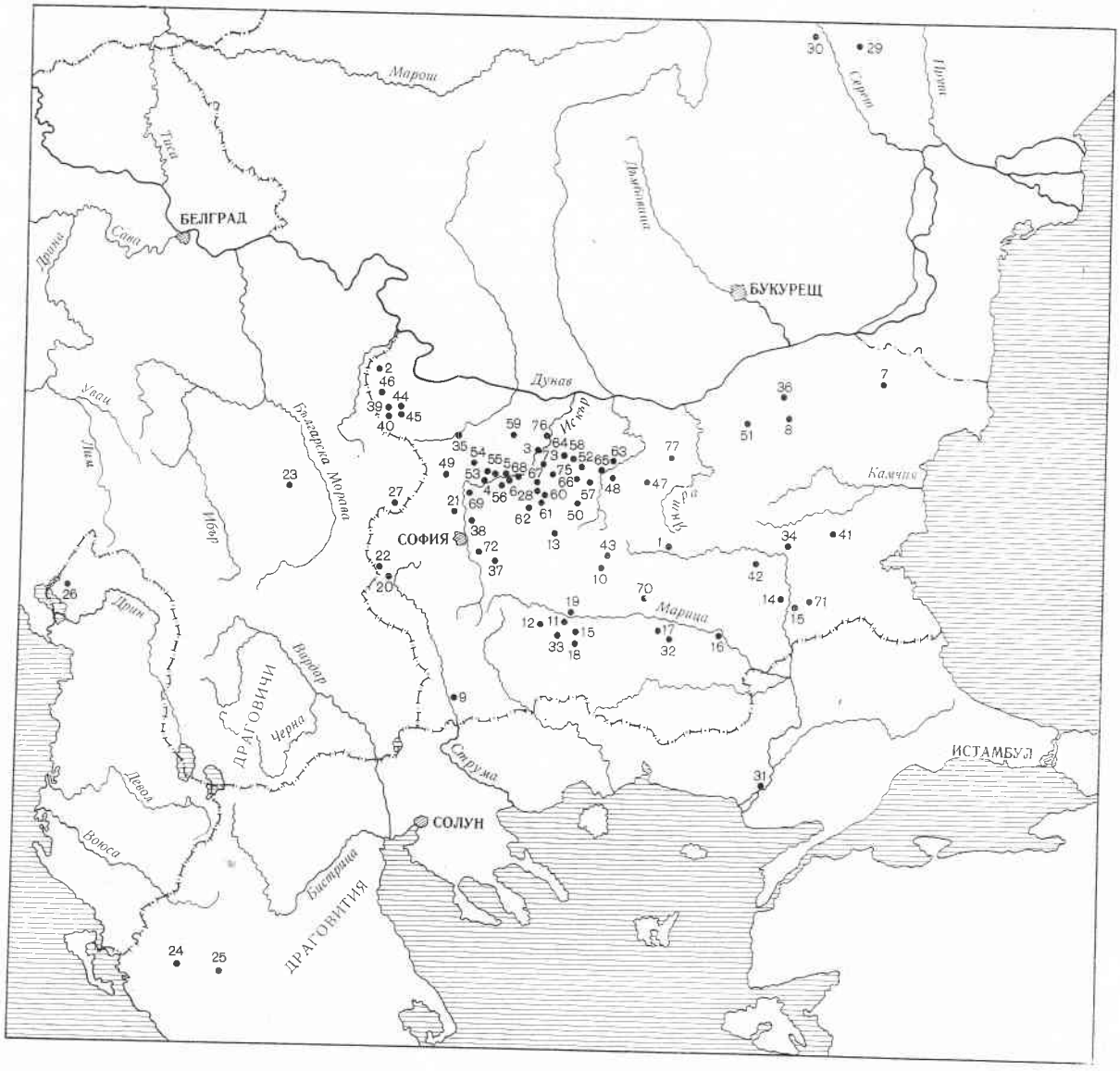

1

● *Обр. 1. 1) Севтополис — яз. „Г. Димитров"; 2) Кастра Мартис — гр. Кула; 3) Зетнукорту — Чумаковци; 4) Валве при Люти бород; 5) Куной до Кунино; 6) Викус Тролензиум при Кунино; 7) Залдапа при Пчеларово; 8) Абритус до Разград; 9) Запара — Сандански; 10) Диоклецианопол — Хисар; 11) Севастополис до Пастуша (?); 12) Левка при Голямо Белово; 13) Пирдоп (?); 14) Драмица при Драма; 15) Йоаница при Елхово; 16) Константина при гр. Марица; 17) Драговица при Брягово; 18) Драговец до Кричим; 19) Драговица при Куртово Конаре; 20) Река Драговищица, Кюстендилско; 21) Село Драговищица, Софийско; 22) Драговец при Горни Коритен; 23) Драговец, Лесковачки район; 24) Драговец, Янинско; 25) Драговищица, Янински район; 26) Драговичи, Шкодренско; 27) Драговита, Царибродско; 28) Драговица до Ябланица; 29) Драга в Румъния; 30) Драг(о)ва в Румъния; 31) Драговица при устието на р. Марица; 32) Топлица до Брястово; 33) Батрахокастрон до Брацигово; 34) Авли при Горно Александрово; 35) Баня — Николово; 36) Дикилиташ — Побит камък; 37) Акчаклисе — Вакарел; 38) Братолин при Кремиковци; 39) Търковище — Търговище; 40) Върбова — Върбово; 41) Добрал — Прилеп; 42) Юрени — Научен; 43) Дъбница — Дъбене; 44) Башаница — Башовица, 45) Горно Ружинци — Ружинци; 46) Влахова — Подгоре; 47) Плужна при Горско Калугерово; 48) Белиново при Деветаки; 49) Бела речка — Горна или Долна Бела речка; 50) Бърдене при Съево; 51) Каратиндже при Гърчиново; 52) Каменец при Угърчин; 53) Патлейна при Враца; 54) Късинец при Св. Иван Пусти; 55) Дърводелец при Павлище; 56) Слатина при Радювене, 57) Козница — Гозница; 58) Батово при Дерманци; 59) Голяма лъка при Соколаре; 60) Нанотинци — Нановица (?); 61) Тулешово при Брусен; 62) Конопт-*

пости по заеманата по тях площ и здрави крепостни стени, а може би и по вътрешно устройство могат да съперничат с Ескус — това са крепостите при гр. Кула и с. Чумаковци, Белослатинско.

Преди да бъдат проведени разкопките около „Кулата" в гр. Кула, ние бяхме изказали мнение, че крепостта Кастра Мартис може да се локализира с развалините при Чичил или тези при Макреш.[13] Но след направените разкопки в гр. Кула стана ясно, че на това място действително се е намирала голяма крепост, поправена от Юстиниан. Крепостта е изградена със здрави стени върху развалините на римска крепост. Тя обхваща много по-обширно пространство (около 80 декара), отколкото тази при Чичил.

Последната крепост се намира на 6 км североизточно от Кула върху една стръмна и трудно достъпна височина на 1 км северозападно от Чичил. Крепостта заема неголяма площ. Градена е от правилно издялани каменни блокове с пълнеж между тях и пояси от пет реда тухли, свързани с червен хоросан. Крепостната стена е запазена на височина от 0,60 до 5 м. Най-високо се издига една триъгълна кула, на югоизточната стена от крепостта.

Чичилската крепост е изградена около 180—200 г. по-късно от първите известия за Кастра Мартис, и то на място, където преди това не е имало живот. Следователно тук не може да се търси Кастра Мартис.

Крепостта Кастра Мартис не може да се идентифицира и с останките от крепостта, която се намира върху една малка височина, със сравнително малка площ два км западно от с. Макреш, наречена Градище. Тук крепостта е възстановена от Юстиниан върху разрушена от варварите римска крепост от II—IV в. Доскоро на „Градището" личаха основите на дебела крепостна стена от издялани каменни блокове с пълнеж, с вградени в нея на места големи надгробни каменни плочи с латински надписи. Крепостта и селището около нея са просъществували докъм IX—X в.

И така от трите крепости — при Кула, Чичил и Макреш, разположени във вътрешността, най-пространна и обградена със здрава „непревзимаема" крепостна стена е крепостта при Кула, която с положителност можем да приемем и отъждествим с Κάστρα Μάρτις. Крепостта Кастра Мартис е играла важна роля в историята на този край през римската епоха и ранното средновековие. За първи път името на града се споменава във връзка с участието на нейния епископ в Сердикийския събор през 343 г.[14] Кастра Мартис е отбелязан и във връзка с похода на Граниан през 377 г. от Панония към Тракия.[15] В 408 г. в похода на Улдис градът, макар и добре укрепен, не е могъл да издържи хунския натиск и е бил превзет с предателство.[16] В средата на V в. край града се заселили варварски племена, които преживели тук до

ница при Малки Извор (?); 63) Бреница при Александрово; 64) Лешница при Дерманци; 65) Тележене при Ловеч; 66) Каяджикбунар при Сопот; 67) Белешево при Оряшене; 68) Кръчка лука при Карлуково; 69) Треска при Бов; 70) Халкъбунар при Оризово; 71) Енипазар при Попово; 72) Търнава при Нови хан; 73) Св. Петка при Голямо Буково; 74) Угреш при Забернево; 75) Водно при Луковит; 76) Ново село при Бреница; 77) Маринополци при Павликени. Fig. 1. 1) Seuthopolis — barrage „G. Dimitrov"; 2) Castra Martis — ville de Kula; 3) Zetnucortu — Čumakovci; 4) Valve près de Ljutibrod; 5) Kunoj près de Kunino; 6) Vicus Trolensium près de Kunino; 7) Zaldapa près de Pčelarovo; 8) Abritus près de Razgrad; 9) Zapara — Sandanski; 10) Diocletianopol — Hisar; 11) Sevastopolis près de Pastuša (?); 12) Levka près de Goljamo Belovo; 13) Pirdop (?); 14) Dramica près de Drama; 15) Joanica près d'Elhovo; 16) Constantina près de la ville Marica; 17) Dragovica près de Brjagovo; 18) Dragovec près de, Kričim; 19) Dragovica près de Kurtovo Konare; 20) rivière Dragovištica — région de Kjustendil; 21) village Dragovištica, région de Sofia; 22) Dragovec près de Gorni Koriten; 23) Dragovec, région de Lescovac; 24) Dragovec, région de Janina; 25) Dragovištica, région de Janina, 26) Dragovići, région de Škodra; 27) Dragovita, région de Caribrod; 28) Dragovica près de Jablanica; 29) Draga en Roumanie; 30) Drag(o)va en Roumanie; 31) Dragovica près de l'embouchure de la Marica; 32) Toplica près de Brjastovo; 33) Batrahokastron près de Bracigovo; 34) Avli près de Gorno Alexandrovo; 35) Banja — Nikolovo; 36) Dikilitaš — Pobit Kamăk; 37) Akča Klise — Vakarel; 38) Bratolin près de Kremikovci; 39) Tărkovište — Tărgovište; 40) Vărbova — Vărbovo; 41) Dobral — Prilep; 42) Jureni — Naučen; 43) Dăbnice — Dăbene; 44) Bašanica — Bažovica; 45) Gorno ružinci — Ružinci; 46) Vlahova — Podgore; 47) Plužna près de Gorsko Kalugerovo; 48) Belinovo près de Devetaki; 49) Bela Rečka — Gorna ou Dolna Bela rečka; 50) Bărdene près de Săevo; 51) Karatindže près de Gărčinovo; 52) Kamenec près de Ugărčin; 53) Patlejna près de Vraca; 54) Kăsinec près de Sv. Ivan Pasti; 55) Darvodelec près de Pavelče; 56) Slatina près de Radjuvene; 57) Koznica — Goznica; 58) Batovo près de Dermanci; 59) Goljama Lăka près de Sokolare; 60) Nanotinci — Nanovica (?); 61) Tulešovo près de Brusen; 62) Konopnica près de Malki izvor (?); 63) Brenica près d'Alexandrovo; 64) Lešnica près de Dermanci; 65) Teležene près de Loveč; 66) Kajadžikbunar près de Sopot; 67) Beleševo près d'Orjašene; 68) Krăčka luka près de Karlukovo; 69) Treska près de Bov; 70) Halkâbunar près d'Orizovo; 71) Enipazar près de Popovo; 72) Tărnava près de Novi han; 73) Sveta Petka près de Goljamo Bukovo; 74) Ugreš près de Zabernevo; 75) Vodno près de Lukovit; 76) Novo selo près de Brenica; 77) Marinopolci près de Pavlikeni

средата на VI в.[17] Хиерокъл отбелязва Кастра Мартис като архиепископско седалище.[18] Градът е просъществувал, както показват намерените останки, почти без прекъсване докъм X в., но дали под същото или друго име не е известно.

Въпросът с уточняването на втория по-голям вътрешен град в Прибрежна Дакия, върху развалините на който лежи с. Чумаковци, е по-труден. Още повече, че името, което смятаме да локализираме с този град, се среща само у Прокопий. К. Шкорпил описва крепостта при Чумаковци и другите паметници, разкрити в „Градището", без дори да загатва за името на този голям, изчезнал град.[19] Т. Иванов разглежда откритите през последните години паметници, но и той не се спира на античното име на града-крепост.[20] В една късносредновековна карта на левия бряг на р. Искър на мястото на Чумаковци стои неизвестното от никой автор или паметник име Saprissara. Преди повече от 20 години в една наша работа отбелязахме, че споменатият само у един късноримски автор[21] в Мизия град Помпейопол може да се локализира с развалините в с. Чумаковци.[22]

В. Велков, основавайки се на съобщението у Прокопий, че Юстиниан укрепил във вътрешността селище, поставено на едно ниво с Ескус и Кастра Мартис, и че в античността край днешното с. Чумаковци е съществувало селище пише: „Твърде е вероятно да се касае за споменатия по-горе Ζητνουκόρτου."[23] Никъде в Северозападна България на запад от р. Искър във вътрешността няма останки от по-голям античен град-крепост с неизвестно име, както в с. Чумаковци. Крепостта е обграждала по-голяма площ от тази на Кастра Мартис. Стените на крепостта са „непревзимаеми", солидно изградени от големи каменни блокове с пълнеж между тях и редове тухли, свързани с червен хоросан. На места са вградени големи надгробни плочи, подставки за статуи и др. останки на разрушения от варварите римски град от II—V в.[24] Без колебание и напълно основателно може да се приеме, че третият, укрепен с „непревзимаеми" стени град Зетнукорту във вътрешността, западно от р. Искър, са развалините в с. Чумаковци. Градът, както показват монетите, е съществувал до X в.[25] Интересно е името на с. Чумаковци или с друго име Дразброд, известно от турските документи от средата на XV в.[26]

Между изброените у Прокопий в областта Καβετζὸς и възобновени или новоизградени от Юстиниан крепости ще се спрем на две Βάλβαι и Κοῦναι. Нито едно от имената, спадащи към тази област, не ни е познато от друг извор, затова и доста трудно ще може да се определи с положителност где се е простирала областта Кавецос. Д. Дечев, базирайки се на името на крепостта Валве, което означава „врата", го локализира и свързва с „Вратцата" над гр. Враца, като определя тази област във Врачанско — Враца, Вършец.[27]

Ако се вгледаме по-добре в текста у Прокопий и главно ако познаваме по-добре археологическите паметници и материали, които се намират в градищата и селищата с останки от римска епоха и ранното средновековие, ще разберем, че мнението на Д. Дечев е погрешно. Крепостта Валве, според съобщението на Прокопий, е новоизградена, т. е. тя е била издигната на място, където не е имало по-стара крепостна стена. А при „Вратцата", както е известно, има по-ранни културни останки от II—V в., както и части от крепостна стена и постройки от втората българска държава — XII—XIV в. Тук няма никакви следи от градежи или други находки от Юстиниан дори и от VII—X в. Преди около 25 години в градището при „Вратцата" в малката пещера бе намерена плоча със старобългарски надпис от XIII в., от който се вижда, че селището през това време се е наричало Вратица.[28] Следователно другаде трябва да търсим крепостта Валве.

Около Вършец няма по-значително поселение от епохата между II—X в. Недалеч от селото на една малка височина личат следи от незначително поселение от II—IV в. И тук не можем да локализираме не само Μέδεκα, но и никоя от споменатите в областта Кавецос крепости.

Сравнително по-значителни останки от стари селища, градежи и главно градища из този район, т. е. в предполагаемата област Кавецос от времето на Юстиниан, се намират до: Мездра, Градището при Косталево, Коритенград срещу Лютиброд, на Маторица над Старо село, Винаград недалеч от Ослен, Криводол, крепостта „Куна кралица" до Кунино, при Реселец, Девенци и мн. др. От проучванията в басейна на р. Искър от Лютиброд до Девенци се установи, че от изброените крепости само тези в Коритенград, Винаград и Маторица са новоизградени от Юстиниан. Всички останали крепости са възстановени върху развалините на по-стари разрушени от варварите укрепления.

Крепостта Винаград се намира върху една трудно достъпна скалиста височина, непосредствено до една тясна със стръмни склонове долина. Вероятно името на тази новоизградена с издялани каменни блокове, свързани с червен хоросан, крепост, фигурира измежду имената на крепостите в областта Кавецос, изброени у Прокопий. Следите на новоизградената от Юстиниан крепост на височината Маторица слабо личат. На това място е имало голяма крепост, градена от каменни блокове, свързани с червен хоросан. Крепостта е използувана докъм XIV в.

Останки от по-значително укрепено селище има в Коритенград стещу Лютиброд. Селището е било изградено на левия бряг на р. Искър, където тя излиза от тесния скалист пролом непосредствено до Ритлите.[29]

Тук, освен стените на отдавна известната полуразрушена църква, се срещат и останки от градежи, керамика и други материали, които показват, че селището е просъществувало през късната античност и средновековието (III—XIV в.).[30] При проведените напоследък разкопки бяха разкрити основи на базилика, която според украсата на капителите може да се датира към края на V в. Следи от крепостни стени от III—V в. не личат. Следователно, тук до края на V в. е имало открито, неукрепено селище.. Ако съдим обаче по сведенията, събрани от нас преди много години от лица, работили при построяването на жп. линия София — Плевен през 1893—1895 г., тук е имало основи от крепостна стена, градена с големи каменни блокове, разрушена за използване на материала за мостове и водостоци. Без съмнение тази крепост е издигната през времето на Юстиниан. Останки от крепостна стена, части от която са запазени до Искъра, и следите от градежи, които допреди няколко години се показваха в брега над жп. линията, са средновековни. Църквата вероятно е откъм X—XII в. С положителност може да се приеме, че това новоукрепено от Юстиниан селище, разположено до изхода на р. Искър из тесния пролом, отговаря на споменатото у Прокопий Βάλβα, т. е. „Врата“[31].

Към областта Кавецос спада и възстановената от Юстиниан крепост Κοῦναι, която Д. Дечев отъждествява с останките на крепост от Градището до Кунино. Градището, известно на населението с името „Куна кралица“, е една естествена височина с обширна площ непосредствено югозападно до Кунино, която е била обитавана през много епохи — енеолита, халщата, латена, епохата на римското владичество и цялото средновековие до края на XIV в.[32] По-значителни са останките от римската епоха от II—IV в. Личат основи от зидове, намира се керамичен материал, монети и пр. Поселението, разрушено от варварите, е било възобновено и наново укрепено, както се вижда от останките на крепостната стена, керамиката и монетите от Юстиниан. Юстиниановата крепост, с доста поправки, е използувана и по-късно до окончателното ѝ разрушаване при нашествието на турците. От Кунино произхождат наколко антични надписи с името Vicus Trullensium.[33] Дали това име се отнася до Градището при Кунино или до тракo-римското селище, следите на което се намират надясно от р. Искър, на 3 км югоизточно от селото, не е ясно. Възможно е при възобновяването на крепостта Куной камъните с надписите и друг материал да са донесени от Викус Тролензиум и вградени в крепостната стена.

Крепостта и селището до Мездра са съществували почти непрекъснато от II до края на XIV в. Тук са разкрити основи от постройки, особено гробници откъм V—VII в. Намерени са много монети от Юстиниан и такива от следващите византийски владетели. Изобилствуват и останки от по-късно време. Крепостта недалеч от гара Роман и тази до пещерата Проходна при Карлуково са градени през XIII—XIV в.

Важни извори за историческата география на късноримските и ранновизантийските градове в границите на днешна България намираме в Пътеводителя на Хиерокъл, специалните нотиции, актовете на църковните събори, епархийските списъци, императорските декрети и пр.[34] Според споменатото съчинение на Хиерокъл (527—528 г.) на територията на България е имало 26 града. Този брой се потвърждава и от сведенията на църковните събори и епископските списъци, към които се прибавят и четири архиепископски центрове.[35]

Според декрета, издаден от император Зенон (474—491), никой град не трябва да остане без свой собствен епископ.[36] От това следва, че в края на античността в България е имало 30 града — 15 в Северна и 15 в Южна България. От всички 15 града в Северна България — Bononia, Ratiaria, Oescus, Novae, Apiaria, Transmarisca, Durostorum, Acrae, Dyonisopolis, Odessos, Castra Martis,

Nicopolis ad Istrum, Abritus, Zaldapa и Marcianopolis[37] — доскоро не беше установено мястото само на Zaldapa.

Залдапа се е намирал във вътрешността на Евксинския Понт и р. Истър (Дунав), град, укрепен от Юстиниан.[38] Преди да се проведат разкопките в Хисарлъка до Разград, К. Шкорпил на основание на блатистата местност, големите размери, здравите и дебели 3,80 м крепостни стени отъждествя, а и всички след него развалините от античния и ранносредновековен град в м. Аптааткале или Добринкалеси до Пчеларово, Толбухинско, с Abritus.[39] Установи се вече с положителност, че Абритус, до който през 251 г. е загинал, като е попаднал в блато, римският император Деций, опитвайки се да пресече пътя на готите, отивайки на юг, се е намирал на мястото на днешния Хисарлък до Разград,[40] а не до Пчеларово.[41]

След откриването на точното място на Абритус остава да се издири и определи името на големия античен и ранносредновековен град, чийто развалини по-рано погрешно се оточняваха с Абритус, който се е намирал до Пчеларово, и да се идентифицира мястото на Залдапа — един от 15-те епископски градове през късната античност в Северна България. Въпросът с мястото на този епископски център вече може да се смята почти за разрешен. В. Бешевлиев в една своя статия[42] подробно разглежда всички данни — исторически сведения, археологически материали, положението на селището на главен път и тълкуване на името — и идва до правилен извод, че на мястото на големите развалини Добринкалеси до Пчеларово се е намирала Залдапа.[43] От археологическите материали се вижда, че градът е съществувал докъм X в.

От 15-те града, епископски центрове, съществували в края на античността в Южна България — Mesambria, Anchialos, Deultum, Apollonia, Sozopolis, Pautalia, Serdica, Germania, Zapara, Nicopolis ad Nestum, Philippopolis, Diocletianopolis, Cabile, Augusta Traiana-Beroe, Diospolis и Sebastopolis[44] — не се знаят местата само на последните два града.

Местата на по-голямата част от изброените по-горе градове отдавна са уточнени. Доскоро не бяха локализирани местата на Запара и Диоклецианополис. В. Бешевлиев се опита да отъждествя Запара с развалините в Сандански (Св. Врач),[45] а Диоклецианополис, с останките от голямата крепост в Хисар.[46] Неговите доводи — исторически извори и археологически паметници — засега са приемливи, но все пак не напълно убедителни. Липсват епиграфски материали.

Двата града Диосполис и Себастополис, които и по-късно често се споменават с други крепости и градове като епископски и други центрове, засега остават нелокализирани. В провинция Тракия според Пътеводителя на Хиерокъл имало пет града: Филипополис, Берое, Диоклецианополис, Диосполис и Себастополис.[47] Според Псевдоепифановия списък, който е от VII в., Филипополският митрополит имал три епископски града — Диоклецианополис, Диосполис и Себастополис.[48] В епархийските списъци от Исаврийската династия от VII—VIII в. в Пловдивската епархия са влизали седем града: Диоклецианополис, Себастополис, Диосполис, Маркели, Литопрозопон, Декастера и Лебедос.[49] Имената на първите три града се срещат и в епархийските списъци от IX в. до средата на X в.[50] В списък осми на епархия Тракия към митрополията на Пловдив се числят трите града: Диоклецианополис, Диосполис и Себастополис.[51] В списък девети и във Василиевия списък също така са влизали тези три града.[52] Диоклецианополис и Себастополис са съществували в епископските списъци до IX в.[53]

От горните сведения се вижда, че в провинция Тракия, по специално към Пловдивската епархия, между VI—IX в. най-често се споменават имената на три града: Диоклецианополис, Диосполис и Себастополис. А това говори, че тези три града са били важни църковно-административни центрове — епископски седалища. Те са имали, ако съдим по останките в Хисара, големи размери с много постройки, между които и по-големи базилики. От тези градове засега е уточнено само мястото на Диоклецианополис — дн. Хисар.

Где са се намирали другите два епископски центъра? Без съмнение немного далеч от епархийския център Филипополис. Изследвачите обаче ги търсят на изток от Пловдив. Диосполис се поставя към Кабиле и Ямбол.[54] Развалините на античния и средновековен град Кабиле са в окаяно състояние. При оране извън крепостната стена бяха разкрити почти унищожени основи от голяма постройка с мозаичен под от IV—VI в. Всичко беше разрушено до такава степен, че по нищо не можеше да се разбере какво е било предназначението на тази постройка.

Да се поставя Диосполис на мястото на Ямбол нямаме никакво основание. А да се извежда името Дианполис, средновековното Дъбилино от Диосполис, е трудно приемливо. До днес около Ямбол и близката околност не са открити никакви по-значителни останки от градежи или други паметници, които да говорят за по-голямо ранносредновековно селище от VI—X в. В града, в квартал Св. София, личат следи от основи на постройки, за които нищо не може да се каже с положителност. От дребните находки се вижда, че тук е имало неголямо укрепено селище, съществувало между VI и XIV в. Засега поне въпросът за мястото на Диосполис стои открит.

Още по-несигурно е мястото на другото голямо епископско селище Себастополис. П. Мутафчиев отбелязва само, че този град се е намирал в Северна Тракия.[55] Някои смятат и насочват вниманието си към Кабиле, което име не се среща в по-късните църковни извори, а вместо него се явявало името Себастополис.[56] Това обаче не може да се приеме, тъй като в края на древността и двете имена — Кабиле и Себастополис — се срещат едновременно в списъка на петнадесетте епископски града в Южна България.[57] Ако приемем, че Диосполис е на мястото на Ямбол, то недопустимо е в такова близко съседство едновременно да съществуват два епископски центъра и най-важното, откъснати и твърде много отдалечени от митрополитския център Филипополис. Това селище трябва да се търси в друга посока — по-близо, може би на запад от епископското седалище, и то там, дето има по-явни останки от ранно средновековно селище с по-значителни градежи и базилики.

В Пловдивско или в горния басейн на р. Марица, като изключим Хисарската крепост, дето е вече локализиран Диоклецианополис, значителни останки от късноримски и ранновизантийски градове с базилики има при Голямо Белово, до Пастуша, при Пирдоп. Беловската базилика се отъждествява с епископията Левка.[58]

На 6 км североизточно от Пирдоп стърчат развалините на малко известната Еленска базилика. От разкопките и проучванията се установява, че това е укрепена църква.[59] Църквата е куполовидна базилика, строена през края на V или началото на VI в.[60] върху останките на по-стара постройка. Еленската църква със значителни преправки и както се вижда от следите на селища и крепости непосредствено до нея и в близката околност, е била център на обширно селище, просъществувало дълго време — от IV до края на XIV в.[61] При наличността на значителни останки от голямо селище, базиликалната форма на църквата, нейния разцвет и определената приблизителна дата на нейния градеж никой от изследвачите не е поставил въпроса за името на този град-крепост. Безспорно това селище ще да е било епископско седалище, името на което се крие измежду нелокализираните имена на епископските центрове към Пловдивската епархия между VI—X в.

Недалеч от Пастуша се виждат останките от голяма базилика — известната Червена църква. Кога точно е строена тази църква, с положителност не може да се определи. Изследвачите на този интересен паметник не са единодушни по отношение на нейната датировка. Повечето от тях я смятат за ранновизантийска, изградена между V—VI в. и дори IX в.[62] Културните останки, които се срещат из близката, непосредствена околност на църквата и към Пастуша, показват, че тук с малки прекъсвания е имало селища от много епохи — от края на неолита, енеолита, от желязната и по-късни епохи. Около извора, южно от църквата, е имало тракийско светилище, където са намерени мраморни статуйки и оброчни плочки с изображения на здравословните божества,[63] на Херакъл,[64] на Тракийския конник.[65] Над извора е имало тракоримско селище. Наоколо най-много преобладават останки на селище от V—X в. Срещат се също останки и от X—XI в. Самата базилика, материалите от ранновизантийско селище и датировката показват, че на това място е имало епископско седалище, името на което остава неизвестно. Възможно е многократно споменатият епископски център Себастополис, разположен по-далеч от главните пътища, както са и Диоклецианополис и Левка, да се е намирал при Червената църква. Докога този град е бил епископско седалище и църквата епископска ще видим по-долу.

През времето на Лъв Философ (886—912 г.) според епархийските списъци в Пловдивската епархия са влизали десет епископства: Агатонике, Лютица, Скутарион, Левка, Влептос, Драмица, Йоаница, Константина, Великия и Буково.[66] От множеството списъци се вижда, че епископските седалища често са се променяли, а това затруднява уточняването на местата на епархийските градове. От десетте епископства приблизително са уточнени местата на Агатонике — при Оряхово, Свиленградско, Скутарион при Скутарето, Пловдив-

ско, Левка — над Голямо Белово, Драмица — при Драма, Елховско, Буково, днес Пилашево, Първомайско.[67] Прави впечатление, че с изключение на Левка всички епископства лежат източно, и то много отдалечено от Пловдив. Интересно е да се отбележи, че от десетте имена четири — Лютица, Драмица, Йоаница и Буково — завършват със славянските суфикси -ица и -ово. Възможно е Драмица да отговаря на с. Драма. Южно от сегашното село в м. „Калебаир“ има следи от значително поселение, където доскоро личаха останки от градежи и изобилен керамичен материал от II—XIV в. Йоаница отговаря на побългареното Яница и преиначеното по турски изговор Йенидже й Казълагадж, днешно Елхово.[68] На 3 км от града в м. „Килимите“ до неотдавна личаха останките от голямо селище, съществувало през VI—XIV в. Днес следите му са почти заличени.

Невъзможно е през VIII—IX в. освен Левка, западно от Пловдив, да не е имало друго епископско седалище. В този район освен при Белово и Пастуша основи от голяма базилика са разкрити и при Костандово, Пещерско. Кой от двата града — Влептос или Великия, бихме могли да отъждествим с един от изчезналите градове засега е трудно да се каже. Константина, или известната от Омуртаговата колона Константция,[69] се е намирала на Асара, малко естествено възвишение в равнината, източно от гр. Марица.[70] Тук личат части от крепостна стена, градежи и изобилен керамичен материал от късноримската епоха и средновековието. Крепостта Константца е била разрушена от Калоян.[71]

В края на XII в. в историческите извори се явява едно име под формата Dragonetia, Dragutia, Dragovetis и пр.,[72] име на област, която не се отнася до Солунската Драговития, а за друга Тракийска Драговития, недалеч от Пловдив. Това име според западни извори се свързва с богомилството.[73] Между хипотезите относно локализирането на Тракийската Драговития най-вероятна е тази, която поставя тази област някъде към Родопите, южно от Пловдив.

Въз основа на топографските, археологически и исторически данни ще се опитаме да определим по-точно нейното местоположение.

В две покрайнини до северните склонове на Родопите днес има три местни названия, които могат да се свържат с името Драговития.[74] В землището на с. Брягово, Хасковско, една местност се нарича Драговица.[75] Това е малка падина с мочурливи извори, в която има следи от незначително средновековно поселение. В района и на съседните села няма останки от по-големи късноримски и средновековни селища или други паметници, които да обърнат внимание на изследвачите. Следователно тук не можем да търсим и поставим Пловдивската Драговития.

Над Кричим една височина до десния бряг на р. Въча, със следи от средновековна крепост и селище, известна с името Малкото кале,[76] се нарича още и Драговец или Драговет,[77] а към Куртово Конаре една рекичка, която се влива в р. Карлова, приток на р. Марица, се казва Драговица.[78] От Кричим на запад докъм Устина под северните склонове на Родопите се простира дълга и широка падина с мочурливи извори — при Кричим, Куртово Конаре, Пастуша — до Червената църква, под Перущица и при Устина, на много места с останки от антични и средновековни градежи, църквища, селища и пр., между които и Червената черква.

Как се е наричала тази област в миналото, липсват сведения, а и местното население не я назовава с никакво име. Твърде е възможно името на крепостта Драговец и р. Драговица още преди Освобождението да са дали повод на Д. Т. Лачков, местен любител, да опише големия изчезнал град в този район и да го нарече Драговец.[79] П. Р. Славейков в редакционна бележка допълва: „Името Драговец не е название на един град, а на един предел, в който е имало няколко градове и села.“[80] Съобразявайки се с горните неопровержими данни — характерната особеност на областта, двете имена Драговец или Драговет и Драговица, множеството останки от средновековни градежи, както и от единственото известие за Пловдивската Драговития, в която по-късно — през турското робство — пловдивските епископи са носили титлата екзарх на Тракия и Драговития,[81] титла, която доскоро са носили и някои от българските епископи в Пловдив,[82] то без колебание приемаме областта под северните склонове на Родопите от Кричим до Устина за мястото на Пловдивската Драговития.

За първи път поп Константин, без да отбелязва името на областта между Кричим и Устина, съобщава за останки от стари сгради, т. е. на църкви. „Долу в полето се намира село Пастуша и близо до него една много голяма черква от камъни, стара сграда, понастоящем развалина.“[83]

По-късно Д. Т. Лачков описва накратко изчезналия град Драговец.

Според него в цялата падина на пет места се намират останки от черквища и други постройки — при Кричим, Куртово, Пастуша, до Перущица и Устина. „Най-важната е манастирът Св. Богородица, от който днес е оцеляла една четвърт част от черквата му, която сега се нарича Червената църква и чиято направа се види да е на Восточните римляни (византийците).“[84]

След него П. Р. Славейков,[85] М. Дринов,[86] К. Иречек,[87] Д. Цухлев,[88] Ив. Кепов[89] инцидентно се спират на произхода и значението на името Драговец, на връзките между Пловдивската и Солунската Драговития, на богомилите драговити в Пловдивско, както и на Пловдивската епископия. Въпросът около тази Драговития все още е неизяснен.

Преди да изясним горните въпроси около Пловдивската Драговития, ще се спрем на името Драговец и неговите сродни топонимични названия.

У нас и съседните страни има доста местни и селищни имена с корен драга, драго и пр. Така Драговец, югозападно от Пловдив, представлява широка, блатиста падина. Солунската Драговития обхваща една голяма област между градовете Бер и Селфидже, в която се включват планините Докса и Фламбурон, и обширната, на места мочурлива падина под североизточните склонове на двете планини и от устието на Вардар до морето и докъм Олимп. Реката Драговищица, известна и от една грамота от началото на XIV в.,[90] приток на р. Струма, на три места преминава през скалисти проломи и след всяка теснина протича през широки, понякога гористи, слабо мочурливи падини. Софийското село Драговищица е разположено в южните склонове на Стара планина в една падина, носи името си от реката, която излиза от мочурливия извор в съседното село Батковци. При Горни Коритен, Кюстендилско, едно малко корито, падина с мочурлив извор, се нарича Драговец. Две села, едното в Лебански район, Сърбия,[91] а другото югозападно от Янина, Гърция,[92] също така се наричат Драговец. Югоизточно от Янина едно село се нарича Драговищица,[93] а западно от Шкодра едно село носи името Драговичи. Близо до р. Ерма под Гребен планина, южно от Цариброд, едно село, което е отбелязано в една приписка от 1728 г., се казва Драговита.[94] Планинската верига западно от Ябланица, Тетевенско, носи името Драговица. Източните ѝ склонове преминават в широка долина със слабо мочурливи извори. С името Драговица (срв. по-горе) се нарича и една местност до Брягово и една река при Куртово Конаре. В Румъния се срещат названия Draga, Drag(o)-va.[95] В типикона на манастира Kosmosotiria при Енос, от 1152 г., покрай прекрасните славянски имена на селища и места се среща и името Χορίον Δραγάβαστα,[96] което се е намирало нейде из мочурливите падини по долното течение на р. Марица. В миналото славяните в Полог се числели към групата драговичи или дръговичи.[97] Излишно е да се изброяват още селища и местни имена из Македония и други краища на полуострова, някои от които са посочени другаде.[98]

От горните примери се вижда ясно, че старинното областно селищно и местно име Драговития, Драговица, Драговищица, запазено днес под формата Драговец, Драговита и Драговица, както и различните други форми, предадени в историческите извори от VII до XIV в., е добило широко разпространение във всички краища на Балканския п-в — от устието на р. Марица до Шкодра и от Янина до Северна България, или по-определено в земите, населени с българските славянски племена.[99] Най-важното, на което трябва да се обърне внимание, е, че с това топонимично понятие старите славяни са назовавали географски обекти с еднакви земеписни форми — падина или плитка долина в непосредствена близост с планински склонове, из които има мочурливи или заблатени извори.[100] Тези местни имена са възникнали съвсем независимо едно от друго през време на заселването на славяните на Балканите през VI—VII в. Изследвачите, познавачи на топонимията на Балканския полуостров, тълкуват правилно произхода и значението на името Драговец и сходните му форми като славянски. Свързват ги със славянския термин Драга, Драго, drug, drog, drjàgva, който означава падина, долина, мочурище, или още по-точно мочурлива падина. Някога всички тези места с името Драговец, Драговица, Драговития и пр. са били обраснали с гори. Такива са били, а такива са и днес, т. е. мочурливи падини, включително и Драговец между Кричим и Устина.

Между отделните областни, местни и селищни названия северно и южно от Дунав с корена драга, драго, дрего и пр. не е имало и няма никаква връзка. Нито едно славянско племе при заселването си на Балканския полуостров, включително и дреговитите, не е пренесло областното или племенно име в но-

вото си отечество. Няма връзка между името на дреговитите от западноруските области и Солунската и Пловдивската Драговития. Името на Пловдивската Драговития, за съществуването на която К. Иречек се съмнява, не е пренесено от Македонската Драговития. Според него „може би било е само пренесено от епископството на познатите македонски драговичи“[101]. Няма връзка и между името на Солунската Драговития и името на драговичите в Полог. Неприемливо е и мнението на Й. Иванов, който пише: „името Драговищица също така може да се доведе във връзка с богомилите драговити или другови-ти“.[102]

За Пловдивската Драговития освен известието от западен източник от XII в. и сведението, че през епохата на турското робство Пловдивският православен митрополит е носил титлата екзарх на Тракия и Драговития,[103] не притежаваме никакви други данни. Археологическите материали, които се срещат из тази област, особено около Пастуша, и главно останките от Червената църква, показват, че след X до XII в., а и по-късно тук е имало значително селище, епископски център. За това свидетелствуват преди всичко слабо запазените стенописи с декоративен мотив — медалиони с изображения на светци и ангели в църквата,[104] белег, характерен главно за епископските църкви през X—XIV в.[105] Градът и черквата са разрушени в началото на турското робство. Как се е наричал този епископски град от X до XIV в. — Драговец или Драговития — не можем да кажем. И защо летописците през XII—XIV в. често споменават редица все познати крепости, като Батрахокастрон, Св. Юстина, Перущица, Кричим, а не отбелязват името на селището при Червената църква засега не можем да отговорим.

Важен извор за историческата география за нашите земи са ни оставили и някои от византийските автори. В тях се срещат имената на редица крепости предимно на юг от Стара планина и из Родопите, преминавали във владение на България или Византия. Голяма част от тези крепости са локализирани. Все още много, и то доста големи крепости, остават неуточнени, като Лардея, крепостта до Железни врата, до Студен кладенец, при Скобелево, Хасковско, и пр.

Във войната на византийските пълководци против печенезите (1051—1052) последните били разбити при Топлица, град на р. Марица. К. Иречек и по-късно и В. Златарски предполагат, че този град се е намирал при Хасковските минерални бани.[106] От разкопките и проучванията, извършени преди последната война в района на Хасковските бани на височината „Св. Дух“, непосредствено до баните, покрай античните останки са разкрити и следи от средновековна крепост, а североизточно и югоизточно има останки от селище, което населението нарича Топлик, вероятно средновековната крепост Топлицос.[107] Че действително споменатата крепост Топлицос на Марица се е намирала на това място, говори и фактът, че никъде по-близо до р. Марица из Пловдивски и Хасковски окръзи няма топъл минерален извор, около който да има останки от средновековна крепост, освен при Хасковските, т. е. Брястовските минерални бани.

Византийският хронист Никита Хоният споменава крепост с име Βατραχοκάστρον — Жаба крепост. До тази крепост през края на XII в. били разбити от византийците войските на Иванко. Самото име показва, че тази крепост ще трябва да се търси около някое блатисто място в северните склонове на Родопите.[108] При по-внимателното проучване на крепостите по северните склонове на Родопите се установи, че само на 2,5 км западно от Брацигово на вр. Тъмбра, наречена „Калето при Тъмбра“, има останки от средновековна крепост и под нея блатиста местност.[109]

Богат извор за историческата география на българските земи е и географията на Идризи. С този средновековен извор са се занимавали много изследвачи,[110] но все още се срещат големи трудности при разчитането и оточняването на някои селища. В българския превод на Б. Недков, който е с обширен коментар, доста от градовете правилно са уточнени, местата на други остават спорни, а на трети едва ли ще бъдат установени някога. Мястото на познатия и от други извори град Авли, Афли, Аули е спорно. Изказани са различни предположения за точното място на този град.[111] В текста се казва „. . . от гр. Баска (с неизвестно местоположение) до гр. Афли има половин ден (път). Град Афли е (разположен) в равнина. Той е хубав град, благословен къ с широк кръгозор, с непрекъснато следващи обработени полета с много местности и райони. В него има течаща вода. От северната му страна (се издигат) високи планини, зад които тече р. Дану. В този град има занятия и изкусни и сръчни занаятчии. Там се изработват от желязо всякакви редкости. От гр. Афли до гр. Истилифунус (Сливен) има един ден (път).[112] Повечето от изследвачите смятат, че Афли се намира на

изток от Сливен при днешното село Горно Александрово, което лежи в равнината до Стара планина. Селото до 1884 г. се е наричало Бургунджи, турско име, което значи майстори на железарски произведения — на бургии.

Трудно е да се определи кой град у Идризи се крие под името Banya и Yaniu,[113] име, което не ни е известно от друг извор. Много е съмнително това име да отговаря, както приема W. Thomaschek, на Враца или Мездра.[114] Действително и на двете места има останки от градежи от това време (XII—XIII в.), но малко по-късно името на Враца ни е известно под формата Вратица. Важното е, че и на двете места няма топли минерални бани. Около Вършец има бедни следи от поселение от XII—XIV в., но те са далеч от минералните извори. До с. Баня (дн. Николово), Михайловградско, до неотдавна се виждаха основи от масивни градежи от VI—XIV в. Възможно е да е имало там и баня.

Имената на някои от нашите градове през средновековието са ни известни и от епиграфски паметници, напр. Дъбилино — Ямбол, Кричим, Вратица — Враца, Девинград — Късхисар до В. Търново, Шумен, Батошево и пр.

Данни за нашите селища през XIII—XIV в. се срещат и в грамотите на българските царе. В грамотата на Константин Асен, дадена на Вирпинския манастир при Скопие, в грамотата на Иван Александър, дадена на Ореховския манастир в Мрачката област и на Иван Шишман — на Рилския манастир, са изброени много селища, като Нахово, Точил, Дръстрене, Черенец, Житомиск, Гаган и др.,[115] местата на които не са уточнени.

Големите етнически промени, които са станали в нашите земи по време на турското завоевание (1356—1396), както и всяка война, която турците са водили в разни краища на империята, са се отразявали гибелно за българите, преди всичко върху крепостите и селищата. През този период са разрушени и изчезнали твърде голям брой крепости, градове и села, и то по-специално в южна България, имената, а и местата на които едва ли някога ще се уточнят. Де са се намирали Лардея, Копсис, Белятово, Житомиск, Рибаре, Потука, засега не можем да кажем. Как са се наричали крепостите, чийте останки още добре личат при Анево, Карловско, Фотиново и Девин, Смолянско, при Железни врата и Студен кладенец, Кърджалийско, Пирдоп, Видраре и пр. и стотици още разрушени от турците крепости, днес не знаем. А колко селища са били опожарени и напълно разорени тогава, може би никога няма да се установи. Ще приведем един пример: само в землището на с. Караново, Новозагорско, при турското завоевание са изчезнали пет български села, включително средновековната крепост и селището до нея, старите имена на които никога не ще се открият.

Много селища от Северна България са били опустошени и опожарени през времето на Търновското въстание в 1598 г. Ако се вярва на румънските извори от края на XVI в., при своите разбойнически набеги Михаил Витяз през 1595—1597 г. в Северна България опленил и разграбил градовете Видин, Плевен, Враца, Флорентин, Оряхово, а така също и две хиляди села между Дунава и София, като преселил зад Дунава 16 000 души българи.[116] Голям брой селища са изчезнали при помохамеданчването на българите из Родопите (1657 г.), по долината на Струма и по долината на р. Вит (1690 г.). През време на Чипровското въстание, както и през руско-турските войни (1774, 1812, 1829 г.) много села са били разорени и жителите им напуснали родните си краища.

Доскоро при написване миналото на селищата авторите срещаха големи затруднения. Те не разполагаха с данни за по-старата история и главно за възникването на селото или града. Обикновено се пишеше, че селището е „основано, възникнало“ преди 100, 150, 200 и повече години.[117] Благодарение обаче на хилядите турски документи, които се съхраняват в Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София, въпросът с миналото на значителна част от нашите селища е изяснен и изследвачите са улеснени. От тези документи се вижда, че повечето от селищата, за които се смяташе, че са възникнали през епохата на робството, са съществували преди завоеванието на България от турците — XIII—XIV в.

В поредицата „Извори за българската история“ в т. X и XIII — Турски извори за българската история, както и в т. IV и V и други отделни трудове, периодични издания и статии са публикувани извънредно много документи с ценни сведения за нашите селища през робството (XV—XIX в.).[118]

Особен интерес представляват т. X и XIII, в които са публикувани документи от XV—XVI в. В тези документи се говори за положението на българите през първите два века на робството, за тимариотските селища, за броя на българските и мохамедански дома-

кинства и други повинности. В тях са изброени няколкостотин селища, местата на които са установени. Има и доста селища неправилно локализирани или неуточнени.

В първия (т. X), съставен и редактиран от Б. Цветкова и В. Мутафчиева том са публикувани документи от XV в.[119] Те осветляват един по-слабо проучен, но твърде важен период от българската история. Издадени са четири документа, отнасящи се до тимари, доганджии, до задълженията и до земевладенията. За нас са важни селищните имена, които сравнително добре са уточнени. Но има и имена на села, които много трудно биха се локализирали.

Тук ще се спрем на някои документи. На стр. 90 и 159 е посочено с. Дикилиташ в нахия Шумен във Варненско. Село с такова име в този район не е имало. Отнася се до Дикилиташ (Побит камък), спадащо към Разградски окръг. В нахията София[120] не са уточнени няколко села, между които Акчаклисе, вероятно по-късното Аладжаклисе, както се е наричало през XVI в. Вакарел[121] и с. Братолин[122]. Останки от последното село до неотдавна все още се виждаха в един обширен дол в горното течение на Братинската рекичка северозападно от Кремиковци. Освен оградата от земен окоп тук личаха основи от градежи и изобилна керамика от XIII—XVII в. Името на изчезналото селище е запазено в името на рекичката и дола — Братинска река и Братински дол.

Към Видинската нахия е спадало и с. Търковища. Името в тази форма е записано погрешно или пък неправилно е преведено. Това селищно име безспорно отговаря на с. Търговище, Белоградчишко.[123] Към нахията Загория се отнася с. Върбова — това е днешното с. Върбово, Белоградчишко. В селото има старинна църква от XV—XVI в.

В Карнобатската нахия не е отъждествено мястото на с. Добрал. Добрал е по-старото име на с. Прилеп. Местното турско население нарича селото Добрал, а българското — Прилеп.[124]

В нахията Ямбол спада планината Евран, в която са отглеждали соколи. Отнася се не до изчезналото село Юрени, което се е намирало недалеч от с. Еленово, Новозагорско, а по-скоро до с. Юрени — Научен, където има следи от селище. Селото е разположено в южните склонове на Сърнена гора.[125]

Към Пловдив спада с. Дъбниче[126], което погрешно е преведено Дъбница, Карловско.[127] Село с такова име в Пловдивско няма, а само в Гоцеделчевско. Отнася се до с. Дъбене, Карловско.

В т. XIII са публикувани много повече документи с по-голям брой селищни имена, местата на повечето от които са установени. И в този том има доста имена на селища с неуточнени местонахождения. И тук са допуснати някои грешки при уточняването. Има и значителен брой имена на селища, местата на които могат да се отъждествят. Почваме от началото.

Село с име Башаница[128] в Северозападна България няма. Отнася се до изчезналото с. Башовица, което се е намирало в местността Башовица в северните склонове на Столовата планина. През него минава шосето от гара Орешец за Белоградчик. Запазени са и останки от църквата, а доскоро стояха и надгробните кръстове.[129] Селото е изгорено през XVIII в. В този край има още две села, неуточнени — Горно Ружинци и Влахова[130]. Първото селище отговаря на Ружинци, а второто — на Влахович, сега Подгоре, Белоградчишко.

Като тимар е отбелязано и село Павликянско Парнасово[131] — неуточнено. Това село отговаря на с. Барнасово,[132] павликянско селище в Никополско с неизвестно местоположение.

В един документ се среща името на с. Калугерово с друго име Плужна[133]. Последното селищно име е запазено в местността с името Плужна, четири км северозападно от с. Горско Калугерово. Неустановено е и мястото на с. Белиново.[134] То може да се отъждестви със с. Беляново, Свищовско, или с изчезналото село Беляновец, което се е намирало на 3 км североизточно от Деветаки, Ловчанско. В тази местност се срещат останки от селище от XIII—XVII в. Като неустановено е посочено и с. Бела речка.[135] Възможно е това да е едно от двете села Горна или Долна Бела речка, Берковско. Жителите на това село докъм XVII в. са обработвали медните руди.

И мястото на с. Бърдене[136] не е установено. Село с такова име днес не съществува. Недалеч от Старо село, дн. Съево, Троянско, една местност със следи от селище от XIII — XVI в. се нарича Бърдене. С това име се назовава и дългата планинска верига северно от Съево. Жителите на Бърдене с част от населението на Старо село, Дълбок дол, са избягали към края на XVI в. в Южна България и основали селата Староно село, Пловдивско, и Дълбоки, Старозагорско.

Не е ясно[137] защо селото Каратиндже, дадено заедно с три села с неуточнени местонахождения, е отъждествено със с. Градница, Севлиевско, когато може да се отнесе до изчезналото село в м. „Градницакалеси", югоизточно от Гърчиново, Поповско.[138]

Заимът Марко Мустафа бей владее четири села, между които Каленик, Ловешко,[139] и Каменец. Последното село погрешно е уточнено с плевенското село Каменец, а трябва да се отъждестви с изчезналото през началото на XVII в. с. Каменец, в едноименната местност на седем км източно от Угърчин, Ловешко, и на осем км южно от Каленик. На мястото на старото Каменец има следи от градежи и други материали. Доскоро тук стърчаха няколко надгробни камъни.

От зиамета Враца са отбелязани селата Патлейна, Къснец и Дърводелец, местата на които не са установени.[140] Село Патлейна се е намирало в м. „Патлейна" над гр. Враца. Дотам се отива през Войводин дол над „Вратцата" или през Скакля. Още личат основите на църквата, която вероятно се е наричала „Св. Пантелеймон". Село Къснец, което под името Късинец е известно и от два надписа от началото на XVII в.[141], се е намирало западно от Враца наблизо до Късината — края на Врачанската планина. Тук наблизо е и манастирът „Св. Иван Пусти", или както се нарича още Късински манастир. Дърводелец се е намирало в м. „Дърводелец", северно от с. Паволче.

Изчезналото село Слатина[142] погрешно е уточнено със с. Слатина, дн. Евлогиево, Никополско. Като се вземе под внимание, че в този зиамет влизат села от Врачанско с уточнени имена, които съществуват и днес, то следва, че и с. Слатина трябва да се търси из този район. Отнася се до махалата Слатина, която се намира между Роман и Радювене.

Не са уточнени местата на няколко други изчезнали села в Ловешко. Погрешно е локализирано Козница с изчезналото село Козница[143], което според преводача се е намирало под върх Вежен. Отнася се до с. Гозница, Ловешко, което заедно с близкото село Лисец и неустановеното с. Батово са били тимари на един владетел. Село Батово[144] се е намирало в м. „Батово", североизточно от с. Дерманци, на границата с землището на с. Угърчин, Ловешко.[145] На това място има останки от значително селище от II—V в. и от XIII—XVI в. Неустановеното село Голяма лъка[146], което заедно с Рупча е било тимар на Ибрахим, се е намирало в м. „Големия лък" между Бяла Слатина и Соколаре, дето се срещат останки от селище от XIII—XVII в.

Между неуточнените градове в Никополския санджак е и Киево, днес изчезнало областно име, град, център на вилает, който е обхващал много села по поречието на Малки Искър и горното течение на р. Вит.[147] Повечето от селата, които са влизали в този вилает, и днес съществуват под същите имена, като Своде, Джурово, Гложене, Хъсен, Видраре, Сираковци, Брезово и др. Не се знаят местата на Нанотинци, Тулешево, Конопница, Догруджа Колагуз, Горна Чумница и др.

Де трябва да търсим мястото на този вилаетски център? Досега никъде в този район не е запазено местно име, което отчасти поне би могло да напомни името Киево.[148] Името Киево липсва и в кондиката на Етрополския манастир, най-ранната дата на която е 1648 г.,[149] а това показва, че този град е изчезнал през XVI или началото на XVII в. На много места в този край има следи от малки поселения, съществували през X—XVII в., но никъде няма останки от по-значително селище — град, който бихме могли да приемем за гр. Киево, като вилаетски център през XV в. В едно народно предание и някакъв ръкопис — документ-послание без дата и автор — се казва, че Гложенският манастир бил основан от Киевския княз Георги Глож и че руски преселници основали Киевски извор, дн. Старо село, махала от Големи Извор.[150] Това е лишено от всякаква достоверност. В тази легенда има известна истина,[151] но що се отнася до киевки княз на име Георги Глож, за Киевски Извор, това са измислици на някой монах, за да могат да се получат по-големи помощи от Русия. Ако Киевски Извор е бил на мястото на Старо село, то поне в един документ трябваше да бъде отбелязано неговото име. С нищо не може да се докаже и приеме, че Киево като вилаетски център се е намирало на мястото на махалата Старо село. Киево като местно или селищно име е доста разпространено. В Севлиевско се срещат имената: Киевото, Киев кладенец, Киевщица.[152] До Розово, Пещерско, има и Киево кале,[153] а в Печка околия едно село се нарича Кијево.[154]

Село Нанотинци, което под същата форма срещаме и в кондиката на Етрополския манастир,[155] бихме могли да отъждествим с една от двете махали — Нановица при Осиковица или Нановица при Ябланица. Село Тулешово, отбелязано като неустановено,[156] също така записано в Етрополската кондика,[157] се

е намирало на мястото на махалата Тулешово странне, недалеч от с. Брусен, Тетевенско. Конопинци може би отговаря на името Топилище до с. Малки Извор (?). Там има следи от незначително селище от XIII—XVI в.

Неправилно е уточнено и мястото на с. Бреница, спадащо към Крущуна[158]. Днес у нас освен две селищни имена Бреница, Белослатинско, и преименуваното през 1942 г. с. Карамехметлер, Силистренско,[159] са познати и две местни имена с такова име. Една местност северозападно на три км от с. Лесидрен, Тетевенско, със следи от селище от III—IV в. и от XIV—XVI в. се нарича Бреница.[160] Западно от с. Александрово, Ловешко, друга местност носи името Берница.[161] Тук има останки от поселение от II—V в. и от XII—XVI в. Последното село е лежало най-близо до главния селищен център — Крушина. Следователно споменатият в документа тимар Бреница се е намирал в м. „Берница" при Александрово, а не до отдалеченото западно от р. Искър с. Бреница. Името Берница е преиначен изговор от потурчените през XVI—XVII в. българи на името Бреница. Трябва да отбележим, че името Бреница отговаря точно на мочурливата, кална местност, до която са били двете изчезнали села. Северозападно от Янина едно село доскоро носеше името Браница.[162] В типикона на Бачковския манастир се споменава името Πρενίζης, място до с. Варвара.[163] Село с почти сходно име Βράνιστα се среща и в типикона на манастира Kosmosotiria.[164]

В Ловешко има и други неуточнени села — тимари. Ще спомена само три от тях: с. Лещница, — жителите му дошли от с. Сопот[165], е локализирано погрешно със с. Помашка Лешница. То трябва да се отнесе до изчезналото с. Лешница, което се е намирало в м. „Селището" или „Лешница" по пътя от Дерманци за Ъглен. Имената на местностите около Помашка Лешница са старинни. Павликянско Тележане, известно и от католишките мисионери през XVII в.,[166] се е намирало в м. „Тележане" четири км северно от Ловеч, дето се срещат останки от селище от XIII—XVII в. Последното неустановено село с турско име Каяджикбунаръ се е намирало недалеч от шосето Сопот — Микре — Ловеч в м. „Камен кладенец", седем км южно от Угърчин. Наблизо личат следи от селище от XIV—XVI в.

Заедно с Рудар, Хуювян и Радишево, села, тимари на Илиас, е отбелязано и неустановеното село Белишово.[167] Това селище, изчезнало в края на XVII в. (1690),[168] се е намирало между селата Оряшене и Златна Панега, Луковитско, в м. „Пляшово", дето още слабо личат останките от значително селище от XIII—XVII в. Името в турски документ вместо Пляшево е записано в турската форма Белешово или Беляшево.

Между няколко села тимари на Съгърлу Иса се споменава и село с име Кръчка Лука.[169] В турския документ вместо Гръцка лъка е записано Кръчка лука. Това село, изчезнало през XVI в., се е намирало в м. „Гръцка лъка" на десния бряг на р. Искър недалеч от моста, който свързва гара Карлуково с едноименното село. Тук доскоро личеха останки от селище и надгробни камъни от XIV—XVI в.

Тимар на същия Съгърлу Иса е и с. Треска, записано заедно с Губислав и Ябланица, Софийско.[170] Село с име Треска днес не съществува, но има местност с име Трескавец, недалеч от Бов, Софийско, дето още личат следи от селище от XIV—XVI в.

Неуточнени селища от епохата на робството се срещат и в други трудове на нашите изследвачи на турските и други документи за миналото на българските земи през тази епоха. В труда на В. Мутафчиева има доста неуточнени селища. В списъка на вакъфските селища от някои кази в Южна България от неуточнените села ше отбележим само две. В Пловдивско е записано село с име Халкъбунар.[171] Това село се е намирало до големия карстов извор, обграден още в античността с голям каменен кръг, наречен Халкъбунар, северно на шест км от Оризово, Чирпанско. Наоколо има останки от поселение на много епохи предимно от II до XVI—XVII в. В списъка на вакъфските селища, спадащи към Казълагачката (Елховска) каза, е отбелязано и селището Ескипазар[172]. На изток недалеч от с. Попово, Елховско, се виждат развалини от един градец, съществувал към XIV—XVI в., който населението нарича Ескипазар или Буюкпазар.[173] Доскоро (1932 г.) на това място личаха основи от градежи и надгробни камъни от XV—XVI в. Според народното предание населението на този „град" го е напуснало по неизвестни причини и основало Ени пазар, днес Нови пазар. Вярно ли е това предание, трудно е да се установи, но е вярно, че името Ени пазар за първи път е засвидетелствувано през 1622 г.,[174] а името на Ески пазар е от времето на Мурад II (1421—1452 г.).

Село Търново, неточен превод на с. Търнава, Софийско, погрешно е идентифицирано

със с. Търновец, Радомирско.[175] Село Търнава, изселено преди Освобождението, се е намирало в завоя на жп. линия при пресечката с шосето София — Пловдив между Нови хан и гара Побит камък.

Спорен е и въпросът за мястото на споменатия у Хаджи Калфа град Хоталидж.[176] В един турски документ от XV в. е отбелязано село Хоталиджтимар с доход 435 акчета.[177] Где точно се е намирало това село, което безсъмнено отговаря на по-късния град Хоталич, чието име се е запазило през XVII—XVIII в. като название на казата, с положителност не е установено. Н. Ковачев,[178] привеждайки доста данни, между които и името Хотел, известно от един каменен надпис от XIII в.,[179] се опитва да докаже, че името Хоталич с друго име Серви отговаря на днешното Севлиево. Мнението на Н. Ковачев не е убедително, защото приведеният каменен надпис едва ли е автентичен. Името на Севлиево произхожда не от турската дума Селви или Серви, което значи кипарис, а от арабското Селви, със значение пъдпъдък[180] и защото в един по-късен документ отпреди Освобождението — от 1821 г., се говори, че нахията Хоталич е обхващала селата Мусина, Яларе. Дичин, Михалци и Горни Турчета (Бяла Черква),[181] селища, далеч от Севлиево. Где се е намирало Хоталич, засега не може да се уточни.

Ценни сведения за неуточнени, изчезнали през робството селища, макар и по-рядко, се срещат и в някои приписки върху ръкописи или старопечатни книги от XV—XVIII в. В тях са отбелязани имената на села, дори и градове из различни краища на българските земи. Опитите за уточняване местата на някои селища са останали безрезултатни.

Последната страница на един ръкописен требник завършва със следното допълнение:

Трѣдасе сїе пиканїи, азь грѣшныи. мнѡ
ѡкаанѣ

Ншн и мъйшн въ Ґермонасѣ Ґермона
васнлїа,

ѡ монастн стго нлїа блнзь сѣ тѣтовѣне.

ѡуьство мн іе загорїе тразїа ѡ граѣ
оугреша, блнз

монастыра стаа пека...

Съвръшисе сїа ста и бжтва книга, глѣмн молитвны ѡ бытїа въ лѣ ҂зрн. (7108) а ѡ рожьство хва ҂аѯ. (1600).[182]

От това интересно допълнение е ясно, че иеромонах Василий през 1600 г. е живял и написал требника в манастира „Св. Илия" до с. Тетовене (днес манастирът „Св. Илия" е в горния край на града). Отечеството му (родното място) е Загорие Таразия от гр. Угреш близо до манастир „Св. Петка". Фактът, че иеромонах Василий, за да определи поточно родното си място, е записал не само областта Таразийска Загоре, гр. Угреш, но и по-близкия до него манастир „Св. Петка", показва, че той е дошъл в манастира „Св. Илия" от по-далечна покрайнина, непозната на околното население и на поклонниците на манастира. Правени са опити за уточняване на изчезналия гр. Угреш, град, известен засега единствено от този требник. Проучванията, които предприехме преди години, ни насочиха към село Голямо Буково, Грудовско, дето се намира манастирът „Св. Петка" и развалини от значително селище.[183] По-късно обаче се оказа, че гр. Угреш трябва да търсим другаде.

Напоследък се появи една статия, в която авторът съвършено неоснователно отъждествява гр. Угреш със с. Угърчин, Ловешко.[184] Базирайки се на привидната близост между Угреш и Угърчин, на сведенията, че порано (XIII—XIV в.) Северна България се е наричала Загоре, и на някои незначителни доводи, авторът приема, че Угреш се е намирал на мястото на с. Угърчин. Името Угреш няма нищо общо с името Угърчин.

Името на Угърчин, както и имената на с. Дичин, Белчин, Мачин, Учин дол, Гърчиново и пр. произхождат от лични имена, каквито са имената Пейчин, Райчин, Дойчин. Авторът не е имал на ръка допълнението към требника, дето иеромонах Василий, съобразявайки се с факта, че много области през XVI—XVII в. са се наричали Загоре, изрично е посочил, че родното му място е в Загориа Таразия.[185] От друга страна, трябва да изтъкнем, че никъде около Угърчин и съседните селища не е имало и няма манастир „Св. Петка". В землището на Угърчин няма развалини от по-голямо селище, съществувало през първите векове на робството. И най-после — требникът е писан през 1600 г., а най-ранното известие за Угърчин е от 1607 г.

Да се е променило името Угреш на Угърчин, то все измежду многобройните старинни местни имена в землището на Угърчин би се запазило името на гр. Угреш.[186]

През средновековието, както е известно, много и различни области в българските земи са се наричали Загорие, Загора.[187] През XII—XIV в. цяла България се е наричала Загора, и дори някои от българските владетели са носели титлата Загорски цар.[188]

Въпросът с областното име Загорие, Загора е достатъчно изяснен. Налага се обаче да допълним, че с това име през XVI в. са се наричали повече области, доста отдалечени една от друга. Петър Богдан, който през 1640 г. посетил Северна България, пише „. . .: обаче из тези места, както и по планините и в онези, които се наричат Загоре, по селата не живеят турци."[189] Според публикуваните до днес турски документи с името Загоре през XV—XVII в. се е наричала областта от Видинско до Михайловградско. Доскоро областта по долното течение на р. Тимок — Неготинско, Зайчарско, Видинско, Кулско, и по̀ на изток се е наричала Загоре, а населението ѝ загорци."[190] Днес само възрастните си спомнят, че предпланинската област от Белоградчишко, Берковско, Врачанско и Луковитско до средното течение на р. Вит се е наричала Пусто Загоре.

Дубровнишките търговци през XVI—XVII в. са познавали доста области от нашите земи с името Загора, между които и една област, източно от Пловдив,[191] може би Старогорско и по̀ на изток. Името Загорие, Загора, през XVI—XVII в. се среща и в някои наши извори. Така в една приписка се казва: „да се знае куги доде Симеон от Загоре Йоана Рилскаго в лето 1620."[192] За коя Загора се говори, не е ясно. В друга приписка от 1690 г. иерей Петър от Мирково пише: ...„злочестивия султан Мехмед бог да го убие и да го порази, че той разсипа християнске вере и всички църкви и всички градове... беха честита земя Загоре."[193] Йеромонах Методи от предели Загорски... „и преписал я в манастир Св. Врачове Козма и Дамян до Куклен 1667 г."[194] В четвърта приписка от по-късно време четем: „Писах аз поп Кръскьо от Влашко село купих узех тая книга в лето... (1762 г.) велика нужда беше чум по Загоре."[195] Безспорно отнася се до Загора, която е по-далеч от Влашко село (дн. Царевец), зад планината, т. е. зад Стара планина, а може би и към Северозападна България.

Големият брой областни имена с име Загоре в българските земи през XVI—XVII в. е принудил йеромонах Василий да поясни по-добре, че той е роден в Загорие Таразия. Де се е намирала тази „по-определена" и същевременно неизвестна Загорие Таразия, днес с положителност не можем да кажем. У нас има две села с името Терезийско. Едното в Троянско, което е възникнало през XVIII в., а другото, преименувано от турското Терзелии в Карнобатско, известно от 1616 г.[196] И двете селища са малки, почти неизвестни в миналото. Никъде из Троянско и Карнобатско няма останки от късносредновековно селище или местност с име Угреш. В тези райони няма следи и от манастир с име „Св. Петка". Една махала до Златарица, В. Търновско, се е наричала Терзилери, дн. Долно Шивачево.[197] В Кърджалийски окръг има три махали, които носят имената Терзикьой, Терзиалилергюллю и Терзиюрен, които са възникнали в ново време.

Въпросът с гр. Угреш остава открит. В землището на с. Забернево, М. Търновско, една местност се нарича Уграш, дето има следи от селище. Недалеч от тази местност, но в землището на с. Голямо Буково, Грудовско, и днес съществува манастир „Св. Петка", наречен още Животворни източник. Това все още не е достатъчно убедително, за да локализираме гр. Угреш с Уграш и манастира „Св. Петка" на йеромонах Василий с манастира „Св. Петка" при Голямо Буково. Из Странджанския край много често се срещат мъжките имена Угрю, Угрин и женското име Угра. Това е едно указание, че в тази покрайнина трябва да търсим гр. Угреш.

В една приписка върху един служебник граматик Бан от с. Радомирци, Луковитско, пише през 1669 г.,[198] че било основано ново село „на Водици зовемо Водно". Това село, което вероятно е изчезнало при кърджалийските грабежи, се е намирало в местността „Водно", в широката долина към средата на шосето от Луковит за Червен Бряг. Там има следи от селище от XVII—XVIII в.

Между селата, отбелязани в поменика на Етрополския манастир, неуточнено е и с. Ново село на р. Искър.[199] Това село, изчезнало също така през кърджалийските нападения, се е намирало в местността „Ново село", източно на 6 км от с. Бреница, Белослатинско, недалеч от р. Искър. Доскоро там личаха основи от градежи и др. материали от XV—XVIII в.

[1] Литературата по този въпрос е обширна и много често цитирана в трудовете по история на българските земи. Излишно е да изброяваме цялата литература. Ще отбележим само: K. Jireček, Die Heerschtraße von Belgrad nach Konstantinopel, Prag, 1877; В. Н. Златарски, История на Българската държава, т. I—III, 1918—1926 г.; В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, София, 1959; V. Beševliev, Les cités antiques en Mésie et en Thrace et leur sort à l'époque du haut moyen âge, EB 5, Sofia, 1966, стр. 207 и сл. и др. По-подробна литература посочваме на съответните места.

[2] От тази поредица ще отбележим: К. Шкорпил, Опис на старините по течението на река Русенски Лом, София, 1914; П. Мутафчиев, Стари градища и друмове из долините на Стрема и Тополница, София, 1915; И. Велков, Стари селища и градища по долината на р. Вит, София, 1927; С. Стефанов, Старините по долния басейн на р. Янтра, София, 1956; Д. Цончев, Археологически паметници по южните склонове на Панагюрска Средна гора, София, 1959.

[3] От тази серия ще спомена: И. Дуриданов, Топонимията на Първомайска околия, София, 1958; Й. Заимов, Местни имена в Пирдопско, София, 1959; Н. П. Ковачев, Местните названия от Севлиевско, София, 1961; Й. Заимов, Заселване на българските славяни на балканския полуостров, София, 1957.

[4] Б. Недков, България и съседните й земи през XII в. според Идризи, София, 1960, стр. 87 и 144.

[5] Тук за първи път ще бъдат отбелязани имената на много селища и места, издирени от нас.

[6] И. Велков, Градища. Опит за класифициране и датиране на укрепените селища в България, ГНАМП, II, 1950, стр. 157.

[7] Д. П. Димитров, Материалната култура и изкуство на траките през ранната елинистическа епоха IV—III в. пр. н. е., Археологически открития в България, София, 1957, стр. 69.

[8] Извори за българската история, II, Латински извори, София, 1958, стр. 14 и 391.

[9] Г. И. Кацаров, Д. Дечев, В. Бешевлиев и др., Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, стр. 433—448.

[10] Пак там, стр. 448.

[11] Пак там, стр. 440; В. Велков, цит. съч., стр. 76.

[12] Г. И. Кацаров, Д. Дечев, В. Бешевлиев, и др., цит. съч., стр. 440; В. Велков, цит. съч., стр. 76.

[13] В. Бешевлиев, Латински местни имена в Мизия и Тракия, ИАИ, XIX, 1955, стр. 289.

[14] В. Иванова, Стари църкви и манастири в днешните български земи, ГНАМ, IV, 1922—1925, стр. 457.

[15] В. Велков, цит. съч., стр. 75.

[16] Пак там, стр. 76.

[17] Пак там; В. Тъпкова-Заимова, Нашествия и етнически промени на Балканите през VI—VII в., София, 1966, стр. 52.

[18] В. Бешевлиев, Латински местни имена. . ., стр. 289.

[19] К. Шкорпил, Абоба — Плиска, ИРАИК, X, 1905, стр. 281—282.

[20] Т. Иванов, Принос към проучване на античния град при Чумаковци, Изследвания в памет на К. Шкорпил, София, 1960, стр. 255 и сл.

[21] Йоана Малала в Извори за българската история, III, София, 1959, стр. 214.

[22] В. Миков, Произход и значение на имената на нашите градове, села и места, София, 1943, стр. 45.

[23] В. Велков, цит. съч., стр. 76.

[24] Бившият учител в Чумаковци Матей Пчеларов, който остави голяма музейна сбирка в училището, през 1941 г. ми каза, че през 1938 г. при разкопаването и каптирането на изворите в м. „Кленовит", на 4 км северозападно от Чумаковци, бил открит стар каптаж, изграден от добре издялани каменни блокове. Върху една дебела каменна плоча имало латински надпис, който той видял, но в момента не можал да препише. На следния ден плочата вече била вградена, използувана за покрив на новия каптаж и затрупана с пръст. Вероятно върху плочата ще е имало и името на селището, към което е бил отправен водопроводът. Преди няколко години новият каптаж бил развален за правене на микроязовир. Плочата с надписа отново била извадена, но за съжаление била натоварена на един камион и откарана към Еница, оставена на шосето, отдето следите й се губят.

[25] В училищната сбирка се пазеха много римски и византийски монети, най-късните от които датираха към X в.

[26] Извори. . ., XIII, София, 1966, стр. 247.

[27] Г. И. Кацаров, Д. Дечев, В. Бешевлиев и др., цит. съч., стр. 448.

[28] В. Иванова, Два надписа от Асеневци — Батошевският и Врачанският, ИАИ, XV, 1946, стр. 137 и сл.

[29] П. Мутафчиев, Из нашите старопланински манастири, Сб БАН, XXVII, 1931, стр. 83.

[30] През миналата 1967 г. тук бяха проведени спасителни разкопки от Археологическия институт и музей със средства от Окръжния музей в Враца.

[31] Че действително селището е съществувало до края на XIV в., освен от материалите се потвърждава и от два турски документа от средата на XV в., в които е отбелязано Коритена като напуснато (мезра), а покъсно отново заселено, изглежда, за кратко време, Извори, XIII, 1966, стр. 169 и 259.

[32] И. Велков, Vicus Trullensium, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 557.

[33] G. Mihailov, IGBulg, II, София, 1958, стр. 34 и сл.

[34] V. Beševliev, Les cités antiques. . ., стр. 209.

[35] Пак там, стр. 209.

[36] В. Бешевлиев, Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България, ИАИ, XV, 1962, стр. 2 и сл.

[37] Пак там, стр. 2.

[38] Г. И. Кацаров, Д. Дечев, В. Бешевлиев и др., цит. съч., стр. 447.

[39] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 498.

[40] Т. Иванов, Два надписа от античния град при Разград, ИАИ, XIX, 1955, стр. 175.

[41] От развалините недалеч от Пчеларово не е останало почти нищо.

[42] В. Бешевлиев, Из късноантичната и средновековна география. . ., стр. 3.

[43] Пак там, стр. 3; вж. по този въпрос Ст. Михайлов, сп. Археология, VI, 1964, кн. 1, стр. 60—61, който оспорва твърдението на В. Бешевлиев, че Залдапа се е намирала на мястото на големите развалини при с. Пчеларово. Аргументите на Ст. Михайлов обаче не са убедителни.

[44] Пак там, стр. 3 и сл.

[45] V. Beševliev, Le nom antique de Sveti Vrač (Bulgarie). Siège épiscopale au VIe siècle, Byzantinoslavica, XXII, 1960, стр. 1.

[46] V. Beševliev, Wo lag der Bischofssitz Diocletianopolis in Thracien, EB, стр. 119.

[47] Извори. . ., III, стр. 89.

[48] Извори. . ., VI, стр. 188.

[49] Извори. . ., VI, стр. 196.

[50] Извори. . ., VII, стр. 151.
[51] Извори. . ., VIII, стр. 154.
[52] Извори. . ., VIII, стр. 157.
[53] Извори. . ., VI, стр. 216.
[54] П. Мутафчиев, Към църковно-историческата география на Пловдивско, Сб. Митрополит Максим, София, 1937, стр. 96.
[55] Пак там, стр. 91.
[56] Пак там, стр. 92.
[57] Извори. . ., VI, стр. 210.
[58] П. Мутафчиев, Към църковно-историческата. . ., стр. 72 и 89.
[59] П. Мутафчиев, Еленската църква при Пирдоп, ИАД, V, 1915, стр. 22 и сл.; М. Стоянов. Град Пирдоп в миналото и сега, София, 1942, стр. 38 и сл.
[60] П. Мутафчиев, Еленската църква. . ., стр. 61; С. Н. Бобчев, Смесената зидария, София, 1952, стр. 11.
[61] П. Мутафчиев, Еленската църква. . ., стр. 78 и сл.
[62] Д. Панайотова, Червената черква при Перущица, София, 1956, стр. 54.
[63] Б. Дякович, Фриза на здравословните божества, ГПНБ, 1921, стр. 35.
[64] Б. Дякович, Оброчни барелиефи на Херкулеса в България, ГПНБМ, 1922, стр. 29.
[65] G. I. Kazarow, Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest, 1938, стр. 132 и 134.
[66] П. Мутафчиев, Към църковно-историческата география, стр. 98; Извори. . ., VIII, стр. 161.
[67] П. Мутафчиев, Към църковно-историческата география. . ., стр. 96.
[68] Р. Стойков, Наименование на български селища в турски документи на ориенталския отдел на Народната библиотека, Известия за 1959, II, 1961, стр. 406.
[69] V. Beševliev, Die Protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963 стр. 130 и 197.
[70] И. Велков, Старата Константция, ИИД, XIX—XX, 1944, стр. 121.
[71] В. Н. Златарски, История на българската държава, II, 1934, стр. 105.
[72] I. Dujčev, Dragvista-Dragovitia, REB, XXII, 1964, стр. 218.
[73] Пак там, стр. 218.
[74] Въпросът с името Драговития като географско понятие за първи път се поставя на научна основа.
[75] П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, II, София, 1953, стр. 88.
[76] Д. Цончев, Кричим през Средновековието, ГНАМП, I, 1948, стр. 84.
[77] П. Делирадев, Принос към историческата география. . ., стр. 278 и 311.
[78] М. Дринов, Съчинения, I, 1909, стр. 27 и 310 и сл.
[79] Д. Т. Лачков, Кратко изследување на бившиий град Драговец, Гайда, III, 1866, стр. 112 и сл.
[80] П. Р. Славейков, Гайда, III, 1866, стр. 114.
[81] I. Dujčev, Dragvista-Dragovitia. . ., стр. 219.
[82] Бившият пловдивски епископ Харитон е носил титлата Драговитийски епископ.
[83] Иконом Константин, Наръчник за Пловдивската епархия или нейното описание (превод), ИГД, III, стр. 200 и сл.
[84] Д. Т. Лачков, цит. съч., стр. 112, пише: „Тук всяка година на третия ден на Възкресение става от околните села събор, който може да се посрещне с Олимпийски игри; сир. всякой гледа да се покаже поюначен, едни играят хоро, други хвърлят камък, трети се борят и пр."
[85] П. Р. Славейков, цит. съч., стр. 114.
[86] М. Дринов, Съчинения, I, стр. 310.
[87] К. Иречек, Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 396.
[88] Д. Цухлев, История на българската църква, София, 1910, стр. 483.
[89] И. Кепов. Възстанието в Перущица през 1876 г., София, 1933, стр. 5.
[90] Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 612.
[91] Списък на населените места в Македония, Моравско и Одринско, София, 1917, стр. 15.
[92] А. М. Селищев, Славянское население в Албании, София, 1931, стр. 268.
[93] В. Миков, Етнографска карта на българите, София, 1937.
[94] Списък на населените места в Царство България, София, 1912, стр. 34; Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката на Св. Синод на българската църква в София, София, 1900, стр. 77.
[95] J. Jordan, Toponimia Romînească, Bucureşti, 1963, стр. 48.
[96] L. Petit, Typikon du monastère de la Kosmosotiria près d'Enos, ИРАИК, XIII, 1909, стр. 54.
[97] А. М. Селищев, Полог и его болгарское население, София, 1929, стр. 74.
[98] I. Dujčev, Dragvista. . ., стр. 218 и цит. там лит.
[99] Й. Заимов, Заселване на българските славяни на Балканския полуостров, стр. 5 и сл.
[100] I. Dujčev, Dragvista. . ., стр. 217 и цит. там лит.
[101] К. Иречек, Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 395.
[102] Й. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1920, стр. 164.
[103] I. Dujčev, Dragvista. . ., стр. 113.
[104] И. Акрабова, За „окачените портрети" в живописта на една църква от XII век, РП, IV, 1948, стр. 110 и сл.
[105] К. Миятев, Разкопки и проучвания IV, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 424 и сл.
[106] К. Иречек, Пътувания. . ., стр. 480; В. Н. Златарски, История на Българската държава, София, 1934, стр. 105.
[107] Д. Цончев, Старини около Хасковските топломинерални извори, ГПНБМ, 1937, стр. 85.
[108] В. Миков, Произход и значение на имената. . ., стр. 238.
[109] Х. Джамбов, По въпроса за мястото на крепостта Батрахокастрон, ГМПО, I, 1954, стр. 247—251.
[110] Б. Недков, България и съседните й земи през XII в., стр. 154.
[111] Пак там, стр. 87 и 107.
[112] Пак там, стр. 107.
[113] Пак там, стр. 65.
[114] Пак там, стр. 130.
[115] Й. Иванов, Български старини из Македония, 1931, стр. 575.
[116] Ю. Трифонов, История на града Плевен, София, 1933, стр. 54; Г. Гунчев, Изчезнали селища в България, Архив за поселищни проучвания, София, год. I, кн. II, 1939, стр. 38 и сл.
[117] Юбилеен сборник „Българско село", София, 1931.
[118] П. Дорев, Документи из турските държавни архиви, I. София, 1936.
[119] Извори. . ., X, Турски документи, стр. 5.
[120] Извори. . ., X, стр. 113.
[121] Г. Гунчев, Вакарел, София, 1933, стр. 79.

[122] Извори. . ., X, стр. 93 и 163. Изглежда, че селото наскоро е било възобновено (XV—XVI в.) и изчезнало през XVIII в.

[123] Извори. . ., X, стр. 163. В том XIII името на селото е правилно посочено.

[124] К. Иречек, Пътувания по България, стр. 749.

[125] Извори. . ., X, стр. 199.

[126] Извори. . ., X, стр. 223.

[127] Извори. . ., X, стр. 229.

[128] Извори. . ., XIII, стр. 119.

[129] Г. Кожухаров, Башовичката църква, ИАИ, XVII, 1950, стр. 84 и сл.; Р. Попов, Пещерата Мизливка, София, 1933, стр. 5.

[130] Извори. . ., XIII, стр. 127.

[131] Извори. . ., XIII, стр. 175.

[132] Н. Милев, Католишката пропаганда в България през XVII в., София, 1914, стр. 104.

[133] Извори. . ., XIII, стр. 181.

[134] Извори. . ., XIII, стр. 181.

[135] Извори. . ., XIII, стр. 181.

[136] Извори. . ., XIII, стр. 187.

[137] Извори. . ., XIII, стр. 229.

[138] К. Шкорпил, Опис на старините по течението на река Русенски Лом, стр. 20.

[139] Извори. . ., XIII, стр. 253.

[140] Извори. . ., XIII, стр. 255.

[141] И. Гошев, Църковни старини из Врачанската епархия, ГСУБФ, XI, 1934, стр. 23 и 24; С. Михайлов, Фресков надпис в манастира Св. Иван Касинец, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 390.

[142] Извори. . ., XIII, стр. 257.

[143] Извори. . ., XIII, стр. 273.

[144] Извори. . .. XIII, стр. 275.

[145] И. Велков, Стари селища и градища по долината на р. Вит, стр. 42.

[146] Извори. . ., XIII, стр. 245.

[147] Р. Стойков, За някои неясноти и грешки в поселищната ни литература, ИП, XVI, 1959, стр. 109.

[148] В нито един труд върху миналото на този край не е отбелязана местност с такова име.

[149] П. Мутафчиев, Из нашите. . ., стр. 58 и сл.

[150] С. Ганев и В. Найденов, Гложенски манастир, Ловеч, 1937, стр. 23 и сл.

[151] Местният тетевенски говор, както и някои термини и лични имена свидетелствуват за стари руски преселници.

[152] Н. Ковачев, Местните названия от Севлиевско, София, 1961, стр. 204.

[153] П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, II, София, 1953, стр. 257.

[154] Јован хаџи Васиљевић, Просветне и политичке прилике, Београд, 1928, стр. 394.

[155] П. Мутафчиев, Из нашите. . ., стр. 61.

[156] Извори. . ., XIII, стр. 277.

[157] П. Мутафчиев, Из нашите. . ., стр. 61.

[158] Извори. . ., XIII, стр. 279.

[159] Списък на населените места в НР България, София, 1960, стр. 189.

[160] И. Велков, Стари селища и градища по долината на р. Вит, стр. 23. Доскоро, допреди 40—50 г. се е наричала Бреница, а днес е известна повече с името Биволарското селище.

[161] В. Миков, Произход и значение на имената. . ., стр. 23 и 39,

[162] В. Миков, Етнографска карта на българите.

[163] Й. Иванов, Асеновата крепост и Бачковският манастир, ИАД, II, 1911, стр. 206.

[164] L. Petit, цит. съч., стр. 52; Извори. . ., XIV, стр. 130.

[165] Извори. . ., XIII, стр. 281.

[166] Н. Милев, Католишката пропаганда в България, стр. 67.

[167] Извори. . ., XIII, стр. 291 и 309.

[168] В. Миков, Българите мохамедани по долините на р. Вит, Искър и Скът, Родина, III, 1941, кн. III стр. 143.

[169] Извори. . ., XIII, стр. 383.

[170] Извори. . ., XIII, стр. 385.

[171] В. Мутафчиева, Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в., София, 1962, стр. 111.

[172] В. Мутафчиева, цит. съч., стр. 114.

[173] Бр. Шкорпилови, Паметници из Българско, София, 1888, стр. 80.

[174] Р. Стойков, Наименование на български селища. . ., стр. 438.

[175] Б. Цветкова, Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт, София, 1958, стр. 173. Името Тарнава погрешно е записано Търново и у К. Иречек, Пътувания, стр. 106.

[176] Хаджи Калфа, Ромелия и Босна, Архив за поселищни проучвания, I, 1938, кн. II, стр. 92.

[177] Извори. . ., XIII, стр. 227.

[178] Н. Ковачев, Местните названия. . ., стр. 91.

[179] Н. Ковачев, Един неизвестен надпис от Батошевския манастир, ИАИ, XXII, 1959, стр. 352.

[180] В. Шанов, За наименованието на гр. Севлиево, Севлиево и Севлиевският край, София, 1967, стр. 203.

[181] Б. Цветкова, Извънредни данъци и държавни повинности, София, 1958, стр. 163; Н. Ковачев, Един неизвестен надпис. . ., стр. 355.

[182] Е. Спространов, цит. съч., стр. 87.

[183] В. Миков, Произход и значение на имената. . ., стр. 104.

[184] Р. Стойков, За някои неясности и грешки. . ., стр. 106.

[185] Е. Спространов, цит. съч., стр. 87.

[186] В землището на с. Угърчин има повече от 400 местни имена, по-голямата част от които са старинни.

[187] А. Иширков, Областното име Загорье или Загора в миналото и сега, ИЕМ, V, София, стр. 303; И. Сакъзов, Областното име Загора по нови извори, Сб. в чест на А. Иширков, София, стр. 353—358.

[188] И. Сакъзов, цит. съч., стр. 356.

[189] И. Дуйчев, Описание на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан, Архив за поселищни проучвания, II, кн. II, стр. 177.

[190] Споменице годишнице Тимочке крајне (1833—1933), Београд, 1933, стр. 76.

[191] И. Сакъзов, цит. съч., стр. 358.

[192] И. Гошев, Стари записи и надписи, ГСУБФ, V, 1929, св. 2, стр. 25.

[193] Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги, в Народната библиотека в София, I, София, 1910, стр. 447.

[194] И. Гошев, Стари записи и надписи, св. 1, стр. 260.

[195] Б. Цонев, цит. съч., стр, 306.

[196] Р. Стойков, Наименование на български селища . ., стр. 468.

[197] Списък на населените места в НР България, София, стр. 286.

[198] В. Миков, Българите мохамедани. . ., стр. 103.

[199] П. Мутафчиев, Из нашите. . ., стр. 60; М. Стоянов и Х. Кодов, Опис на старопечатните книги в Народната библиотека, София, стр. 177.

Localisation de certains sites et forteresses de l'Antiquité et du Moyen Age en Bulgarie disparus aujourd'hui

V. MIKOV

(Résumé)

Il existe en Bulgarie des vestiges et des traces de forteresses et de sites de l'Antiquité, du Haut et Bas Moyen Age dont la plupart des noms ne sont pas connus.

L'auteur en se fondant sur des sources grecques, latines, turques et bulgares, ainsi que sur des données archéologiques des noms toponymiques a réussi à localiser les noms d'un grand nombre de forteresses et de sites. Il mentionne les dénominations suivantes de l'Antiquité, du Haut et Bas Moyen Age qui ont été établies avec certitude: Castra Martis, près de la ville de Kula, Zetnucortu, dont les ruines se trouvent dans le village Čumakovci, la forteresse Valve, avec ses ruines à Koritengrad près de Ljutibrod, Kunoi — avec ses ruines près de Kunino. Les localisations des villes de Zaldapa et Zapara, établies dernièrement, se trouvent pour la première dans les environs de Pčelarovo, et pour la seconde à l'endroit actuel de la ville de Sandanski.

De nombreuses villes épiscopales relevaient au V—VIe s. de l'évêché de Plovdiv. L'auteur a identifié sous certaines réserves, l'important centre épiscopal des environs de l'Eglise Rouge près de Pastuša avec Sevastopolis, Dramica, et ses ruines près du village Drama, Joanica — la Janica médiévale — avec l'Elhovo actuel.

Des documents de la fin du XIIe s. mentionnent le nom de la province de Dragometia, Dragovetia, et la situent au Sud de Plovdiv. Cette Dragovetia qu'il ne faut pas confondre avec celle des environs de Salonique était située sous le versant Nord des Rhodopes, quelque part entre Kričim et Peštera. Ce nom a incité l'auteur à relever toutes les dénominations locales de ce genre de sites et de rivières des Balkans. Ses recherches lui ont permis d'établir que les noms avec la racine „draga", „drago" sont ceux des depressions marécageuses et ne doivent pas être mises en relation avec le nom des Bogomiles dragovites.

Ces nouvelles recherches viennent confirmer que la forteresse de Toplica se trouvait à l'endroit actuel des bains minéraux de Brjastovo — Haskovo et que la ville d'Avli connue par les ouvrages d'Idrissi s'élevait sur le lieu actuel du village de Gorno Alexandrovo.

A l'époque de la conquête turque, à la fin du XIVe s., et plus tard aussi — du XV au XVIIIe s. — des centaines de localités des terres bulgares ont disparu. Les documents turcs publiés jusqu'à ce jour montrent que les noms de nombreux sites disparus n'ont pas été identifiés. Parmi ceux qui sont connus l'auteur indique les suivants: Alča-klisse — Vakarel, Dâbnica — Dâbene, Bârdene près de Sâevo, Gradnica — non loin de Gârčinovo, Kamenec sur le territoire d'Ugârčin, Patlejna près de Vraca, Batovo près de Dermanci, Branica près d'Alexandrovo, Belešovo — entre Zlatna-Panega et Orašene, Halkâ-bunar — au nord d'Orizovo, Eni-pazar près de Popovo, région d'Elhovo, etc.

Dans certaines sources locales on trouve les noms de villages et même de villes non localisées. Sur la dernière page d'un „terbnik" de 1600 on relève le nom de Zagore-Terazia, la ville d'Ugreš près du monastère Ste Petka. Cette région doit se trouver selon l'auteur, dans la Strandža. Une note marginale mentionne le village de Novo selo sur l'Isker situé sur la rivière de même nom loin de Brenica.

Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол

ТОТЮ ТОТЕВ

През годините на византийското владичество в България Преслав не изгубил напълно значението си на военен и административен център. При оскъдните писмени извори за града от това време кратките данни, които понякога предлагат откритите византийски печати, оправдано задържат вниманието на изследвача и му позволяват да съди не само за византийската военна и административна система, но и да надзърне в някои страни от живота на старата българска столица.[1]

В следващите редове ще се спрем на един византийски оловен печат, открит наскоро в Преслав (обр. 1 а и б). Намерен при разкопки на Двореца през 1967 г., печатът е записан в инвентарната книга на Археологическа база-музей на БАН в Преслав под № 3362.[2]

Диаметър на оловното ядро 2,5 см; диаметър на гравираното поле 2,2 см; дебелина 0,2 см.

Двете страни на печата са много добре запазени и буквите върху тях се четат ясно.

Лице: В зрънчест кръг петредов надпис, започващ с кръст.

+ΛΕΟΝ	+Λέον(τι)
B′A′CΠAΘ′S	Β(ασιλικῷ) πρωτοσπαθ(αρίῳ) καὶ
CTPATIГ·	στρατηγ(ῷ)
IWANϑII	Ἰωαν[ν]ουπ
OΛ	όλ(εως).

Опако: В зрънчест кръг надпис от четири реда с кръст в началото.

+S ΔOP	+καὶ Δορ
OCTOΔO	όστολο(υ)
OCAPAKI	ὁ Σαρακη
NOΠVΔ′	νόπουλ(ος).

В първия ред на лицевата страна на печата се съдържат всички букви от собственото име на неговия притежател Λέον. Началната буква във втория ред е ударена с тъпо оръдие и долната ѝ половина не е съвсем ясна. Трудно можем обаче да се съмняваме, че тук се касае за друга буква, освен за Β, с която се е съкращавала титлата Βασιλικός, отнасяща се до почетното звание протоспатарий. Последното е съставено от А, съкращение на частицата πρωτο и σπαθάριος. В третия ред е указана длъжността на Леон-στρατηγός. И накрая в последните два реда се чете името Ἰωαννούπολις.

Град или крепост с името Йоанопол в досега откритите печати и надписи не се среща. И трудно бихме могли да се сетим, че това име от разглеждания печат се отнася за Преслав, ако Лъв Дякон и Скилица-Кедрин бяха пропуснали да отбележат, че император Йоан Цимисхи (969—976), като превзел в 972 г. града, го нарекъл Йоанопол. Ето какво четем у първия: „. . . а самият той (императорът — Т. Т.) прекарал няколко дни в града (Преслав — Т. Т.), укрепил пострадалите му части, оставил достатъчно стража, нарекъл го Йоанопол по собственото си име и с цялата войска тръгнал за Доростол.“[3] За същото пише и у Скилица-Кедрин: „Императорът (Йоан Цимисхи — Т. Т.) възстановил завладения град (Преслав — Т. Т.) и поставил силна стража. После доставил съестни продукти в изобилие и след като отпразнувал празника Възкресение и преименувал града на своето име Йоанопол, потеглил на другия ден към Доростол, който се нарича и Дристра.“[4]

Тази подробност за преименуването на Преслав в Йоанопол, която съобщават писмените извори, намира за пръв път потвърждение от автентичен паметник, какъвто в случая се явява нашият печат.

Докога Преслав е продължил да носи името Йоанопол, е въпрос, на който трудно може с положителност да се отговори. Изглежда, че това си име градът не ще да е запазил за дълго време, защото в два византийски печата от XI в., към което време по своите особености се отнася и разглежданият печат, го срещаме със старото му име Велики Преслав.[5]

Четенето на надписа върху опакото на печата също не предлага трудност. В двата първи реда се чете известното име на Силистра — Δορόστολος, а в останалите — фамилното име на Леон — ὁ Σαρακινόπουλος.

Името на Силистра Δορόστολος (Δορόστολον) от печата се счита за гръцко осмисляне на по-старото име на града — Δουρόστορος (Δουρόστορον) и в писмените извори от VI в. нататък го срещаме засвидетелствувано още като Δωρόστολος, Δωρόστολον, Δωρύστολον, или пък чрез метатеза на първите съгласни—Ῥοδόστολον, Ῥωδόστολον.[6]

С формата Δωρόστολος (Δωρόστολον) името на Силистра виждаме представено и в два надгробни надписа от VI в. Единият е бил намерен в Цариград и се отнася за стратилат на Тракия, роден в Силистра,[7] а другият е от Одесос.[8]

По-късно Доростол отстъпва място на славянобългарския Дръстър, с което го срещаме до края на средновековието.[9]

Родоначалникът на фамилията на Леон е бил сарацинец. Името Саракинопул на някой си Калокир в един византийски оловен печат от Плиска Т. Герасимов обяснява като производно на народностното име Σαρακηνή, област в Арабия, и привежда примери за други фамилни имена, които са произлезли от дадено народностно име.[10]

Освен печата на Калокир от Плиска са известни още два печата на лица с това фамилно име — на Йоан[11] и на Константин Саракинопул.[12] Дали Леон от нашия печат и другите Саракинопули са били от една и съща фамилия не може с положителност да се каже.

Леон Саракинопул в нашия печат носи титлата на началник на тема, императорски протоспатарий и стратег на Йоанопол и Доростол. От писмените извори и сфрагистичните паметници знаем, че след завладяването

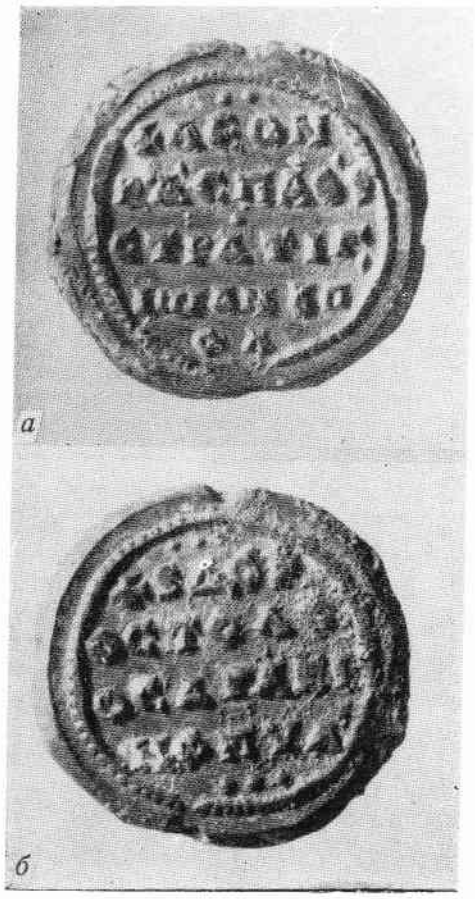

1

● *Обр. 1. Византийски оловен печат на Леон Саракинопул, императорски протоспатарий и стратег на Йоанопол и Доростол: а) лице; б) опако. Fig. 1. Sceau byzantin en plomb de Léon Sarakinopoulos, protospataire et stratège d'Ioannopol et de Dorostol: a) avers; b) revers*

на България земите между Дунава, Черно море и Стара планина били организирани в отделна византийска провинция, наречена тема на придунавските градове — τῶν Παριστρίων (Подунавие), която е имала управител стратег с център Силистра.[13] Преслав, като влизащ в земите на тази тема, е бил обикновена стратегия, каквато ни го представят и двата печата с имената на неговите стратези Леонти Пигонити и Андроник Дука.[14]

И така, от новооткрития печат научаваме за един неизвестен досега стратег в главния град на тема Паристрион, към която през годините на византийското владичество е бил включен преименуваният в Йоанопол от Цимисхия Преслав.[15]

[1] Византийски печати от Преслав са публикували: Н. Мушмов, Новооткрити средновековни печати от България, ИАИ, V, 1928/29, стр. 239 и сл.,; Т. Герасимов, Византийски оловни печати от Плиска, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 169 и сл.; N. Bănescu, P. Papahagi, Plombs byzantins découverts à Silistrie, Byzantion, X (2), 1935, стр. 602; С. Маслев, Византийски оловни печати от Плиска и Преслав, ИАИ, XX, 1955, стр. 450 и сл.; Т. Тотев, Каменен гроб в „Селище" на Преслав, Музеи и паметници на културата, VI, 1966, кн. 2, стр. 15 и сл.

[2] За разрешението да публикувам този интересен сфрагистичен паметник преди обнародването на резултатите от разкопките дължа благодарност на Ст. Станчев-Ваклинов, гл. ръководител на разкопките в Преслав.

[3] Лъв Дякон, История, Извори за българската история, V, София, 1964, стр. 265.

[4] Кедрин-Скилица, Кратка история, Извори за българската история, VI, София, 1965, стр. 266.

[5] N. Bănescu, P. Papahagi, цит. съч, стр. 602; Т. Герасимов, цит. съч., стр. 170—172.

[6] П. Мутафчиев, Добруджа. Сборник от студии, София, 1947, стр. 277 и пос. там литература под линия.

[7] Пак там, стр. 278 и бел. 1 на същата.

[8] V. Beševliev, Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin, 1964, № 107.

[9] П. Мутафчиев, цит. съч., стр. 285 и пос. под линия лит.

[10] Т. Герасимов, цит. съч., стр. 173, бел. 3 и 4 на същата.

[11] K. Konstantinopulos, Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα, Journ. intern. d'arch. numism., VII, 1904, стр. 289, № 687.

[12] Н. Лихачев, Историческое значение италогреческой иконописи и пр., С. Петерсбургъ, 1911, табл. IV, 18.

[13] П. Мутафчиев, цит. съч., стр. 329 и сл. с литературата, дадена под линия; N. Bănescu, La question du Paristrion, Byzantion, VIII, 1933, стр. 271.

[14] N. Bănescu, P. Papahagi, цит. съч., стр. 602; Т. Герасимов, цит. съч., стр. 170—172.

[15] За стратезите на Силистра вж; N. Bănescu, Changements politiques dans les Balkans après la conquête de l'empire Bulgare du Samuel, Bull. de la sect. histor. de l'Acad. Roumaine, 10, 1923, стр. 49 и сл.; същият, Unbekannter Stadthalter der Themen Paristrion und Bulgarien: Rom. Diogenes und Nik. Botaniates, BZ, XXX, 1930, стр. 439—444; П. Мутафчиев, цит. съч., стр. 330 и сл.; С. Маслев, цит. съч., стр. 450—488, публикува един намерен в Плиска византийски оловен печат на Давид, стратег на „Тракия и Дръстър". Изводите на автора, че в края на X и нач. на XI в., откогато се датира печатът, темата Паристрион с главен град Силистра е била придадена към темата Тракия, изглеждат прибързани. Печатът на Давид е прикрепвал документи, изпратени от главния град на тема Паристрион в Плиска, подобно на печата на Леон Саракинопул в Преслав. От това, че в последния Леон е титулуван стратег на „Йоанопол и Доростол", би ли трябвало тогава да се смята, че той е имал за седалище Преслав (Йоанопол) и още че към него е бил придаден Доростол, гл. град на Подунавието? Изглежда, че в двата случая се касае поскоро за формула на византийската администрация.

Un stratège inconnu d'Ioannopol et de Dorostol

T. TOTEV

(Résumé)

Dans cet article on publie un sceau de plomb byzantin découvert récemment pendant les fouilles du palais de Preslav (fig. 1 et 2). Par ses particularités il remonte au XIe s.

D'après l'inscription gravée sur les deux flancs du sceau il devait appartenir à Léon Sarakinopoulos, protospataire impérial et stratège d'Ioannopol (Preslav) et de Dorostol (Silistra).

Le nom de Ioannopol donné à Preslav par l'empereur de Byzance Jean Tsimiscès (969—976) lors de la prise de la ville en 972 mentionnée par les chroniqueurs Léon le Diacre et Skylitzès Kedrinos est confirmé pour la premlère fois dans un document authentique comme c'est le cas de ce sceau.

Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на Хан Омуртаг при гара Цар Крум (Шуменско)

ВЕРА АНТОНОВА

През 1966 и 1967 г. се проведоха археологически проучвания във външното укрепление в аула на хан Омуртаг при гара Цар Крум, северно от каменната крепостна стена, в близост до земления окоп (обр. 1).[1] Тук бяха открити останки от две раннохристиянски църкви (№ I и II): едната, изградена върху развалините на другата (обр. 2). При проучванията се натъкнахме на редица трудности.

● *Обр. 1. Ситуационен план на външното и вътрешното укрепление на аула при гара Цар Крум, Шуменски окръг. Fig. 1. Plan de situation de l'enceinte extérieure et intérieure de l'Aul près de la gare Car Krum, arr. de Šumen*

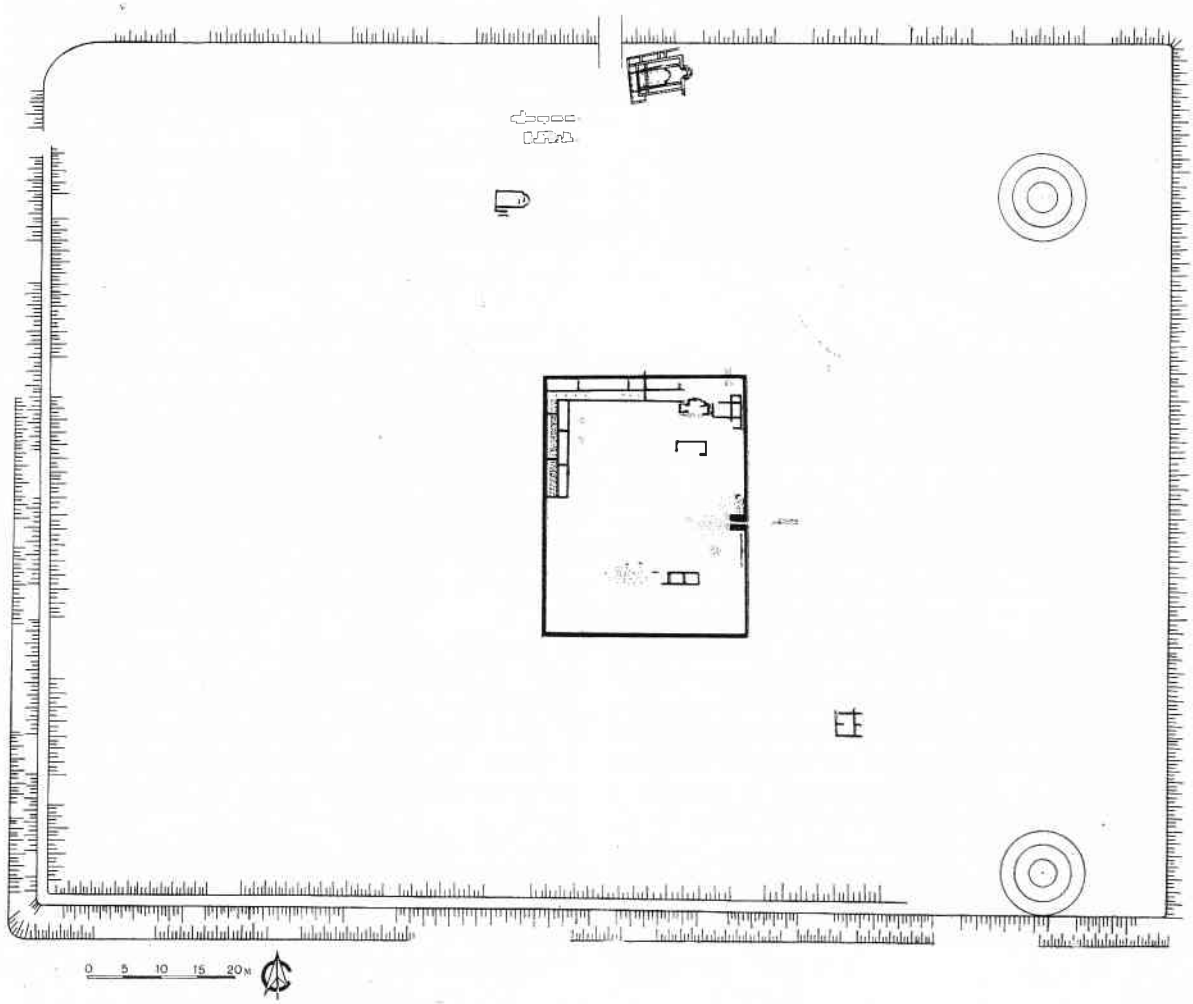

1

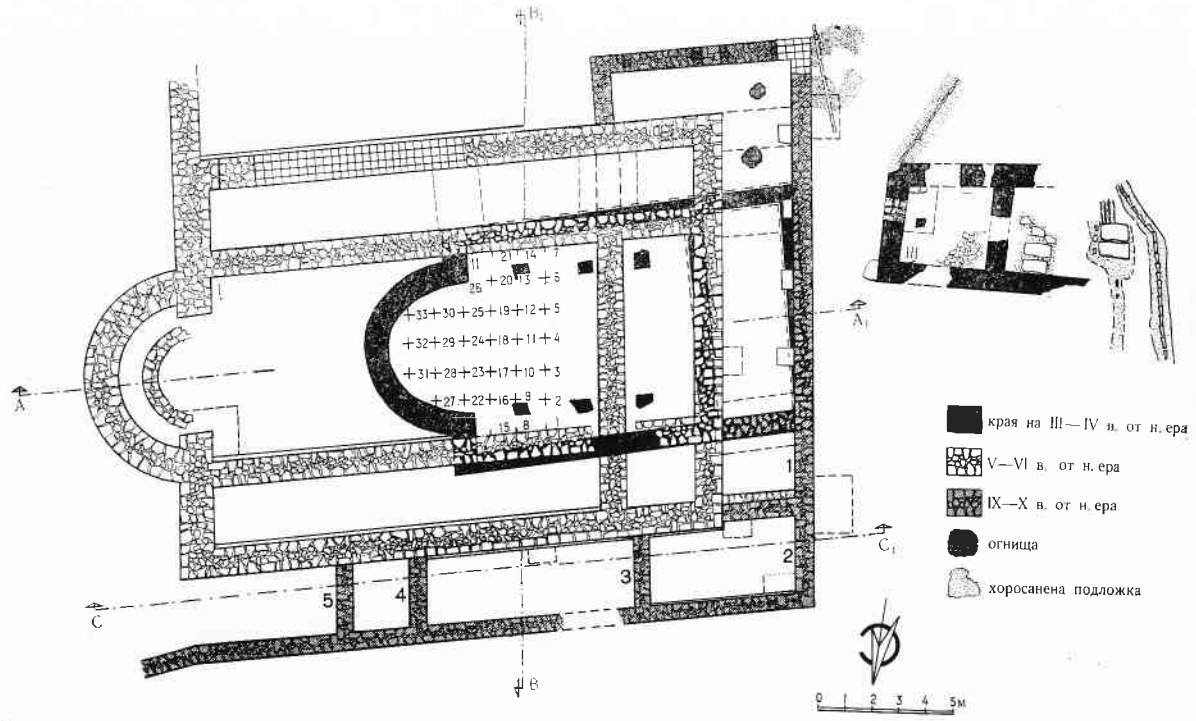

2

● *Обр. 2. План-скица на църкви I и II. Fig. 2. Esquisse de plan des églises I et II*

От една страна, на дълбочина под 0,80 — 1 м навсякъде, поради прекъснат глинест пласт, извираше изобилна подпочвена вода, която се налагаше непрекъснато да отстраняваме. След проучването веднага засипвахме изкопа. От друга страна, неблагоприятно беше наличието на отделни петна здраво споен конгломерат, дебел от 0,60 м до 0,80 м, образуван над културния пласт, вероятно при голям порой в даден период, на дълбочина от 0,50 м до 0,80 м от днешното ниво. За да се слезе надолу в изкопите или да се разчистят зидовете, се налагаше той да се разкъртва, което ставаше много трудно. Дебелината на културния пласт бе от 0,60 до 2 м.

Църква I

Горната църква № I, която е по-голяма, е едноапсидна, трикорабна базилика, дълга 23,50 м и широка 15,10 м (обр. 2I, обр. 3). Ориентирана е изток — запад с 10° отклонение на север. Зидовете са запазени на различна височина, а на места личат само основите им.

Църквата е характерна със своя просторен централен кораб, който е повече от два пъти по-широк от страничните — 6,75 м на 2,25 м. Апсидата се отваря към средния кораб. Зидът ѝ е широк 1,30 м. Такава е ширината и на северното и южното ѝ рамо. Останалите външни зидове на църквата са широки по 1,05 м, а всички вътрешни по — 0,95 м. Средният кораб е отделен от страничните чрез непрекъснати зидове, върху гладката повърхност на които са стъпвали по всяка вероятност колони, следи от които обаче не се откриха. Външните зидове на църквата са запазени на вис. от 0,20 м до 1,40 м. Суперструкцията почти навсякъде започва над основата с цокъл, който се издава от плоскостта на стените до 0,20 м и образува банкет. Основите на зидовете достигат на дълб. до 0,70 м. Те са градени от необработени, обърнати с гладките лица навън камъни, поставяни в доста равни редици. Двете лица на стените, над цокъла, са градени от правилно издялани варовикови блокове с размери: шир. от 0,40 м до 0,60 м, вис. от 0,25 м до 0,30 м и деб. от 0,32 м до 0,17 м, разположени в равни, хоризонтални редове с фуги до 0,06 м. Пълнежът е от по-дребни ломени камъни, а спойката—хоросан със силен примес от едро счукани червени и жълти тухли и керемиди

3

с дребни речни камъчета (обр. $4_{2,3,4}$). Фугите са обмазани с хоросан със ситно счукани тухли. На много места по вътрешната повърхност на стените е запазена мазилка по състав като тази, с която са обмазани фугите. На най-голяма височина се откри западната фасадна стена на църквата, където личат по пет реда каменни блокове (обр. 4_2), както и западната част на северната външна стена със също толкова реда блокове, поставени в още по-равни, хоризонтални редове (обр. 4_3, обр. 5). Почти в средата на западната фасада, in situ, стоят два камъка от страниците на входа, широк 2 м, намиращ се на 1,20 м височина от цокъла. В църквата се е влизало по стълба. Това се вижда от стъпаловидните очертания на камъните от външна страна в средата на западната фасада, които са с грубо обработени лица и облепени с хоросан (обр. 6). Явно, че тук е било долепено каменно стълбище, по-късно разрушено. На височината, до която са запазени, стените са неразчленени. Отвор за вход, по-късно зазидан, широк 1,30 м, се откри на външната южна стена на църквата, на 1,70 м от югоизточния ѝ ъгъл. Южното рамо на апсидата

• *Обр. 3. Общ изглед на църква I. Fig. 3. Vue générale de l'église I*
• *Обр. 4. Изгледи и разрези от църква I. Fig. 4. Vues et coupes de l'église I*

продължава на юг извън очертанията на постройката със шир. 1,05 м. На 2,50 м обаче зидът е разрушен и се губи. Не може да се установи дали това е зид от помещение, в което се е влизало през южния вход на църквата, дали контрафорс или ограден зид на църквата. Ширината на южния, външен зид, еднаква със ширината на останалите стени, по-скоро показва, че в случая се касае до контрафорс. Подобно укрепване поради нездравост на почвата виждаме в плана на една от хисарските базилики.[2]

Западно от южния вход, по зида, по продължение на 7,60 м, над каменната основа, от която се издава банкетът на цокъла, се проследи градеж от три реда жълти тухли с размери 0,32/0,32/0,045 м и 0,17/0,32/0,045 м, свързани със също толкова дебел пласт хоросан, размесен със ситно счукани тухли и керемиди (обр. 4_5). Над тях личат леглата и на четвърти ред тухли. Тухлена зидария на друго място в зидовете на базиликата не се установи. Дали

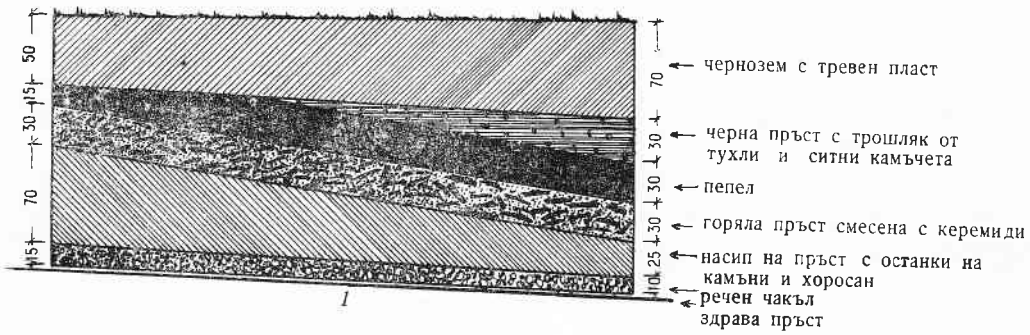

1

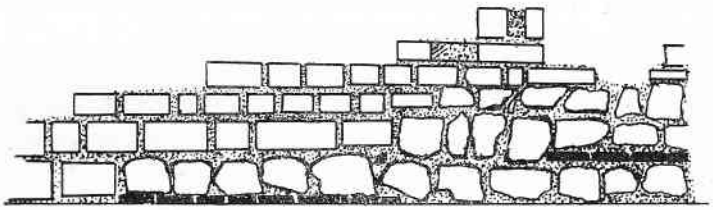

2

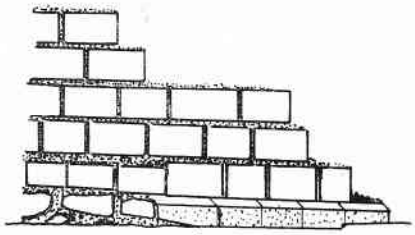

3

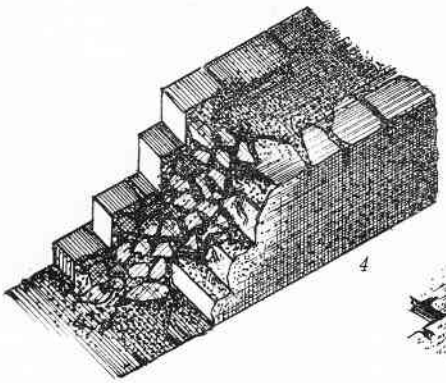

4

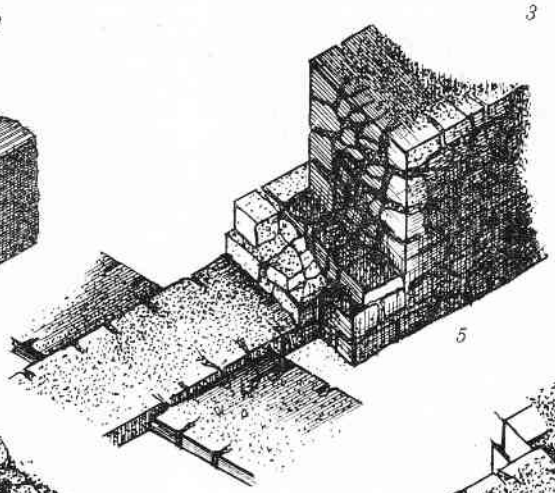

5

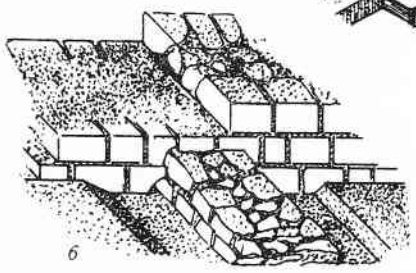

6

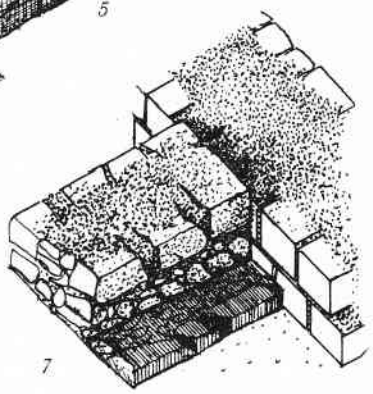

7

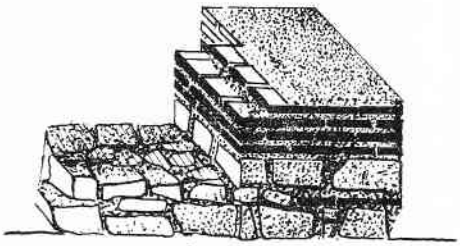

8

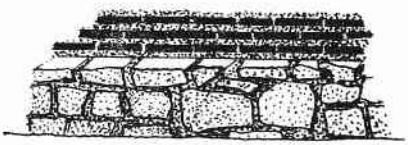

9

0 1 2м

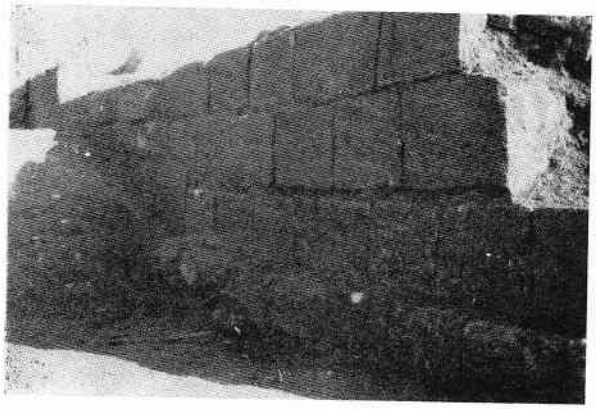

5

6

● *Обр. 5. Църква I — северна стена. Fig. 5. Eglise I — mur nord*
● *Обр. 6. Църква I — изглед на централната част на западната стена. Fig. 6. Eglise I — Vue de la partie centrale du mur ouest*

тук се отнася до opus mixtum или до плътен тухлен градеж над каменната основа, не можа да се установи. Градеж от тухли, непосредствено до входа, може би е бил употребен за здравина и за по-тържествено оформяне на фасадата на това място. Същите размери имат тухлите от градежите на Кюстендилския Хисарлък[3] и на други места. Базиликата е била снабдена с притвор, широк 2,55 м, разположен напречно. Преградната стена на последния в централния кораб е конструктивно свързана със зидовете, отделящи го от северния и южния кораб. В тях източните преградни стени на притвора са свързани без фуга само с външните стени на базиликата. Към вътрешните зидове те са само долепени (обр. 4_5). Това се е наложило поради обстоятелството, че строителите е трябвало да се съобразяват с наличието на останки от зидове на по-ранната църква, които на това място не са били разрушени до основи.

Сигурни указания за плана на южната част на притвора нямаме. По аналогия на това, което е сигурно в северната, трябва да допуснем съществуването и на източен преграден зид и в южното крило на притвора. За това говорят рушевините от строителен материал, открити в сондажа, който поради силно извиращата вода не можахме да изчерпим до здрава пръст. Ако се приеме, че този зид не е съществувал, тогава планът на църквата остава несиметричен.

При почистване на разрушения до основи и силно горял източен зид на притвора в северното крило се намериха осем сребърни турски монети от султан Мустафа III (1757—1773 г.), сечени в Цариград и Кайро, и от Абдул Хамид I (1773—1789 г.), сечени в Цариград, един сребърен пръстен с камък, миниатюрна кутийка от кост и един сребърен предмет за апликация. Последните са били вързани в някаква копринена кърпа, както показват нишките, останали по предметите, и са паднали вероятно от някой иманяр, дошъл на времето да търси имане и да вади камъни от зидовете на църквата.

Апсидата, широка 5,20 м и дълбока 3,35 м, отговаря на централния кораб. Полукръгът ѝ е малко изтеглен по оста. Зидът е запазен на височина до 0,80 м над основата. Концентрична на вътрешното лице на апсидата, със същото очертание, минава втора стена, висока 0,50 м и широка 0,60 м, с дълбочина на основата 0,30 м, за едностъпален синтрон.[4] С краищата си тя се доближава до продължението на раменете, които се вдават в апсидата и я затварят с по 0,50 м от север и юг. Тук може би е минавала дървена балюстрада, както показват следите от опожарените дървени части в насипа на това място. На запад базиликата е завършвала с открит навес. Това се вижда от останалите in situ четири четвъртити каменни подложки с размери: 0,50/0,60 м; 0,70/0,40 м; 0,70/0,50 м и 0,60/0,70 м, поддържащи може би дървените подпори на покрива на навеса. Непосредствено извън апсидата, долепено до нея, на 0,40 м дълбочина от нивото на църквата, се откри едно погребение на възрастен индивид, разположено с посока изток — запад, без гробен инвентар.

Насипът на базиликата изобилствуваше със строителен материал. Многобройните късове от извити и плоски керемиди, особено в

югозападната страна, показват, че тя е била покрита с керемиди. За това свидетелствуват и овъглените греди, размесени с пепел и обгорели керемиди.

Църква II

Зидовете на централния кораб и на притвора на църква I са изградени отчасти върху основи и зидове на една по-ранна и по-малка църква (№ II). Останките от апсидата на последната, която е доста широка в сравнение с нейния наос, с цялата си ширина на височина 1 м, остават под пода на централния кораб на църква I, като същевременно заемат цялата му ширина. Зидовете на църква II са разрушени изцяло или отчасти и използвани при изграждането на по-късната базилика. Запазени са само североизточният ъгъл и външното лице на северния зид, които са използвани в градежа на северната стена на църква I. На 8 м от горния ъгъл зидовете на двете църкви се сливат, като единият остава под другия. Тук е бил разположен и притворът на църква II. Апсидата на последната, малко удължена по оста, е получила слабо яйцевидна форма с диаметър 5 м, дълбочина 3,20 м и ширина на зида 0,85 м. Ширината на останалите зидове е 0,70 м.

Църквата представя едноапсидна, еднокорабна, базиликална сграда с притвор (обр. 2 II). За плана и очертанията на апсидата, която е по-дълбока от полукръг, както и за градежа на цялата сграда като аналогии могат да се привлекат една от старинните църкви при Иваняне[5] и най-старата църква, която е била на мястото на „Св. София", в София.[6] Общата дължина на църквата е 16,20 м и ширината, 9 м. Притворът е широк 2,70 м. Покривът е бил поддържан от 6 колони, разположени по три на 1,10 м от вътрешната страна на северния и южния зид. На място се откриха части от базите, които представят дялани варовикови камъни, грубо обработени с различни размери: 0,63/0,51 м; 0,64/0,45 м; 0,60/0,61 м; 0,55/0,45 м; 0,68/0,50 м и 0,57/0,42 м с вис. 0,50 м. По цялата открита част на църквата бе запазена хоросанената подложка на подовата настилка, над която каменните подставки на колоните се издават с 0,35 м. Подът е бил покрит с тухли, ако се съди по обстоятелството, че в насипа се намериха доста късове и цели тухли с полепнал по тях хоросан със същия състав като този на подложката на пода. В югозападния ъгъл на наоса, на 0,20 м под хоросанената подложка на пода, се установи втора хоросанена подложка от по-ранен под. Основите на зидовете, дълбоки 0,80 м, са изградени от едри ломени камъни, чиито гладки стени са използувани за лица. Над основата градежът на стените, запазени на височина до 1,20 м, е от варовикови, грубо обработени камъни със средни размери 0,30/0,28/0,22 м и спойка от бял хоросан. Основите на целия източен зид на притвора са останали под западната фасадна стена на църква I. По същия начин са използвани останките и на южния зид на по-ранната църква. Върху тях отчасти минава зидът, отделящ централния от южния кораб на църква I. За наличие на притвор в църква II съдим, от една страна, по северния й зид, чието продължение минава под и излиза извън западната стена на църква I. От друга страна, съвсем различни по съдържание и характер бяха културните насипи от двете страни на преграждащия притвора зид. При изграждането на църква I зидовете, ограждащи притвора на по-ранната църква, са били съборени до основи, като на това място, отчасти върху тях, е бил разположен навесът на църква I.

Нивото на църква II е с един метър по-ниско от това на църква I. При изграждане на църква I всички останки от строителен материал, произхождащи от по-ранната църква, като хоросан, мазилки, късове тухли и керемиди, останали под нивото на пода на по-късната църква. Това най-добре пролича в притвора и в западната част на централния кораб на църква I. Като се съди по единствения широк кораб на църква II, по нейните дебели 0,80 м стени, може да се приеме, че тя е била засводена. За това говорят и нападалите от свода полегато подредени тухли. В още по-късен период църква I е била разширена откъм север, запад и юг. Откъм север били долепени четири помещения, разположени с посока запад — изток, с общ северен зид, отстоящ на 2,60 м от северния зид на църква I. Северният общ зид на горните помещения, който, силно обрушен, на изток се губи, минава и пред западната фасада на църквата на 2,60 м от нея, като в северната част се образува помещение 1 с размери 7,30/2,60 м. Същият зид в южната част завива на изток, като на разстояние 1,75 м от южната стена на църква I затваря едно крило, долепено до южния зид на последната. В югозападния ъгъл на оградния зид на горното крило, върху каменната

зидария, на височина 0,40 м от нивото, се издига една пета от шест реда тухли, висока 1 м, обхващаща 1,30 м от южния зид и толкова от западния (обр. 4_8). Тухлите са с размери 0,32/0,16/0,04 м, заоблени в ъгъла, споени със също толкова дебели пластове хоросан. На 2,60 м източно от горната стъпка, на същата височина, върху южния зид се намира друга четвъртита стъпка с размери 0,65/0,70 м, изградена от четири камъка, споени с хоросан. Върху двете стъпки са се издигали дървени колони, подпиращи покрива на един открит екзонартик, който откъм изток се е затварял със стена. Долепените до църква I зидове са изградени от необработени, само на места в северната част грубо дялани, каменни блокове със средни размери 0,43/0,49 м до 0,14/0,25 м. Спойката е бял хоросан. Градежът на северните, затворени помещения е по-прецизен, отколкото този на основите на екзонартиката. Горните градежи са прибавени към църквата по-късно, когато е бил затулен и южният и евентуално и северният вход и в базиликата се е влизало само откъм запад.

Материали

В насипа на църквите, особено в този на църква II, се намираха малко находки. Той изобилствуваше предимно със строителен материал и по-малко с керамичен. В този на църква II, останал под нивото на пода на църква I, се намираха предимно тухли и многобройни късове от мазилка с цветни стенописи и малко керамични фрагменти. Останалите материали са следните:

Копраля, желязна, дълж. 0,20 м, диам. на накрайника, в който се е втиквала дръжка — 0,04 м, шир. на заобления част — 0,056 м (обр. 7_1).

Инструмент, железен, единият му край кух, за втикване на дръжка; срещуположният край отчупен. Запазена дълж. 0,088 м (обр. 7_2).

Облицовка, желязна, за дръжка на нож с дупчици в краищата. Размери 0,1/0,04 м (обр. 7_3).

Предмет, железен, с неясно предназначение. Състои се от кръгла пластинка, по средата на която е залепен железен четириръб тел. Размери: дълж. 0,1 м, диам. на кръга 0,04 м (обр. 7_4).

Тока, желязна, с размери 0,032/0,0 4 (обр. 7_5).

Халка, желязна, плоска, с диам. 0,05 м (обр. 7_6).

Синджир, железен. Обща дължина 0,105 м. Състои се от три халки във форма на осморки, вмъкнати една в друга, и халка-дръжка (обр. 7_7).

Предмет, от железен тел, отчупен в двата края (обр. 7_8).

Резета, железни, за врата, от четириръб тел (обр. $7_{10, 11}$).

Подкови, железни (обр. $7_{12, 13}$).

Гривна, бронзова, от тънка плоска пластинка, незатворена. В единия, разширен край личи украса от врязани с остър предмет кръстчета. Диаметри 0,045 м и 0,035 м (обр. 7_{14}).

Апликация, бронзова с форма на десеттолистна розета. В средата, във вдълбана окръжност, малки изпъкнали гранулки. Диам. 0,028 м (обр. 7_{15}).

Тяжест за стан, вис. 0,085 м, диам. 0,065 м и 0,05 м (обр. 9_{15}).

Прешлен за вретено, глинен с биконична форма, диам. 0,033 м и 0,01 м (обр. 7_{20}).

Топки, каменни — 3 броя, с диам. 0,037 м и 0,023 м.

Украса, сребърна пластинка, гравирана в двата края с вдълбани окръжности с точки.

Пръстен, сребърен, в гнездото със зелен камък.

Кутийка, цилиндрична с конусовиден капак. Диам. 0,014 м, вис. 0,004 м. Обща вис. на кутийката с капачето 0,012 м.

Монетите, открити в насипа на църквите, са предимно късноримски — от IV в.

Два броя, сечени в Константинополската монетарница от император Валентиниан I.

Лице: DNVALENTINI - ANVPFAVG — бюст с диадема, надясно.

Опако: императорът в ход надясно, влачи пленник и държи лабарум с хризма. В отреза (С) ONS.

Монета, късноримска, силно повредена, малък номинал (Валентиниан I или Теодосий I).

Лице: бюст с диадема.

Два броя силно повредени, чието почистване би ги унищожило. Също от втората половина на IV в. Валентиниан I(364-374г.) и Хонорий (395-423 г.).

Монета 1 брой — Констанций II.

Лице: бюст с лавров венец, драпиран, с броня наляво.

Опако: крепостна врата с две кули, между тях звезда.

● *Обр. 7. Материали от културния пласт. Fig. 7. Matériaux de la couche*

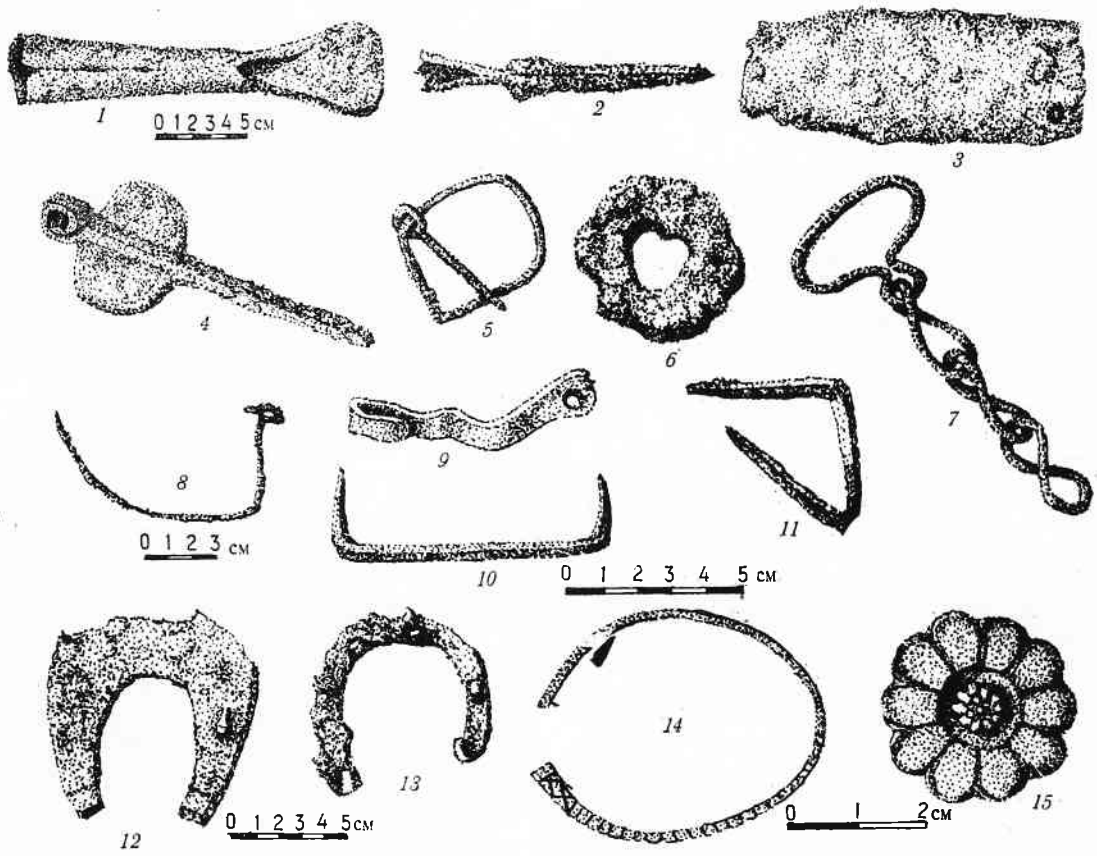
1
0 1 2 3 4 5 см
2
3
4
5
6
7
8
0 1 2 3 см
9
10
0 1 2 3 4 5 см
11
12
0 1 2 3 4 5 см
13
14
0 1 2 см
15

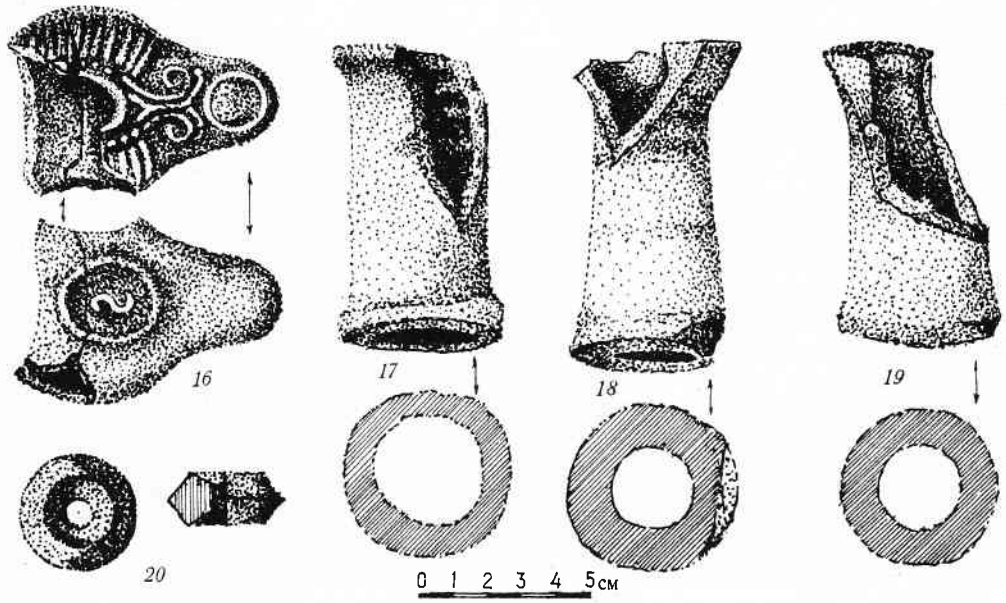
16
17
18
19
20
0 1 2 3 4 5 см

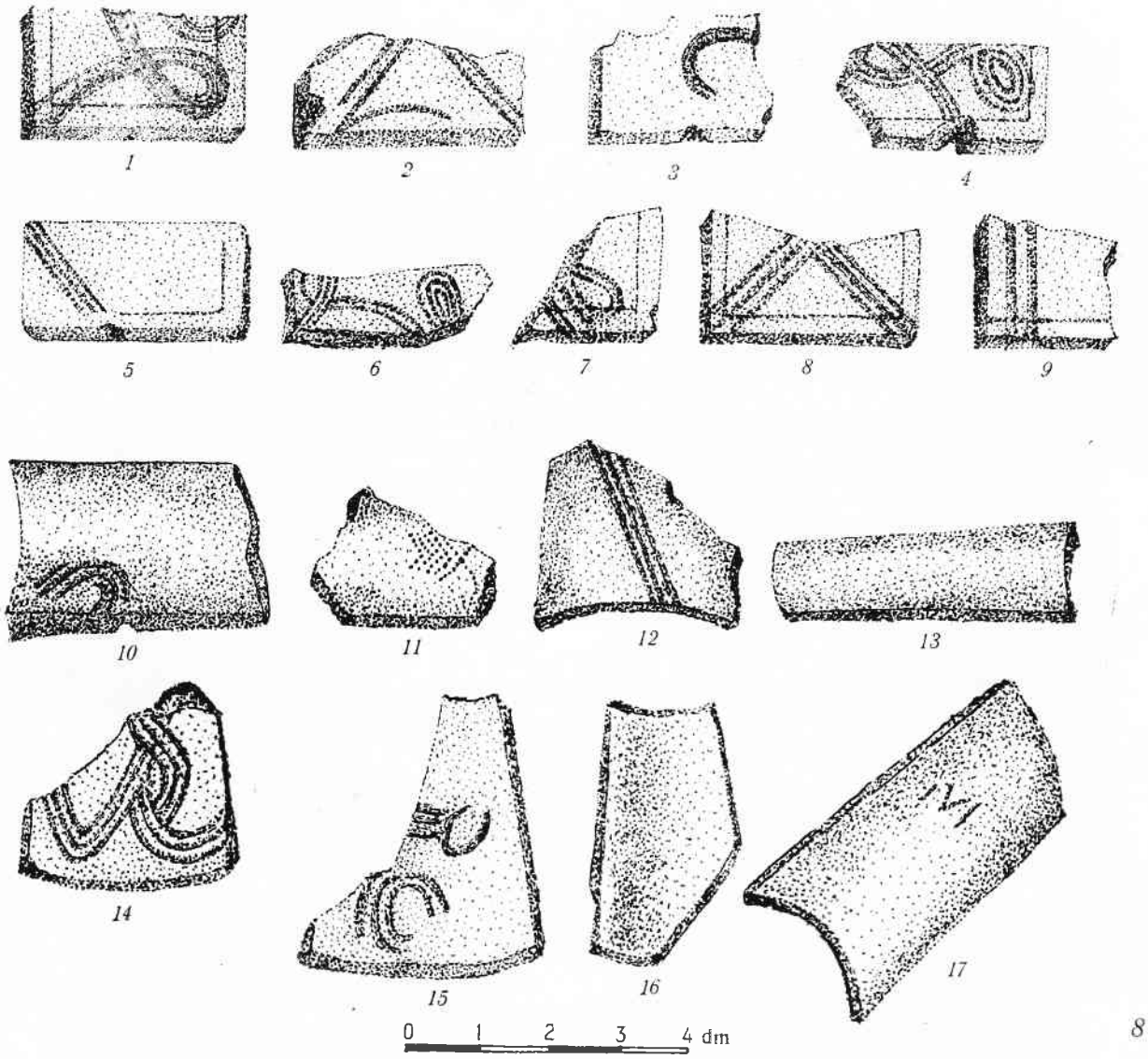

8

В културния пласт на църквите се откриха в голямо изобилие късове от строителна керамика. Керемидите са tegulae u imbrices. В най-голямо количество, така както са срутени, бяха открити в южния кораб и в южната част на екзонартиката. Тегулите са от доброкачествена глина, с розов цвят, със запазени размери: дължина 0,60 м, най-голяма ширина 0,32 м. Върху една от тях личи знак [V] (обр. 8_{17}). Имбриците са направени също от доброкачествена, светла глина с дълж. 0,60 м и хорди в двата края 0,14 м и 0,16 м.

Тухлите, които се срещат тук, са от доброкачествена жълта или розова глина с два размера:0,32/0,32/0,045м и 0,32/0,16/0,045м. Върху повечето от тях има шарки: комбинирани осморки, окръжности, зигзаги, пресичащи се диагонали, точки и пр., теглени с пръст или с плосък предмет (обр. 8_{1-9}). Този вид строителна керамика се среща навсякъде, където е имало крепости, църкви и други сгради от късноримската и ранновизантийската епоха.

• *Обр. 8. Строителна керамика. Fig. 8. Céramique de maçonnerie et de toit*

• *Обр. 9. Фрагменти от съдове. Fig. 9. Fragments de potterie*

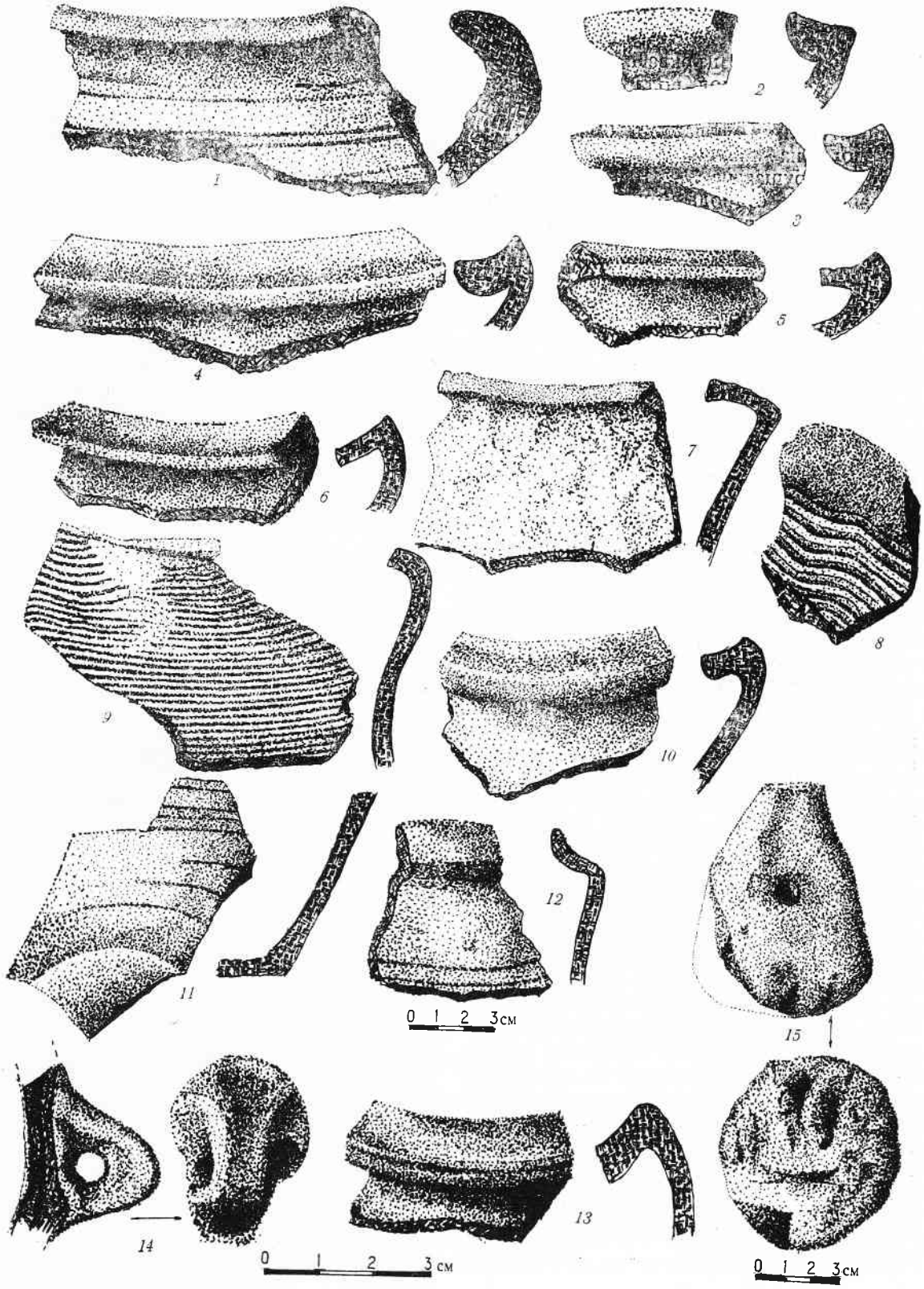
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
0 1 2 3см
15
14
13
0 1 2 3см
0 1 2 3см

Стенописи

Целият насип в църква II, пласт — дебел до 0,60 м, останал под пода на централния кораб на църква I, изобилствуваше с късове цветни стенописи, нападали от стените и полукупола на апсидата на църквата при нейното разрушаване. Части от стенописи, започващи още от пода на църквата, се откриха in situ върху вътрешните лица на двете рамена, както и върху един камък, вторично вграден в един от зидовете на по-късната църква. Стенописите върху раменете се състоят от вертикални, успоредни зелени, червени и бели пояси, пресечени с хоризонтални. Напомнят долна част от омофор (обр. 10 а, б).

Стенописите са изпълнени във фрескова техника с най-различни цветове и орнаменти и са покривали всичките вътрешни стени на църквата. Мазилковият грунд, върху който са нанесени фреските, е дебел и е различен по състава си от хоросановия разтвор, използван в градежа. Той е чист варов, с много малко примес от пясък. Стенописите са в чисти, несмесени тонове, запазили своята интензивност и свежест—от вишнево до помпеянско червено, различни нюанси на синьо, маслено и тревисто зелено, оранжево, кафяво, розово и жълто. За съжаление, въпреки че всички фрески са ситуирани по тяхната дълбочина и разположението им в квадратите, поради това че са много фрагментирани и разпръснати, мъчно могат да се сглобят, за да се получат целите орнаменти, които са покривали стените и полукупола. Общо взето, преобладава светъл колорит. Върху някои от фрагментите се проследяват три пласта грунд с оцветяване, което показва, че църквата е била рисувана няколко пъти. Даже на места техниката не е и напълно фрескова. Цветовете на най-късните стенописи са тъмни, гъсти и нечисти. Боите са смесени с някакво свързващо вещество и нанесени по-грубо и грапаво, като при триене се замазват и заличават.

Въпреки лошото, фрагментирано състояние, в което фреските са дошли до нас, без да се уточни в коя част на стените са се намирали, се установиха вишневочервени, черни, сини и зелени пояси, широки 0,1—0,12 м, ограничени с цветни линии, широки един сантиметър. В тях или под тях минават стили-

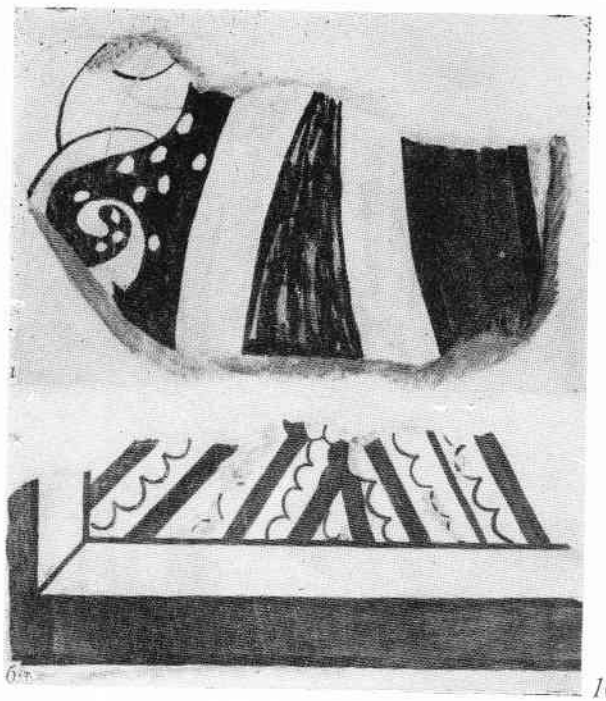

10

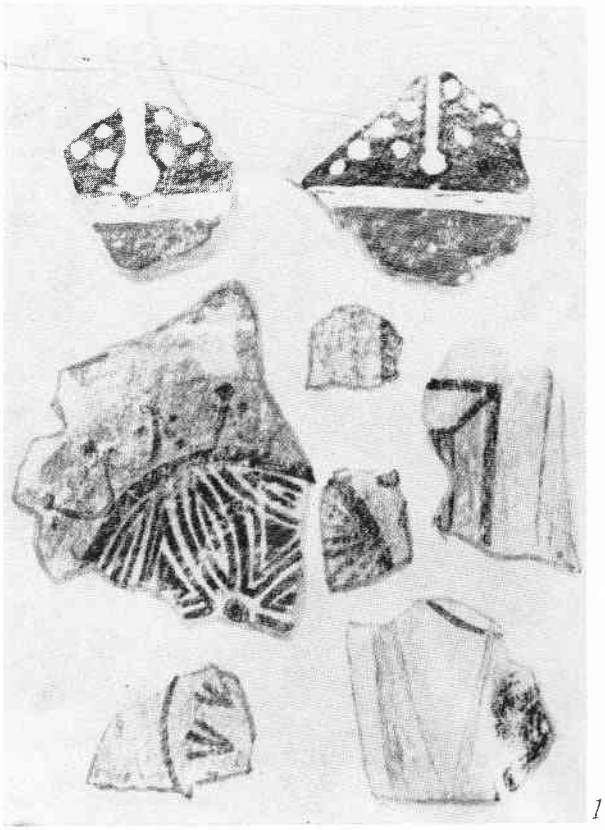

11

● *Обр. 10. а и б) Фрески, открити in situ в църква II. Fig. 10. a et б) Fresques découvertes in situ dans l'église II*

● *Обр. 11. Фрески от църква I. Fig. 11. Fresques de l'église I*

зирани орнаменти. Последните са геометрични, предадени плоскостно розети, триъгълници, квадрати, ромбове (обр. 11), растителни, акантови[7] и лозови[8] листа и клони.

Интерес будят късовете стенописи със сочни гроздове в тъмночервено и синьо, нарисувани от сигурна ръка, доста реалистично с полусенки и черни контури. Последните са внасяли колоритно оживление в орнаменталната живопис на църквата. Подобни фрески с гроздове са известни в някои от дългите стени на гробници № 4 и № 7 в Софийския некропол[9] и гробницата от Силистра.[10] Върху някои късове, върху кремав фон, минават бледозелени, розови и жълти, тесни ленти, разположени свободно. Срещат се и оранжеви цветя, без да може да се определи видът им. Цветните съчетания и орнаментите са крайно изискани. Като имаме пред вид по-големите късове фрески, тези, открити in situ върху стените и, от друга страна, фреските от Софийския некропол, с които фреските от Цар Крум имат голямо сходство, можем да си съставим известна представа за разположението на стенописа в църква I. Може би в най-долната част, започвайки от пода, са били разположени правоъгълници, над които пространството е било запълнено с фризове с разнообразни орнаменти. Върху два фрагмента от фрески личат тъмночервени мечове — атрибути на военни светци.

Забележително са изпълнени няколко изображения на човешки лица и очи. Едното лице е с античен овал и прекрасна моделировка на главата, обърнато в полуанфас наляво с живи, сериозни и широкоотворени очи на юноша. Около главата личи златист нимб. Лицето е третирано живо, неплоскостно, отразяващо благородство, в светъл колорит, с известена близост до римските мозайки (обр. 12). Тоновете са свежи, бледорозови. Линиите на правилния нос, на заобления брада, лицето, устата и очите са предадени със замах и изразително, с различни полутонове, сенки и контури, които придават оттенъци на лицето, така че образът изглежда обемен. Използувани са и съчетания на светли и съвсем бледи тонове до по-интензивни.

В близост до северния зид на църквата, от вътрешна страна, се намериха три къса, покрити с фрески, които, сглобени, представят лице на млад мъж в анфас, почти в естествена величина, с кафява коса, малка вълнообразна брада, около цялото лице и тънки мустаци над горната устна, стигащи до брадата. Както косата, така и брадата и мустаците са подчертани, като са оградени с черни контури (обр. 13). В третирането на носа, бузите, брадата и устата преобладава розов до оранжев тон. Долната устна, сочна и много заоблена, е обградена също с черен контур. Очите са широко отворени с кръгли зеници, изразяващи мекота и задълбоченост. Основна черта на това лице е, че на пръв план изпъква човекът. Нимб не личи. Над главата фонът е светлосин, а вляво, до самата брада, е нарисуван акантов зелен лист. Одухотвореността и в двата горни образа идва от широко отворените очи, изразителни устни и от меката, светла, цветна гама. В сравнение с първия образ вторият притежава по-земни черти на зрял индивид. Първият образ по всяка вероятност е ангелски. Вторият е може би на светец. Светци положително е имало изписани по стените. Това се вижда и от рисунките на мечове върху няколко фрагмента. Интерес представлява друга фреска с част от лице също на младеж. Косата, вчесана на път в средата, наподобява прическите на женските образи в римските монети (обр. 14). Такава прическа имат някои от фигурите на стенописите в римските гробници в Силистра[10] и в Пловдив.[11] И тук преобладава розово-кафявия тон. Очите са предадени по-различно, отколкото в първите два образа. Зеницата е кафява с полусенки, ограничена с черно. Черен е и ирисът. Погледът изглежда топъл и влажен. Косата е оградена със светлосиньо поле, ограничено на едно място с дъговидна, червена линия — може би нимб. Трябва да се отбележи, че и в трите образа съществува различие по отношение на възрастта и в израза на погледа. Освен горните три по-добре запазени лица намериха се няколко къса с изображения на очи. В единия фрагмент преобладават тъмнокафяви и червени, наситени тонове. Окото е продълговато. Различно е не само по форма и по тонова гама, но и по състав на мазилковия грунт, който е много по-груб от този на по-ранните стенописи. В друг къс фреска с око преобладава синьо-сив тон, като окото е предадено широко отворено и силно изразително, както в първия образ.

Поради състоянието на фреските не може да се определи дали изписаните лица и очи са на светци или на ангели. Освен образа на ангела Уриил от гробница № 9 в Софийския некропол[12] и от този в гробницата в Пловдив[13] в други наши раннохристиянски

паметници не са оцелели изображения на човешки лица. Така че тези от църквата в Цар Крум може да се приемат за едни от най-ранните човешки изображения от късната античност в нашите земи.

В насипа на църква II се намериха и няколко къса от корнизи от хоросан, оцветени в оранжев, син и черен тон.

Имайки пред вид досега известните стенописи, срещани предимно в гробничната живопис на Сердика, Силистра и Пловдив, никъде не сме срещали такова голямо разнообразие на свежест и лекота в тоновете и мотивите, такава изисканост в линиите и израза на лицата. Всички горни особености, характерни за елинистическата живопис, показват, че под нейното силно влияние са изпълнени фреските в църква II.

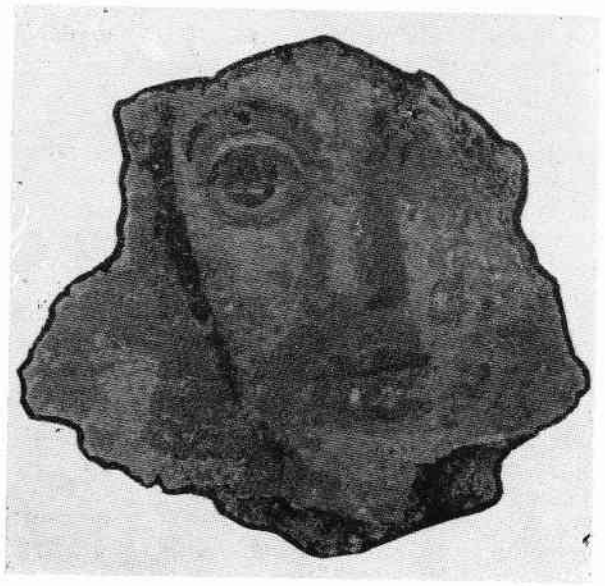

12

● *Обр. 12. Фреска от църква II. Fig. 12. Fresque de l'église II*

Битова керамика

Керамиката, открита в насипите на църквите, е силно фрагментирана и не е изобилна. Независимо че стратиграфията е силно нарушена поради опожаряванията, разрушенията, преустройствата, късно вадене на камъни и ровене на иманяри, все пак можаха да се направят известни изводи относно датирането на обектите. В по-голямо изобилие, особено в насипа на църква II, под пода на базиликата, се откриха фрагменти от гърнета и паници от доброкачествена глина, добре опечени, в розов и тъмночервен цвят. Там се откриха и късове от дъна, устиета и дръжки на амфори. Горната керамика се датира от IV в. на н. е.

Други фрагменти принадлежат на съдове от типа на т. нар. „градищна керамика", характерна за V—VI в. на н. е.

В голямо изобилие, главно в западната част на базиликата, се намериха части от дебелостенни, удължени гърнета, изработени на ръка от грубо омесена глина, силно пореста и лошо опечена, с много примес от камъчета. Устиетата са почти изправени, венчето заоблено или леко издадено навън, дъната — много дебели. Особено удебелена е частта при свързването на тялото с дъното. В силно обгорял пласт се намериха няколко къса от малка подница с диаметър 0,30 м, дебелина на стените 0,015 м и ширина на бордюра 0,02 м. Направена е от груба, лошокачествена глина, с фактура, подобна на тази на гърнетата, в чийто пласт се откриха и нейните фрагменти. Тези късове принадлежат на съдове, употребявани в VII в.

Друг тип са гърнетата без дръжки, с линейна и вълнообразна украса, правени на примитивно грънчарско колело, използвани през VIII в. Фрагментите са от груба глина, добре опечени, изработени на усъвършенствувано грънчарско колело, с украса от линии и ямички по повърхността, характерни за IX—X в. (обр. 9). От същото време са и няколко къса, принадлежащи на амфори с широки нарези и овално дъно, както и такива на сиви дебелостенни съдове с гладка повърхност. При апсидата на църква I се намериха два къса от розови амфори с плоско дъно. Върху единия, произхождащ от шия на амфора, бе вдраскан знакът IYI.

Аналогии на грубата керамика, правена на ръка, и на тази на грубо грънчарско колело в Шуменски окръг срещаме в керамиката, намерена при разкопките на славянското селище на дъното на язовир „Тича" при Виница.[14]

Както се вижда, двете църкви имат много продължителен живот. По-ранна е църква II. По своя план, главно по широката апсида и по откритите тук бронзови римски монети от IV в., тя може да се датира от това време. Сигурен датировъчен материал са и декоративният стил на фреските, в чиято основа още лежат елинистичните традиции и форми, техният колорит, човешките изображения, мо-

13

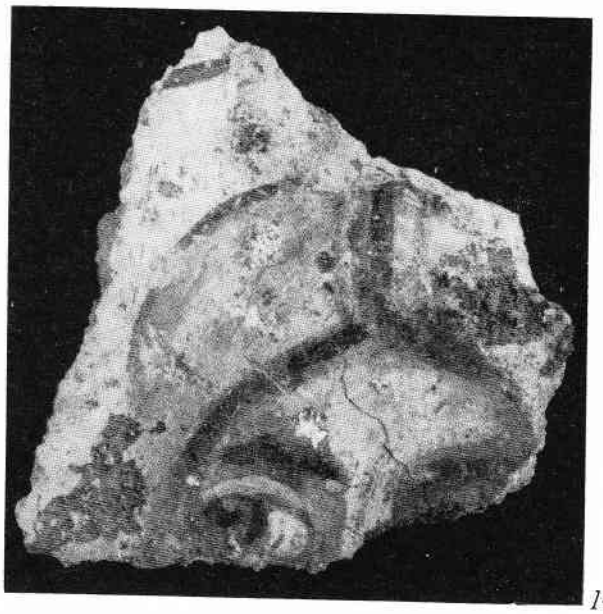

14

● *Обр. 13. Фреска от църква II. Fig. 13. Fresque de l'église II*
● *Обр. 14. Фреска от църква II. Fig. 14. Fresque de l'église II*

тивите-гирлянди, акантови листа и гроздове.[15] Последните мотиви, характерни за елинистическото изкуство на Предна Азия и Сирия,[16] още твърде рано са преминали в нашите земи, главно в гробничната, християнска живопис.[17] У нас обаче, както се вижда от плана на църквата и от мястото, където са открити стенописите, става ясно, че те не са декорирали гробница, а стените на самата църква и нейния полукупол. По характера, стила на фреските и особено по човешките изображения може да се приеме, че датата на църква II е към първата половина на IV в. Римски са и голяма част от фрагментите, открити в насипа. В края на IV в. на н. е. църквата е била разрушена, вероятно по време на големите варварски нашествия. Върху нейните развалини и отчасти върху нейните основи е била издигната базилика I. Тя е продължила да съществува и при създаване на славянското селище тук.[18] Българите, настанявайки се тук, не са се отнесли варварски към християнската църква, не са я унищожили, въпреки че е била свързана със съвсем чужда на тях религия. Оцеляла до късно, църквата е била използувана от тях след покръстването. Това не е единствен случай. Тогава, в края на IX и X в., тя е претърпяла преустройство и разширение. Това е и последният период от нейното съществуване.

Въз основа на своя план църква I се отнася към раннохристиянските, елинистически базилики от V век и първата половина на VI в. В никакъв случай тя не е след Юстиниановата епоха, когато Византия окончателно вече налага над полуострова и културното си влияние. Преди това още е могло да се допуска влияние и от Изтока. За предюстинияново време свидетелствува единствената кръгла отвън и отвътре апсида, каквито са характерни за старите църкви в Сирия и вътрешността на Мала Азия, неразчлененните стени и едноставен нартекс, както и взаимоотношението между корабите. Тя е елинистически, прост тип базилика. Независимо от доста широкия среден кораб, с което отчасти се приближава и до „широките“ базилики, тя си остава надлъжна постройка. Към V в. на н. е. сочи и концентричният синтрон, също старохристиянски елемент, както и единствената монета, открита от това време от император Зенон (474—491 г.).

За паралели на църква I могат да служат църква I, открита през 1949 г. при строежа на Партийния дом в София,[19] базиликите № 7 и № 8 в Хисаря,[20] базиликата в Хисарлъка в Кюстендил,[21] базиликите в Добруджанския Тропеос.[22]

За продължителния живот на църква I говори и керамичният материал, който ясно

определя както времето на съграждането ѝ, така също и нейния край. В IX и X в. църквата е била разширена с екзонартиката и помещенията, долепени до северния ѝ зид. Тогава е бил затворен и южният вход на църквата. Към IX—X в. сочат и керамичните фрагменти, строителният материал и градежът на допълнителните зидове.

Значителните размери на църква I, наличието на синтрон, който се среща обикновено в църкви с по-голям брой духовници, сочат, че тя е била може би епископска и е обслужвала голям епископски център. Това се подкрепя и от наличието на късноантичната малка църква, която се откри в миналото на 100 м югозападно от църква I,[23] както и от керамичния материал. Изграждането на две църкви, така близо една до друга, говори за съществуването тук на голямо селище, може би на град. Западно от църква II се откриха и части от съвременна на нея сграда (обр. 2 III) с хипокауст.[24] От тук произхождат и лампичка и три глинени тръбички от стенно отопление (обр. 7, 16, 17, 18, 19). Тук се разчистиха няколко глинени водопровода, поставени върху хоросанена подложка. Тръбите са споени с хоросан. Освен това започна проследяването на два канала, единият от тухли с хоросан и вторият, направен от стени от плоски камъни, покрит с големи каменни блокове (IV, V). Това още повече показва, че горните църкви не са били изолирани на това място и че наблизо се е намирало и селище от същата епоха.

Местността е била обитавана в продължение на много векове. Южно от базиликата, пак в периметъра на външното укрепление, се установи, че е съществувало раннославянско поселение, от което се проучиха две землянки с много ранна керамика в тях, правена на ръка, датираща от VII—VIII в.[25] Изглежда, че славяните твърде рано, при своето идване, се заселват на това удобно в стратегическо отношение плодородно място, където в първата четвърт на IX в. се укрепва и самият аул на хан Омуртаг.

Базиликата, използувана след въвеждане на християнството в България, е просъществувала до падането на източната част на българската държава под византийска власт. Тогава тя е била опожарена и разрушена до основи, както се установи при нейното проучване. В южната и западната част се попадна на 0,40 м пласт горяла пръст и пепел. Камъните от зидовете бяха също силно обгорели. Църквата била унищожена заедно с укреплението от войските на византийския император Йоан Цимисхий през 971 г., споделяйки съдбата на столицата Велики Преслав. Проучването на църквите, както и на останалите обекти в аула при гара цар Крум (Чаталар), поставя на преден план проблемите за културното наследство, неговото използуване, влияние и роля при създаването на българската материална култура и изкуство. То разкрива връзката на последното с реалистичното изкуство на античността и на късноримската епоха.

[1] В плана на каменната крепост и сградите са нанесени редица важни корекции на всички грешки, допуснати в публикувания досега план.

[2] Д. Цончев, Една новооткрита базилика в Хисаря, ГПНБМ, 1937—1939, стр. 186, обр. 1.

[3] Й. Иванов, Кюстендилският хисарлък и неговите старини, ИАД, VII, 1919—1920, стр. 93.

[4] П. Мутафчиев и Ю. Господинов, Базиликата при Чобан дере, ИАД, VII, 1919—1920, стр. 17, обр. 9; А. Рашенов, Месемврийски църкви, обр. 3; Й. Иванов, цит. съч., стр. 104.

[5] В. Иванова, Двете старинни църкви при с. Иваняне, ИАИ, VIII, 1934, стр. 222, обр. 144.

[6] Б. Филов, Софийската църква Св. София, София, 1913, обр. 39, табл. IX, XVIII, обр. 35, табл. XIX, стр. 58 и 145.

[7] Г. И. Кацаров и Х. Тачев, Новооткрита старохристиянска гробница в София, ИАД, I, 1910, стр. 24.

[8] В. Иванова, Украса на гробница I, намерена под сградата на Народната библиотека, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 244.

[9] К. Миятев, Декоративната живопис на Софийския некропол, София, 1925, стр. 30, обр. 11, стр. 61, обр. 22.

[10] A. Frova, Pittura romana in Bulgaria, Roma, 1943, фиг. 16.

[11] Н. Мавродинов, Гробница от IV в. сл. Хр. в Пловдив, ГПНБМ, 1926, стр. 36, обр. 16.

[12] К. Миятев, цит. съч., стр. 100, обр. 36.

[13] Н. Мавродинов, цит. съч., стр. 39.

[14] В. Антонова, Славянско селище в чашата на язовир „Винница", ИНМШ, IV (под печат).

[15] К. Миятев, цит. съч., стр. 39, обр. 13.

[16] К. Миятев, цит. съч., стр. 32—34.

[17] К. Миятев, цит. съч., стр. 121; A. Frova, цит. съч., пос. съч., фиг. 16, 19, 20.

[18] М. Станчева, По някои проблеми на средновековния Средец, ИИД, XXV, 1967, стр. 213—232.

[19] М. Станчева, Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика, Сердика, т. I, 1964, стр. 160, обр. 1.

[20] Д. Цончев и К. Маджаров, Две новооткрити базилики в Хисар, Археология, VII, 1965, кн. 1, стр. 16, обр. 4; Д. Цончев, Една новооткрита базалика в Хисаря, ГПНБМ, 1937—1939, стр. 186, обр. 1; В. Иванова, Три новоразкрити базилики в Хисаря, ИАИ, XI, св. 2, 1937, обр. 196 и 198; В. Иванова, Две старохристиянски базилики, ГНМ, VI, стр. 295, обр. 183.

[21] Й. Иванов цит. съч., стр. 104.

[22] В. Иванова, Стари църкви и манастири в българските земи, ГНМ, 1922—1925, стр. 480, обр. 308, стр. 481, обр. 311.

[23] В. Антонова и Ц. Дремсизова, Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско (Проучвания 1958), Археология, II, 1960, стр. 35, обр. 10.

[24] Проучванията на сградата, водопроводите и каналите ще продължат.

[25] В. Антонова, Непубликуван материал.

Deux églises paléochrétiennes nouvellement découvertes dans l'enceinte extérieure de l'Aul du khan Omurtag près de la gare Car Krum (arr. de Šumen)

V. ANTONOVA

(Résumé)

Lors des fouilles archéologiques de l'enceinte extérieure de l'Aul d'Omurtag près de la gare Car Krum (Čatalar) effectuées en 1966 et 1967 on a découvert des vestiges de deux églises paléochrétiennes, édifiées successivement l'une au-dessus de l'autre. La plus ancienne date de la fin du IIIe ou du début du IVe s. C'est une basilique avec une abside et un narthex. Ses murs et la coupole semi-sphérique de l'abside avaient été recouverts de fresques. Trois figures humaines sont remarquables par leur facture. Les yeux des personnages sont grands ouverts, les bouches expressives et les traits animés sont surtout très humains. La gamme du coloris des autres peintures est éclatante où dominent les tons purs des couleurs non mélangées. Les motifs sont géométriques et végétaux. Cette décoration se distingue par sa variété, la fraîcheur et la légèreté des tons et des motifs, et par sa perfection, surtout dans l'expression des visages. On y remarque une forte influence hellénistique. Après que cette église eut été détruite on y a édifié, en partie sur ses fondations, à la fin du Ve et au début du VIe s. une autre église. C'est une grande basilique à trois nefs, avec une abside et un narthex. La basilique a continué d'exister aussi pendant le Premier royaume bulgare. A la fin du IXe et au début du Xe s., à l'époque de la conversion des Bulgares au christianisme, elle fut agrandie et utilisée pour les besoins du culte.

L'étude de ces monuments, ainsi que du matériel archéologique mis au jour dans l'Aul près de Čatalar ont incité les chercheurs à considérer très attentivement notre héritage de l'antiquité, l'usage qui en a été fait, son influence ef le rôle qu'il a joué dans la culture matérielle et la genèse de l'art bulgare.

Новооткрити гробове от Ескус

ТЕОДОРА КОВАЧЕВА

През април 1966 год. при риголване на лозе в м. „Зад чифлика“ на разстояние около 400—500 м от южния край на с. Гиген, Плевенски окръг, и на около 3,5—4 км югоизточно от разкопките на античния град Ескус трактористи попаднали на погребения от римската епоха (обр. 1). Те били извършени в каменни саркофази и тухлени гробове. Намирали се на дълбочина от 0,30—0,80 м от повърхността на терена, поради което в по-голяма или по-малка степен са повредени. Когато пристигнахме на самото място, материалите от погребения № 1 и № 4 бяха вече извадени. Разкриването на погребения № 2 и № 3 стана при неблагоприятни атмосферни условия — след проливен дъжд и при мрачно време, което възпрепятствува тяхното заснимане.

Погребение № 1. Извършено е във варовиков саркофаг с ориентация север—юг. Саркофагът се състои от корито и покрив. Размери на коритото: дълж. 2 м, шир. 0,63 м, вис. отвън 0,64 м, дебел. на стените 0,14 м. Капакът, който достигна до нас на фрагменти,

има форма на двускатен покрив с дъговидно извити краища, приличащи на стилизирани акротерии. Саркофагът е с гладки стени без украса.

По сведения на присъствуващия при отварянето на саркофага домакин на музейната сбирка в с. Гиген — Зани Гайдарски, главата на скелета се е намирала в северния издигнат край на коритото. Погребалният инвентар, състоящ се от три глинени стомнички, е бил разположен при главата и от двете страни на краката на скелета. В една от стомничките са били поставени две бронзови монети.

Описание на инвентара:

1. Глинена стомничка с една дръжка, керемиденочервен цвят. Устието е оформено като ниско пресечен конус, а дъното е със столче. Дръжката е прорязана от два жлеба. Горната част на тялото е била потопена в червен фирнис, получил след изпичането тъмнокафяв цвят. Инв. № 997 (обр. 2 в). Вис. 0,125 м, макс. шир. 0,11 м, диам. на устието 0,017 м, диам. на дъното 0,045 м.

2. Също, но фирнисът се е запазил червен. Половината от устието липсва. Инв. № 998 (обр. 2 б).

3. Подобна, но устието е отчупено, а дръжката е с един жлеб. Плещите са украсени с две концентрични врязвания. Вис. 0,10 м, макс. шир. 0,107 м, диам. на дъното 0,043 м.

4. Два железни гвоздея, върховете счупени, единият с овална плочка. Дълж. 0,036 м и 0,037 м.

5. Две бронзови монети от император Хадриан.

Въз основа на монетите гробът се датира от първата половина на II в. на н. е.

Погребение № 2. Отстои на около 100 м североизточно от погребение № 1. Извършено е в каменен саркофаг с ориентация северозапад—югоизток. Неизвестно кога саркофагът е бил отварян, капакът му липсва, а погребалният инвентар бе намерен във фрагментарно състояние и разпръснат из цялото корито. Следователно не може да се каже нищо определено относно положението на скелета и инвентара. Размери на коритото: дълж. 2 м, шир. 0,84 м, вис. 0,52 м, деб. на стените 0,15 м.

Описание на намереното:

1. Лампа с керемиденочервен цвят, диам. 0,045 м, вис. 0,02 м, дълж. 0,068 м. Дискът е плосък, с кръгъл отвор по средата; посредством плитък улей той е свързан с кръгъл фитилен отвор. От двете страни на диска две гърбички. Дръжката е полукръгла и плътна.[1] Инв. № 1006 (обр. 3).

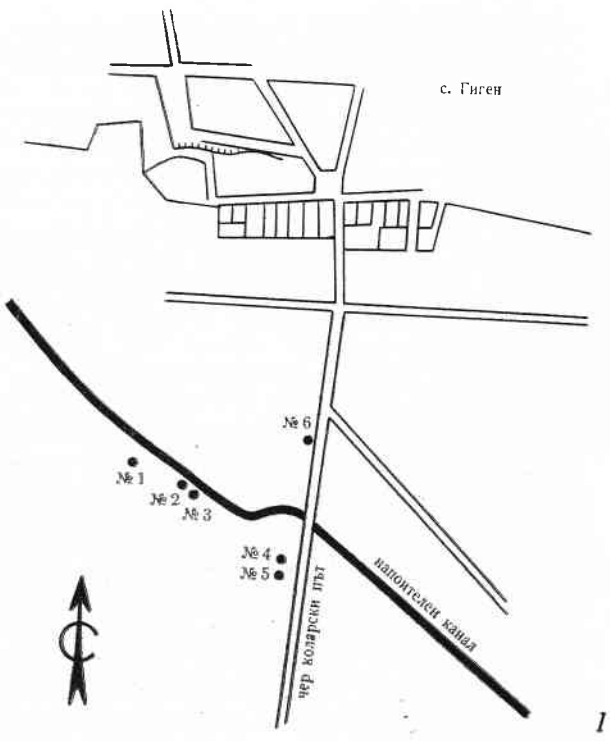

1

● *Обр. 1. Скица за местонахождението на гробовете в Ескус (с. Гиген, Плевенски окръг). Fig. 1. Esquisse de l'emplacement des tombes d'Oescus (vill. Gigen, arr. de Pleven)*

2. Фрагменти от две глинени тънкостенни стомнички, с керемиденочервен цвят, с по една дръжка, прорязана от жлебове. Устието на едната липсва, а на другата е с издаден навън широк плосък кръг. Вторият съд е деформиран още преди изпичането.

3. Дъна от глинени съдове с керемиденочервен цвят, три броя. Едното е равно отрязано с концентрично врязване от външната страна, а другите две са с пръстеновидни оформления. При едно от последните е запазен само пръстенът, а самото дъно липсва. Заглаждането на пръстена от вътрешната страна показва, че дъното е било избито вероятно още по време на погребението.

4. Фрагменти от дебелостенни глинени съдове с неизвестна форма.

5. Фрагменти от стъклени съдове — шийка и дъно от лакримарий, фрагмент от дебелостенна шийка на друг лакримарий фрагменти от тънкостенно стъклено съдче с, малък размер. Синьозеленикаво стъкло.

Погребение № 3. Отстои на 15 м източно от погребение № 2. Извършено е в каменен саркофаг с ориентация запад—изток. Той се състои от каменно корито и капак. Капакът е с форма на двускатен покрив с дъговидно извити краища във вид на стилизирани акротерии без украса. Размери на коритото: дълж. 2,15 м, шир. 0,78 м, вис 0,72, деб. на стените 0,15 м. Размери на капака: външна дълж. 2,23 м, вътр. дълж. 2,03 м, външна шир. 0,81 м, вътр. шир. 0,56 м, вис. 0,41 м.

- *Обр. 2. Глинени съдове. Fig. 2. Vases en argile*
- *Обр. 3. Глинена лампа. Fig. 3. Lampe en argile*
- *Обр. 4. Глинени съдове. Fig. 4. Vases en argile*

2

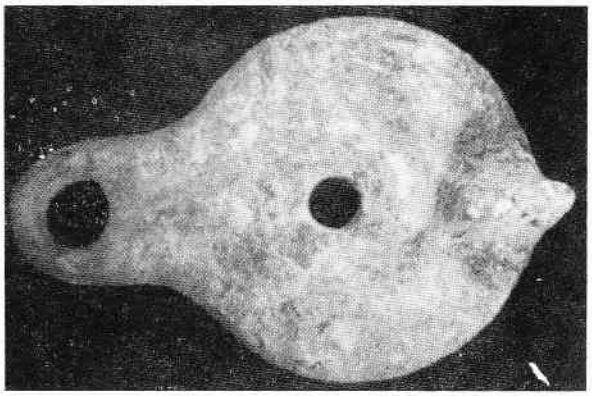
3

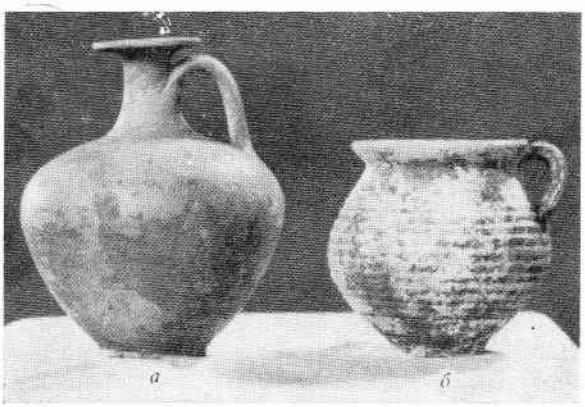

4

Подобни на саркофазите от погребения № 1 и № 3 са открити в Кюстендил,[2] Пловдивско,[3] Арчар, Видинско,[4] и др. При отваряне на саркофага се установи, че между капака и коритото няма осъществена никаква спойка. Коритото беше изпълнено почти догоре с тиня. На повърхността ѝ от дясната страна на главата на скелета и в тазовата му област имаше по една глинена стомничка. При разкриването на скелета, чиято глава беше поставена в западния издигнат край на коритото, попаднахме на останалата част от погребалния инвентар: отляво на рамото се намери бронзова монета, по средата на тялото — фрагменти от стъклени съдчета, а при краката — глинена стомничка; отдясно на скелета при краката се откри полегнало глинено гърне с поддаваща се от него животинска кост. При главата и краката останки от железни гвоздеи. Ръцете на скелета бяха опънати покрай тялото.

Описание на инвентара:

1. Глинена стомничка с една дръжка керемиденочервен цвят. Устието е с издаден навън широк и плосък кръг, а дъното е с профилирано столче. Дръжката е с жлеб по средата. Съдчето е криво, по всяка вероятност то е деформирано още преди изпичането.[5] Горната половина на тялото е потопена в червен фирнис. Инв. № 1000. Обр. 2а. Вис. 0,125 м, макс. шир. 0,11 м, диам. на устието 0,042 м, диам. на дъното 0,04 м.

2. Глинена стомничка, подобна на предидущата. Инв. № 1001 (обр. 4а). Вис. 0,16 м, макс. шир. 0,14 м, диам. на устието 0,055 м, диам. на дъното 0,055 м.

3. Глинена стомничка, подобна на предидущата, но долната част на тялото (вследствие влагата) е отчупена, а дръжката е с два жлеба. Вис. около 0,11 м, макс. шир. около 0,105 м, диам. на устието 0,052 м.

4. Глинено гърне с една дръжка, цвят — светлоохров към бял. Устието е с издаден навън заоблен ръб, а дъното равно отрязано. Тялото е набраздено с хоризонтални ивици. Инв. № 1002 (обр. 4б). Вис. 0,105 м, макс. шир. 0,116 м, шир. на устието 0,09 м, диам. на дъчото 0,048 м.

5. Костена игла за коса, фрагментирана. Приблизителна дължина 0,11 м.

6. Устие, част от шийка и тяло на лакримарий, синьо-зелено стъкло. Тялото е

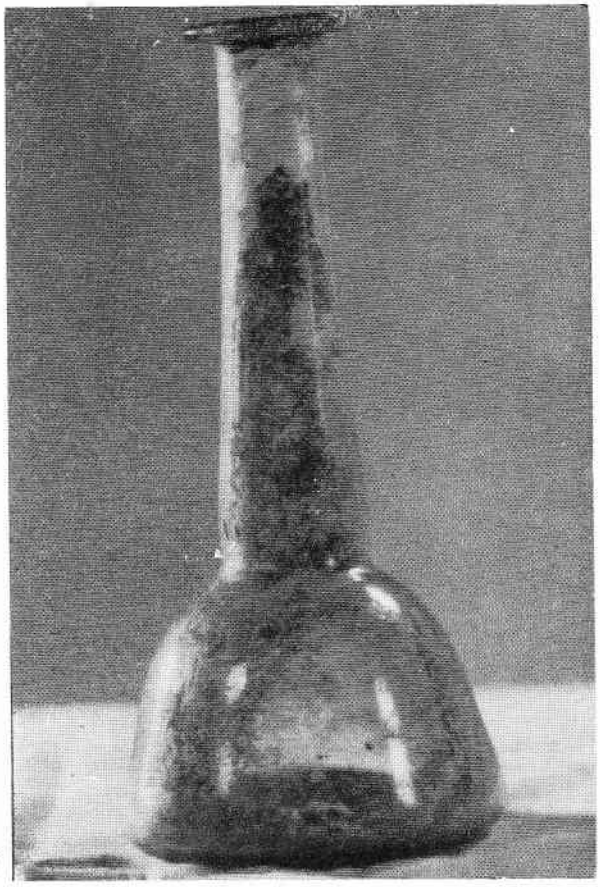

5

6

● *Обр. 5. Лакримарий. Fig. 5. Lacrymatoire*
● *Обр. 6. Стъклен съд. Fig. 6. Vase en verre*

заоблено, с форма на ниско пресечен конус. Дъното е почти равно. Вис. 0,035 м, диам. на дъното 0,055 м.

7. Железни гвоздеи, ковани — три броя.

8. Бронзова монета от император Хадриан.

Погребалният инвентар показва, че погребението е на жена, а намерената монета датира същото от първата половина на II в. на н. е.

Погребение № 4. Отстои на 200 м източно от погребение № 3. Било е извършено в гробница, изградена от тухли, споени с хоросан. Тухлите са два вида: 1. Малки тухли с дължина 0,295 м, шир. 0,175 м и дебел. 0,05 м. Те имат вдълбан с пръсти знак във вид на латинската буква V; 2. Големи тухли с дълж. 0,51 м, шир. 0,375 м и дебел. 0,06 м, гладка повърхност. Гробницата е напълно разрушена от риголвача.

От погребалния инвентар е запазен само:

1. Лакримарий от синьо-зелено стъкло Тялото е камбановидно, дъното вдлъбнато, а шийката дълга, тясна и разширена в долния край. Устието е кръгло и издадено навън. Инв. № 1003 (обр. 5).[6] Вис. 0,155 м, диам. на дъното 0,07 м, диам. на устието 0,032 м.

На около 15 м южно от погребение № 4 има следи (счупени тухли и хоросан) от друга тухлена гробница (погребение № 5). На 100 м северно от погребение № 4 се установиха следи от каменен саркофаг (погребение № 6). И двете погребения са унищожени от риголвача, като от погребалния инвентар не е запазено нищо.

Така описаните погребения и погребален инвентар недвусмислено показват, че в м. „Зад чифлика“ при с. Гиген е открит един от некрополите на Ескус.[7] Макар само едно от погребенията да бе разкрито при разкопките (погребение № 3), от съдържанието и разположението на погребалния инвентар добиваме впечатления за съществуващия тогава обичай да се трошат навън от гроба съдове —

глинени и стъклени и части от тях да се поставят в саркофага наред с целите. Правеше впечатление, че се намираха дъна от глинени съдчета, при които вътрешната страна на пръстеновидното столче на дъното е била предварително оглаждана.

Намереният веществен материал, макар и често срещан при погребения от римската епоха, не е достатъчен, за да определи точно времеползуването на некропола, а монетите, които са от времето на Хадриан, говорят само за една по-ранна дата — първата половина на II в. на н. е. Едва с бъдещи разкопки в споменатата местност биха се разкрили истинските датировъчни граници на установения некропол.

Накрая към материалите от с. Гиген ще прибавим един стъклен съд с интересна форма и големи размери. Същият по сведения на бившия домакин на музейната сбирка в селото е бил намерен при разкопаване на двора му, пълен с пепел. По всяка вероятност произхожда от погребение.

1. Съд от синьозеленикаво дебелостенно стъкло с две дръжки. Напречното му сечение е правоъгълно, стените са леко вдълбнати, ъглите заоблени, а дъното равно. Шийката е къса, устието кръгло и разлато навън. Дръжките, състоящи се от по три ребра, са поставени допълнително. Сега едната е счупена (обр. 6). Вис. 0,23 м, дълж. на дъното 0,258 м, шир. 0,14 м, диам. на устието 0,15 м.

[1] За подобни лампи, открити при друг случай в Гиген, вж. Г. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, VI, 1930/1931, стр. 127, обр. 119—121.

[2] Л. Русева-Слокоска, Едно погребение от Пауталия, Археология, VI, 1965, кн. 4, стр. 43.

[3] Х. Пеев, Римски саркофаг в Пловдив, ИАИ, XV, 1946, стр. 196; Д. Цончев, Новооткрити старини, ИАИ, XV, 1946, стр. 214; Х. Джамбов, Базиликата при Коматево, Пловдивско, ГНАМП, III, 1959, стр. 155.

[4] Б. Филов, Новооткрити старини, ИАД, II, 1911, стр. 271.

[5] Подобни стомнички са намирани в с. Гиген с монети от III в. Вж. И. Велков, Новооткрити старини, ИАИ, III, 1925, стр. 250, обр. 65; Г. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, VI, 1930/1931, стр. 127, обр. 117.

[6] Подобни съдове са намирани в гробове от Одесос от II в. на н. е., вж. Горана Тончева, Гробни находки от Одесос, ИВАД, XII, 1961, стр. 38, табл. VIII, обр. 49 а, б.

[7] По въпроса за некрополите на Ескус вж. Т. Иванов, Археологически открития в България, София, 1959, стр. 131; Т. Иванов, Археологические исследования античного города Ульпия Ескуса, 1, 1964, стр. 240.

Tombes nouvellement découvertes à Oescus

T. KOVAČEVA

(Résumé)

Les matériaux archéologiques publiés portent sur quelques ensevelissements dans des sarcophages de pierre et de brique. Ils proviennent du lieudit „Zad čiflika" situé à environ 3,5 km au Sud-Est des ruines de l'ancien site romain d'Ulpia Oescus près du village Gigen. Les monnaies de bronze de l'empereur Adrien découvertes dans les sépultures No 1 et 2 et les matériaux archéologiques analogues des autres sépultures ont incité l'auteur de dater cette nécropole du IIe s. de notre ère sans pouvoir toutefois préciser pendant combien de temps elle a existé.

Към въпроса за направата на глинени съдове през праисторическата епоха

АНА РАДУНЧЕВА

Най-богатият археологически материал, който се намира при провеждане на разкопки на праисторически селища, е керамиката. Глинените съдове от това време се отличават с голямо разнообразие на форми и орнаменти. В тях поразява умението на майстора да предаде с изключително чувство за симетрия и красота както формата, така и украсата на съда.

Въпросът, каква е била технологията за правене на глинени съдове, е занимавал много праисторици както у нас, така и в чужбина.[1] Благодарение на дългата и системна работа в тази насока този въпрос е задълбочено проучен и в основни линии решен. В настоящата работа ще бъде направен опит да се изяснят още два начина за приготвяне на глинени съдове в праисторическо време и да се обяснят някои особености на производствения процес.

Почти всички автори, които са се занимавали с въпроса за технологията на праисторическата керамика, са единодушни в схващането си за начина на направа на глинените съдове от това време. Те считат, че съществуват няколко начина за изготвяне на съдове, като в основата на производствения процес стои въртенето на съда, при което се получава симетричната му и стройна форма.[2]

Според повечето изследвачи въртенето се е осъществявало, като парчето глина, от което е трябвало да се направи съд, или изграденият вече донякъде съд се е поставял върху рогозка, дъска, камък, а в някои случаи през втората половина на енеолита и бронзовата епоха — върху ръчен грънчарски кръг, чиито примитивни форми не са позволявали въртенето да става достатъчно бързо.

Когато разглеждаме по-внимателно праисторическата керамика, се натъкваме на една особеност, която досега не е намерила достатъчно задоволително обяснение в нашата литература. Тази особеност е конкавността на дъната предимно на някои малки и фини глинени съдове. Очевидно е, че ако съдът при изработването му се е поставял върху едно от изброените вече приспособления — рогозка, дъска, камък и др., дъното му е щяло да бъде плоско. За да се получи конкавност на дъното, необходимо е повърхността, върху която се изгражда съдът, да бъде изпъкнала (конвексна).

По време на редовни археологически разкопки, а и при събиране на материали по повърхността на селищните могили понякога се попада на интересни гъбоподобни предмети, които, както допускаме, са свързани с производството на глинени съдове. Показаният на обр. 1 глинен гъбоподобен предмет е намерен като повърхностен материал от селищната могила Мъртвица до гр. Преслав. Горната му част представлява почти правилна полусфера. Повърхността ѝ е много добре огладена. Полусферата е закрепена върху късо цилиндрично краче с груба и неогладена повърхност. Неогладена е също и долната страна на полусферата.

Най-вероятният начин за приготовление на глинени съдове с помощта на нашия предмет и подобните му е бил следният: върху неподвижен предмет здраво се е закрепяла гъбата, така че да не можела да се движи. Това може би е ставало, като късото краче

• *Обр. 1. Глинен гъбоподобен предмет от селищната могила Мъртвица до гр. Преслав. Fig. 1. Objet de forme mycélienne en argile du tell Mărtvica près de Preslav*

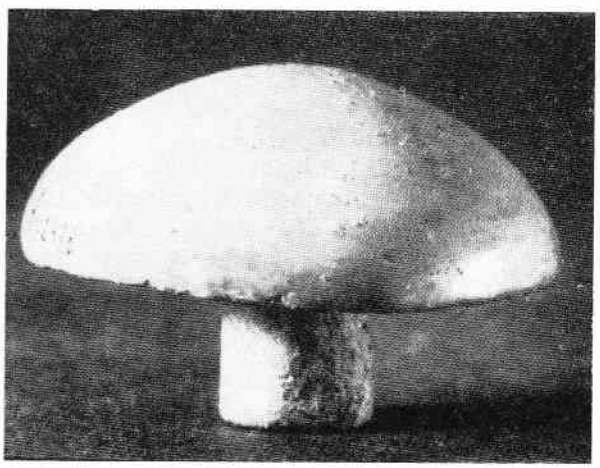

1

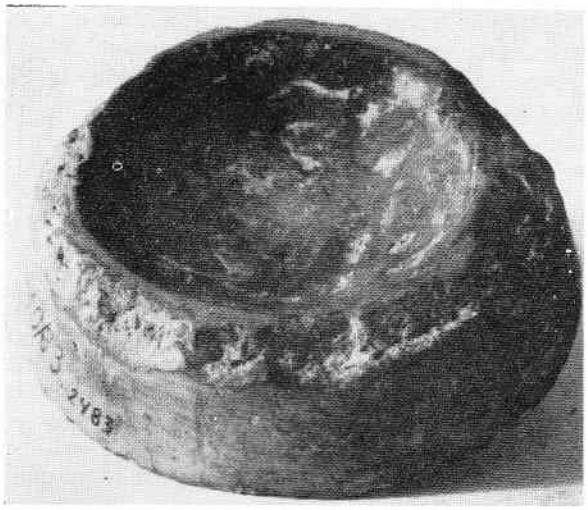

2

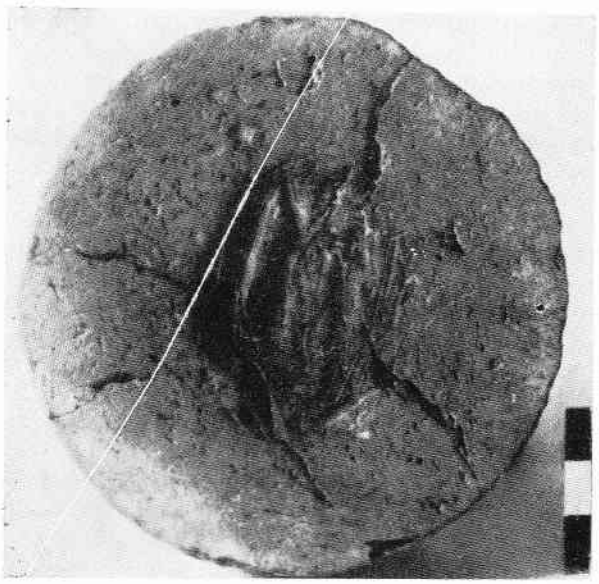

3

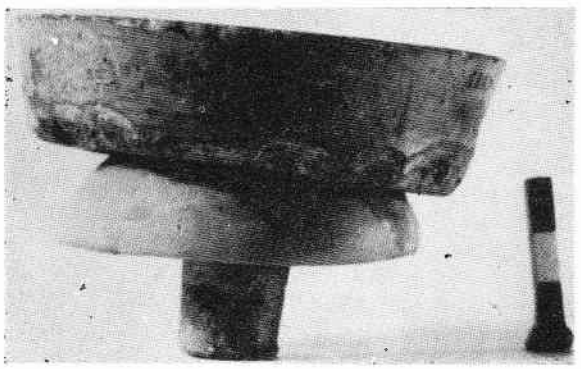

4

се е забивало в бучка глина, а след това със същия материал предметът се е укрепвал здраво от всички страни, до самата основа на крачето. Глината е опирала до долната страна на полусферата. Върху закрепения по такъв начин гъбоподобен предмет се е поставяло парчето глина, от което по-нататък е бил моделиран съдът. Дъното му, поставено върху изпъкналата повърхност на полусферата, е ставало конкавно. При разкопките на почти всички селищни могили у нас много често се намират гъбоподобни предмети, които са подобни на описания по-горе. При проучването на праисторическото селище до с. Виница, Шуменско, досега са намерени няколко такива предмети. Размерите им са сравнително малки. Диаметрите на полусферичните им части са между 8 и 10 см. Това обяснява и обстоятелството, че почти всички съдове с конкавни дъна имат малки размери. Предположението, че тези предмети не са били употребявани като похлупаци, както някои смятат, се потвърждава от факта, че само горната страна на полусферичната част на гъбата е добре огладена, докато повърхността на самото краче и тази на долната част на полусферата (а това са частите, които не вземат пряко участие в производствения процес) не са добре огладени. При употреба тези части не се виждат, а грапавата им повърхност помага за по-здраво закрепване на гъбоподобния предмет в глината, като това предава по-голяма устойчивост на цялата конструкция. Въртенето на съда се е осъществявало, като се е въртяло цялото приспособление заедно. Отделянето на съда от гъбоподобния предмет е ставало или с тънко влакно от растителен произход или с изсушено сухожилие. Някои изследвачи на праисторическата керамика допускат, че конкавността на дъната на съдовете се е получавала, като върху обикновеното приспособление за осъществяване на въртенето или върху центъра на ръчния грънчарски кръг се е закрепвал нисък конусовиден израстък от глина, който е имал за цел да укрепи по-здраво изграждащия се съд

• *Обр. 2. Глинен кръг от селищната могила Мъртвица до Преслав (горна страна). Fig. 2.Cercle en argile du tell Mărtvica près de Preslav (partie supérieure)*
• *Обр. 3. Глинен кръг от селищната могила Мъртвица до гр. Преслав (долна страна). Fig. 3. Cercle en argile du tell Mărtvica près de Preslav (partie inférieure)*
• *Обр. 4. Приспособление за правене на глинени съдове. Fig. 4. Dispositif pour la fabrication de vases en argile*

върху плоската повърхност.[3] Ръчни грънчарски кръгове с подобна изпъкналост досега не са намерени у нас. Ако предполагаемият израстък е бил правен в момента на изработването на съда, то глината, от която е бил изработван, е щяла да бъде мека и е нямало да има възможност да се отделя от готовия съд. Единственият начин да се отдели съдът от тази изпъкналост е тя да бъде предварително оформена, излъскана и изпечена и след това закрепена върху примитивното грънчарско колело. А в такъв случай нашият гъбоподобен предмет, описан по-горе, е могъл отлично да изпълнява ролята на тази изпъкналост. По подобен начин се работят и днес съдовете с конкавни дъна. Върху горния кръг на крачното грънчарско колело се закрепва цилиндрично приспособление с полусферична горна повърхност. Цилиндърът се закрепя добре с глина върху колелото и съдът или предметът се изработва върху конвексната повърхност, като дъното остава конкавно. Съдът се отделя от конвексната повърхност най-често с помощта на парче тел. Съд, изработен върху изпъкнала повърхност, когато се поставя да съхне, не променя конкавната форма на дъното си. Докато голяма част от плоските дъна на съдовете при съхненето и изпичането се напукват и повреждат, конкавните дъна имат това преимущество, че при тях се избягва този сериозен недостатък, който е правел съда негоден за употреба. По тази причина и днес се работят съдове с конкавни дъна.[4]

При посещение на същата селищна могила, от която произхожда гъбоподобният предмет, е намерен и прибран предметът, показан на обр. 2 и 3. Той представлява глинен кръг с доста голяма дебелина. Горната страна на кръга е плоска и неогладена, при вторично изгаряне на места е пропукана. В самия център се вижда излъскване, което е получено, още преди да е изсъхнал добре предметът и излъскването не е свързано с предназначението му. Диаметърът на кръга се намалява в долната му част. В долната страна има широка вдлъбнатина (обр. 2). Докато горната страна е груба и неогладена, то повърхността на вдлъбнатата долна част е добре огладена още при изсъхването така, че в нея лесно се е въртял излъскан предмет със същия диаметър. Може би така описаният глинен кръг се е поставял върху добре закрепената гъба. Полусферичната й част е влизала в излъсканата вдлъбнатина в долната страна на масивната кръгла плоча. Цялото приспособление се е закрепвало добре върху неподвижен предмет по показания на обр. 4 начин. Поставената върху гъбоподобния предмет кръгла плочка лесно се е въртяла и е осигурявала необходимото за изграждането на симетричен съд въртеливо движение. Дъното на така направения съд е плоско и доста грубо. Плочата е играла ролята на примитивно грънчарско колело или по-скоро на негова разновидност.

Преди да започне изграждането на съда, върху диска се е посипвал пясък, за да се избегне залепването на глината и свързаните с него трудности при отделянето на съда.

При разкопките на селищната могила до с. Балбунар, Русенско, е намерен съд със силно стеснено устие и дебел околовръстен ръб. Съдът е бил захлупен с гъбоподобен предмет, силно напомнящ нашия от могилата Мъртвица до гр. Преслав.[5] Разкопвачът счита, че това са съд и похлупак, и оттук приема, че всички гъбоподобни предмети са служили само за похлупаци.

Въпросът, който трябва да си изясним, е дали съдът и „похлупакът“ от с. Балбунар могат да имат и някакво друго предназначение. И по-точно дали са били свързани с грънчарското производство, като представляват една изключително рядка негова особеност.

В полза на нашето предположение трябва да се привлекат следните факти: 1. Характерни особености на въпросния съд са силно стесненото му устие, при което гърлото на съда е останало като тясно кръгло отверстие, в което е било възможно да се поставя само дръжката на гъбоподобния предмет, както и околовръстния ръб, различаващ се от ръбовете на устията на съдове с аналогична форма по своята дебелина и масивност. Оттук се налага и въпросът, какво е било практическото предназначение на този съд. Като се имат пред вид малките му размери, употребата му като склад за пазене на храни е изключена. Ако допуснем, че в него са се пазили течности, тогава околовръстният ръб би правил невъзможно преливането на течности в друг съд, без те да се разлеят. Не трябва да забравяме, че по същото време са се работели съдове с улей, които са били много удобни за преливане на течности. Гъбоподобният предмет с разширената си част запълва плътно пространството, оградено от околовръстния ръб така, че ако действително имаме работа с похлупак, то отхлупването на съда би било извънредно

трудно поради обстоятелството, че липсата на разстояние между околовръстния ръб и периферията на похлупака не дава възможност лесно да се борави с него. Неудобство се е създавало и от формата на похлупака. Добре оформената и загладена конвексна повърхност е била изключително неудобна за хващане и задържане. Като знаем, че в енеолитната керамична традиция са известни много видове похлупаци, които независимо от формата си винаги са снабдени с някакво, макар и най-примитивно, устройство за хващане, е трудно да допуснем, че изобретателният праисторически грънчар е избрал тази неудобна форма. Не трябва да забравяме, че в самото праисторическо селище до с. Балбунар са намерени похлупаци с разнообразна форма на дръжки.

Може би описаните тук съд и гъбоподобен предмет по някакъв начин са били свързани с грънчарското производство? Не е изключено в някои случаи върху гъбоподобния предмет, който е бил удобно закрепен в отверстието на съда, да се е закрепял диск от глина или друг материал (възможно нетраен), върху който се е моделирал съдът по описания от нас начин. Масивният околовръстен ръб е служел за по-стабилна опора на цялото приспособление. Че това е бил един изключително рядък начин на работа, говори фактът, че досега съдът от с. Балбунар е единствен всред публикуваните у нас материали.

Но като се има пред вид, че в тази отдалечена епоха понякога едни и същи предмети са се употребявали не само за един точно определен вид работа, трябва да допуснем, че тези два предмета са могли да бъдат използувани и за друг вид дейност. Не е изключено в съда понякога да се е съхранявал и някакъв продукт.

Нашето приспособление от предмети, намерени на могилата Мъртвица, представлява далечно подобие на един предмет, публикуван от М. Вире.[6] Той представлява два пресечени конуса, съединени в големите си основи. На мястото на съединяването е образуван плитък жлеб. Двете малки основи на конусите са вдлъбнати. Предметът е направен от гранит и има кръгла форма. Намерен е облепен с глина. М. Вире не определя точно предназначението му. М. Шедевил счита, че това може да е било грънчарски инструмент.[7] Той обаче не дава начина на употребата му. М. Бодуен е съгласен, че този предмет може да се използува в грънчарството, още повече че може да му бъде предадено въртеливо движение.[8] На него се спира подробно и Л. Франше,[9] който счита, че той е свързан с грънчарската техника, и намира много общи черти между него и индийското грънчарско колело. Той допуска, че в една от вдлъбнатите основи е била поставена дървена подпорка (нейната роля в нашия случай се изпълнява от гъбоподобния предмет), около която се е въртяло колелото, но не може да обясни защо и втората основа е вдлъбната, а приема факта като една несъобразност в устройството.[10] Л. Франше отнася така описания предмет към времето на бронзовата епоха.

Явно е, че тук действително става дума за част от грънчарски кръг, който е по-близък до китайското грънчарско колело, при което върху ниска подставка се закрепял голям кръг, снабден със страничен жлеб. В него се е поставяла връв, чрез изтегляне на която се е предавало въртеливо движение на цялото приспособление.[11] По такъв начин кръгът е играел ролята на големия диск на съвременното крачно грънчарско колело. В центъра на кръга, отново на ниска подставка, е бил закрепван по-малък кръг, който има предназначението на малкия диск на крачното колело. Именно върху него са били работени съдовете. С това може да се обясни и вдлъбнатината във втората основа на открития от М. Вире предмет. В нея може би се е закрепяла подставката за втория по-малък кръг.

Разликата между нашите предмети от гр. Преслав и описания по-горе предмет както в устройство, така и в датировката е голяма, но все пак в основата на производствения процес и в двата случая стои един и същ принцип. И в двата случая въртенето на кръга се осъществява, като той се поставя върху подпора и това улеснява движението му. Приликата в принципа на действие между нашите предмети и този, намерен от М. Вире, ни позволява да обясним някои особености в производството на глинени съдове в нашите земи през енеолита.

Описаният начин за производство на глинени съдове в нашите земи представлява един по-развит етап в грънчарската технология в сравнение с начините, когато съдът се изгражда направо върху рогозка, дъска и камък. Но той все пак не е достатъчно съвършен. Съдовете, които са се изготвяли с помощта на това приспособление, невсякога са имали достатъчно симетрична форма. Получавали са се и известни изкривявания както при самото изравняване на устието на съда, така и в цялата му форма. Това изкривяване

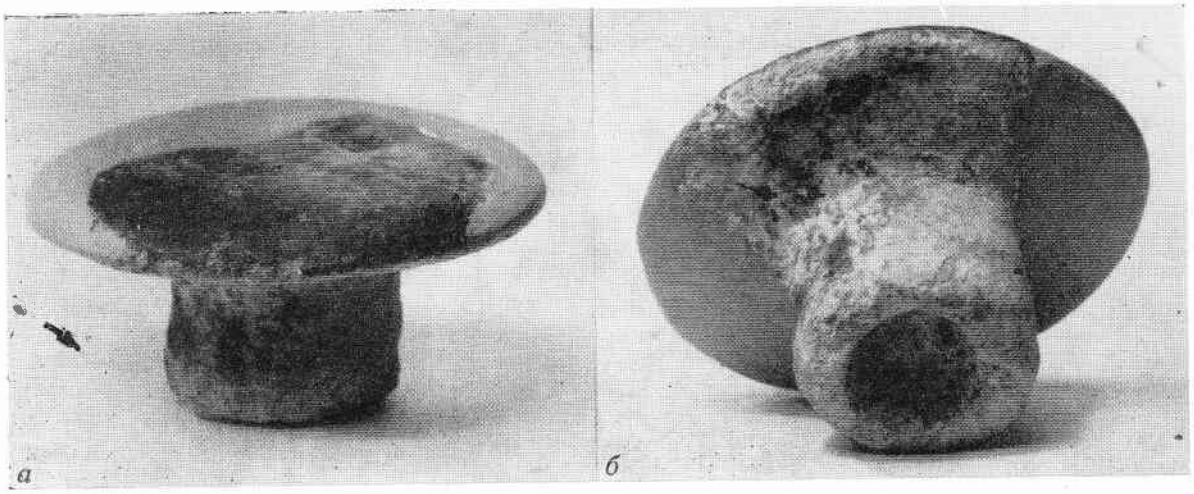

5

● *Обр. 5. Глинен предмет от с. Салманово: а) горна страна; б) долна страна. Fig. 5. Objet en argile du village Salmanovo: а) partie supérieure; б) partie inférieure*

и неравност на съда са се получавали вследствие на несъвсем правилната форма и на двата предмета и на бавното въртене.

Интересен е предметът, намерен при разкопките на Денева могила до с. Салманово, Шуменско.[12] Той представлява кръгла широка, съвсем слабо изпъкнала глинена плочка. Краищата ѝ са леко извити надолу. Тя е закрепена на ниско краче, което е кухо от вътрешната страна (обр. 5 а, б). Височината на предмета е 4,8 см. Диаметърът на плочката е 8,5 см. Дълбочината на кухината в крачето е около 2 см. Само слабо изпъкналата повърхност на плочката е добре загладена.

Повърхността на крачето и тази на долната страна на плочката са груби и неогладени. Разкопвачът счита, че този предмет се е употребявал като гладилка, с помощта на която се е заглаждала повърхността на глинените съдове.[13]

Ако разгледаме по-внимателно предмета от обр.5, ще направим извода, че той едва ли е бил използуван като гладилка. Формата на широката му част е неудобна за заглаждане на сферичните повърхности на съдовете. Изглежда, че този предмет е бил използуван за правене на глинени съдове. Може би се е закрепвал така, както и гъбоподобния предмет от обр. 1. На тази мисъл ни навежда грубата повърхност на крачето и долната страна на широката част. Като се има пред вид обаче кухината в крачето на предмета, можем да допуснем, че подобни на него предмети са служели като примитивни колела и са работели по описания от А. А. Бобринский начин.[14] Но трябва да отбележим, че по вътрешните стени на кухината няма никакви следи от работа и може би точно този предмет не се е използувал по описания от Бобринский начин.

И двата описани дотук способа за производство на глинени съдове в праисторическо време ни дават представа за едни по-усъвършенствувани методи на работа, които в по-късните епохи се доразвиват.

[1] М. Грби ћ, Прекласична граничарила среднег Балкана, Старинар, 1954—1955, стр. 1—23; L. Scoot, Pottery, A History of Technology, I, Oxford, 1954, стр. 376—409; L. Franchet, Céramique primitive, Paris, 1911; Б. А. Богоевский, История техники, 1963, стр. 212—215 и 439—445; А. А. Бобринский, К изучению гончарного круга на территории СССР, СА, V, 1961, кн. 2, стр. 21—36; J. Kostrzewski, Contribution à la connaissance de la technologie de la céramique en Pologne, ИАИ, XVI, 1950, стр. 223—227; В. Миков, Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България, ИАИ, XXIX, 1966, стр. 165—210; V. G. Ghilde, Rotary Motion, A History of Technology, I, Oxford, 1954, стр. 181—212; Р. Попов, Предисторическата Денева могила при с. Салманово, ИАД, IV, 1914, стр. 158; В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1954—1955, стр. 38 и сл., стр. 64 и сл.

[2] В. Миков, цит. съч., стр. 173—174, 178—180; V. G. Childe, цит. съч., стр. 197; L. Scoot, цит. съч., стр. 387—388; М. Васић, Праисторическа Винча, IV, Београд, 1936, стр. XV; А. А. Бобринский, цит. съч.; L. Franchet, цит. съч., стр. 49—82.

[3] В. Миков, цит. съч., стр. 179.

[4] Сведенията за значението на конкавните дъна са получени от керамика Ав. Шошев, на когото изказвам благодарност.

[5] В. Миков, Селищната могила при с. Балбунар, ИАИ, IV, 1926/1927, стр. 264, обр, 9_4.
[6] L. Franchet, цит. съч., стр. 60, обр. 9.
[7] Пак там, стр. 61.
[8] Пак там, стр. 61.
[9] Пак там, стр. 61—63.
[10] Пак там, стр. 61.
[11] Пак там, стр. 62—63.
[12] Р. Попов, цит. съч., стр. 195, обр. 177.
[13] Р. Попов, цит. съч., стр. 196.
[14] А. А. Бобринский, цит. съч., стр. 33, обр. 5

Sur la fabrication des vases en argile à l'époque préhistorique

A. RADUNČEVA

(Résumé)

La fabrication de vases en argile à l'époque préhistorique de l'évolution des sociétés humaines a retenu l'attention des savants, tant de Bulgarie que de l'étranger. Dans ce travail l'auteur s'est proposé de préciser quelques-unes des étapes du processus de production. On a trouvé parfois au cours des fouilles entreprises et de certains tells visités des objets semblables à ceux reproduits dans les fig. 1, 2 et 3. L'objet de la fig. 1 servait selon l'auteur de dispositif au moyen duquel on exécutait des vases en argile à fond concave. Le pied grossièrement égalisé de l'objet qui affecte une forme mycélienne était introduit dans une boule d'argile et l'objet ainsi fixé ne pouvait plus bouger, ce qui permettait de façonner le vase sur la partie lisse enflée et semi-sphérique du champignon. L'avantage des fonds concaves ressortait lors du séchage et de la cuisson, car on pouvait beaucoup plus difficilement fêler les vases ou les endommager. Il est possible que l'objet représenté dans la fig. 5 ait servi à cet effet. La surface de son petit pied creux et la partie inférieure de la plaque large légèrement renflée sont assez grossières et ne sont pas lisses. Il semble donc qu'ils servaient aussi à fixer l'objet dans l'argile. Si l'on tient compte du creux du pied on est amené à admettre que ces objets avaient été utilisés aussi de la manière décrite par A. A. Bobrinski, mais notre objet ne porte cependant pas des traces d'emploi sur la partie creuse du pied.

Sur la fig. 2 et 3 on montre les deux faces de la plaque massive en argile. La partie inférieure comporte un creux dans lequel était introduit un objet de forme semi-sphérique, et dans notre cas cela pourrait être le chamignon montré à la fig. 1. Tout le dispositif devait alors se présenter comme dans la fig. 4. La plaque massive en argile facilitait les mouvements que l'on devait faire pour façonner le vase et permettait un mouvement rotatif nécessaire pour l'obtention d'une forme symétrique et élancée du vase. Les vases exécutés au moyen de ce dispositif avaient des fonds plats.

Критика и рецензии

АСЕН ВАСИЛИЕВ И ИРИНА ВАСИЛИЕВА, ОБРАЗИ НА КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ, София, 1967, 40 стр. и 38 таблици.

Честването на 1050 години от смъртта на Климент Охридски, един от най-изтъкнатите ученици на българските просветители Кирил и Методи, стана повод да се разгледат редица въпроси от просветната и писателската дейност на Климент, да се издирят и обнародват в достъпен вид неговите съчинения и пр. Асен Василиев, неуморният изследвач на нашето художествено наследство от средновековието и възрожденската епоха, е имал щастлива идея да събере и направи достояние на нашата общественост образите на Климент Охридски.[1]

Пред нас е едно преработено и допълнено издание на споменатия труд, подготвено в съавторство с Ирина Василиева. Прегледът на паметниците с образи на Климент се предшествува от един увод, в който авторите са обрисували личността и делото на Климент. Разглежданите в този очерк образи са подредени в хронологичен ред. На челно място е поставен най-популярният образ на Охридския просветител — дървеният релеф. Според едни изследвачи този образ датира от втората половина на XIII в. Към тази дата се присъединяват и двамата автори. Те са изтъкнали много добре художествените качества на релефа. На края те са дали полезна справка върху библиографията на този забележителен паметник, чийто произход остава все още неуяснен и за чийто стил има най-противоречиви концепции. Към дадените заглавия ще трябва да се прибавят още следните два труда, в които е разгледано по-подробно това забележително произведение на дървената скулптура: В. Хан, Проблем стила и датирање рељефне иконе св. Климента, Музеј примењене уметности, Зборник, № 8, 1962, стр. 7 сл. и М. Љубинковић, Средњевековни дуборез у источним областима Југославије, Белград, 1965, стр. 37.

Подир дървения релефен образ авторите изтъкват като второ релефно изображение на Климент миниатюрния образ от сребърната обкова на едно евангелие от XIV в. За съжаление те са използували една рисунка на паметника. Съществуват две отлични фотографии на този паметник, обнародвани от Кондаков и Бреие, които дават повече възможност за преценка. Образът на Климент, както и неговия съответен св. Пантелеймон и две евангелски сцени — Рождество и Слизане в ада — рязко се различават от останалите релефни образи на обковата. Фигурата на Климент прави впечатление с плоския си релеф, докато, напротив, останалите фигури са третирани във висок релеф. На друго място посочихме, че това изображение и останалите три са вмъкнати по-късно в украсата и датират от края на XVII, а вероятно и от началото на VIII век.[2]

Между стенописните портрети на Климент Охридски от XIV в. авторите са поместили и едно допоясно изображение от апсидата на църквата на Земенския манастир (обр. 13). То се намира между бюстовете на няколко църковни отци. Само до образа на Климент е запазен надпис с името на светеца. Продължението му над лявото рамо не е запазено. Авторите смятат, че това е българският просветител. Според нас това е един друг Климент. За това свидетелствува и иконографията му. Докато във всички познати стенописни образи от XIII и XIV в. Климент Охридски е с еднакви иконографски черти: силно изпъкнал плешив лоб с едно кичурче с коса на върха му и твърде подчертани скули, то в изображението от Земен значителна част от челото е покрита с коса. Ако живописецът е искал да представи българския светец, той щеше да го изобрази редом с с другите двама национални светци: Иван Рилски и Яким Сарандапорски, представени в кораба на църквата. В църквата „Св. Тодор Тирон и Тодор Стратилат" в с. Добърско[3] са изобразени двама светци с името Климент в медалиони. Това са честваните от вселенската църква Климент Анкирски и Климент Римски. Трите български светци: Ив. Рилски, Яким Сарандапорски и Прохор Пчински са представени в цял ръст. Българинът зограф нямаше да пропусне да подчертае, подобно на локалните светци, един български светец като Климент Охридски, ако действително беше визиран той. Аналогичен пример имаме и в Погановския манастир.[4] Пак в медалиони с мъчениците са представени двама Климентовци, а в цял ръст Иван Рилски и Яким Сарандопорски. В табл. 15 е дадена една дървена икона от Новгород от XIV век. В нея са нарисувани св. Георги, св. Климент и св. Мина, прави насреща. Струва ни се, че тук не е представен българският просветител и книжовник Климент, а един друг Климент. Против отъждествяването на образа от иконата с Климент Охридски свидетелствуват чертите на главата. Климент тук е представен с къса заоблена брада и буйна къдрава коса, която покрива челото. Този иконографски тип стои далече от установения отрано образ на Климент Охридски, в който той винаги е с характерния много изпъкнал плешив лоб и дълга заострена брада. Образът в иконата от Новгород показва голяма прилика с този на св. Климент върху един оловен печат на киевския тисяцки Ратибор от XI в.[5] И в печата лицето е с къса заоблена брада и буйна къдрава коса.

Несъмнено както в дървената икона, тъй и олсвения печат е представен местен мъченик с името Климент, култът на който е бил установен в Керч много рано преди идването на Кирил, братът на Методи, който по недоразумение е обявил мощите на местния светец за мощи на римския папа Климент. Надали паметта на Климент Охридски е била тачена в далечния руски Север, та да се появи неговият светителски образ в църковната иконопис.

Към познатите изображения на Климент Охридски от началото на XIX в. е трябвало да се споменат и тия върху две сребърни дарохранителници (начало на XIX в.) от църквата „Св. Климент" в Охрид. В едната от тях образът на Климент възпроизвежда традиционния тип на фигура, стояща насреща и държаща евангелие, а в

другата той е представен подобно на стенописния образ на Климент в църквата. Св. Атанасий" в Костур, стоящ надясно и държащ в двете ръце развит свитък.

Много добре са сторили авторите, като към редицата средновековни и възрожденски образи на Климент Охридски са прибавили и образите от ново време, създадени у нас, които де повече, де по-малко продължават иконографската традиция на този светъл образ в нашата духовна култура. Тази студия съдържа правдиви изказвания върху паметниците и е един хубав принос към възхвалата на личността и делото на Климент. Надявам се, че този почин на авторите да дадат един преглед на иконографията на една личност, ще бъде последван и от други подобни корпуси, които ще бъдат полезни на всички занимаващи се със средновековната ни живопис.

Т. ГЕРАСИМОВ

[1] А. Василиев, Образът на Климент Охридски в българското изкуство, Сборник Климент Охридски, София, 1966, стр. 339.

[2] Т. Герасимов, За образа на Климент Охридски върху обкова на евангелие от XIV век, Сборник Климент Охридски (916—1966), София, 1966 стр. 387 и сл.

[3] С. Михайлов, Църквата св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат в село Добърско, ИАИ, XXIX, 1966, стр. 8, обр. 3, № 11 и 23.

[4] А. Грабар, Погановският монастир, ИАИ, IV, 1926—27, стр. 182 и сл.

[5] Т. Герасимов, Два славянских моливдовула XI и XIII веков, Byzantinoslavica, XIII, 1, 1952, стр. 94.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

ГНАМ	Годишник на Народния археологически музей — София
ГНАМП	Годишник на Народния археологически музей — Пловдив
ГМПО	Годишник на музеите в Пловдивски окръг
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГСУ БФ	Годишник на Софийския университет — Богословски факултет
ГСУ ИФФ	Годишник на Софийския държавен университет — Историко-филологически факултет
ИГД	Известия на Българското географско дружество
ИЕМ	Известия на Народния етнографски музей
ИИД	Известия на Историческото дружество
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе
СБАН	Сборник на Българската академия на науките
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung
CAH	The Cambridge Ancient History
EB	Études balkaniques
RE	Pauly-Wissowa Real Enzyklopedie der klassischen Altertumswissenschaft
RLB	Ebert — Reallexikon der Vorgeschichte

XV курс по равенско и византийско изкуство

Митове и легенди покриват с тайна ранния живот на това селище, което от етруските получава името Равена.

Благодарение на изключителното си местоположение — на море, между блата и пясъчни дюни, Равена при Август става пристанище за около 250 плавателни съда, които трябвало да осигурят защитата на Адриатическо море. По-късно, между пристанището Класе, построено на около 4,5 км югоизточно от центъра на града, и Равена, възниква друг център — Цезарея.

В 43 година на н. е. Тиберий Клавдий дава на града забележителната „Porta Aurea". Акведукт, построен във II век при император Траян, довежда вода от Апенините.

Християнството прониква в Равена в края на II век.

Изключително значение градът придобива в началото на V век. Там Хонорий премества столицата на Западната Римска империя. Теодорих построява дворци, църкви и забележителния си мавзолей след 493 година, когато градът пада в ръцете на готите. На него се дължат и ред благоустройствени мероприятия — пресушаване на блата, подобряване на водоснабдяването и канализацията.

Победоносно влиза в града византийската армия на Велизарий в 540 год. и 14 години по-късно градът става главно селище на създадената византийска Префектура Италия. Настъпва нов разцвет, но само на културата. Икономически градът постепенно запада. Пристанището на Класе изчезва. В IX в. то е вече „destructa Classis".

По-късно, с изчезването на Общината — една от първите в Италия, властта преминава в ръцете на силните родове. В XIV век сред тях например е било семейството Полента, чийто представител Гвидо Новело оказва гостоприемство на Данте Алигиери, който, изгонен от Флоренция, умира в Равена в 1321 година. Космографът Винченцо Коронели в XVII в. ни оставя една графична представа за антична Равена, застроена на пет острова, свързани с мостове над канали.

Западналата и загубила своето значение през вековете Равена би останала дори неизвестна, ако не бе съхранила частици от блясъка на миналото си в запазените паметници на изкуството на V—VI век, на времената на Гала Плацидия, Теодорих, Юстиниан. Днес те правят от Равена забележителен център за проучване на раннохристиянското и ранновизантийското изкуство. Град, в който е намерил своето място Институтът за равенски и византийски древности към Болонския университет. Град, който освен забележителните архитектурни паметници с тяхната скулптурна и мозаична украса притежава и два богати и пълни с ценности музея и голяма научна библиотека. Град, в който съзнанието на хората е заето с изключителна грижа по проучването и съхранението на паметниците.

Съществуващите в града обществени клубове участвуват с парични помощи в проучвателната, научноизследователска и популяризаторска дейност. Те организират с помощта на специалистите и при тяхно изключително съдействие различни издания, посветени на проблемите в културната история на византийския град преди всичко. На тях се дължат например такива крупни мероприятия, като организирането на съвещания по въпросите на аерофотографските заснемания на района и данните от тях. Научният колектив, пряко зает с проучването на равенските древности, по покана изнася лекции пред членовете на клубовете по проблеми или нови открития в района на Равена.

От 15 години насам в Равена, в началото на пролетта, се провеждат двуседмични курсове за студенти, млади специалисти и преподаватели, обикновени почитатели на раннохристиянското и византийското изкуство на Равена, на които специалисти от цял свят изнасят лекции за равенски или чуждестранни паметници и въпроси, свързани с епохата на късната античност и ранното средновековие.

Особена чест за България представлява фактът, че на XV курс по равенско и византийско изкуство, състоял се в Равена от 24 март до 6 април 1968 година, основният кръг от въпроси, с които бе ангажирано вниманието на курсисти и преподаватели, бяха проблемите на изкуството и културата на Средновековна България.

От българска страна с лекции взеха участие проф. Милко Бичев, проф. Иван Дуйчев, проф. Ст. Баклинов и ст. н. сътр. Иванка Акрабова-Жандова.

Ст. н. сътр. Ив. Жандова изнесе лекции за „Декоративната керамика в българската архитектура от IX—X век" и „Рисуваната глазирана керамика в изкуството на Преслав".

Архитектоничната керамична украса идва в Преслав във връзка с постройките от времето на Симеон (893—927 г.). Ив. Жандова се спря по-подробно на характерните особености на архитектурната керамична украса на Кръглата църква, Двореца, Патлейна и Тузлалъка. Керамичната украса на църквите от Първото българско царство не остава изолирана. По-късно, през епохата на Второто българско царство, този вкус към керамична украса се проявява в глазираната декоративна керамика по сградите.

Във втората си лекция Иванка Жандова очерта особеното и заслужено място, което рисуваната керамика заема в изкуството на Преслав и на Първото българско царство.

Общи проблеми на „Старобългарското изкуство от VII до X век и въпроса за Изтока и Запада в това изкуство" засегна в лекцията си проф. Станчо Баклинов. Задачата му бе да очертае линията и пътищата на формиране на старобългарската култура, ролята на етнически-

те групи, образували българската народност, и техния дял за изграждането на тази култура, както и ролята на античното наследство и съвременната византийска култура. Създала се на тази база, средновековната българска култура не остава чужда на някои тенденции, идещи от Изтока — най-вече от сасанидския Иран и от културата на арабския халифат на Омейадите и Абасидите в тази епоха. По същност обаче и тази източна култура била създадена в стара византийска провинция и проникната с духа на средиземноморската традиция.

Въпросът за Изтока и Запада в ранносредновековната българска култура е свързан тясно и с този за Севера и Юга — допирът на културата, произхождаща от Централна и Източна Европа, и тази от Централна Азия и Средиземноморието.

В лекцията си проф. Ив. Дуйчев се занима с „Културните връзки на България с Византия и Италия". Докато през епохата на Първото българско царство тези връзки възникват и се формират на базата на християнизацията и доминират византийските влияния, през по-късната епоха — тази на XIII—XIV в., видимо се отбелязват по-значителни връзки с Венеция и Генуа и проникване на западни елементи в средновековната българска култура — в архитектурата, живописта, керамиката, скулптурата, литературата.

Погледът, който проф. Дуйчев хвърли върху средновековната българска миниатюра, дава възможност да се проследи развитието на двете школи, създали се в тази област — народна и официална. Най-бележити средновековни миниатюри от епохата на Второто българско царство са запазили Манасиевата хроника и Лондонското евангелие на Иван Александър и Томичовият псалтир.

Курсистите се запознаха с българската архитектура на XIII и XIV век от лекцията на проф. Милко Бичев. Архитектурата на тази епоха се разкри като една оригинална изява, която заедно с живописта заема предно място в изкуството на това време.

Към въпросите на средновековната българска култура се насочиха и лекциите на проф. Андрей Грабар, проф. Анатолий Фролов и Таня Велманс от Париж.

Освен прегледа върху въпроса за българския произход и новите интересни паралели на съкровището от Над Сент-Миклош проф. Андрей Грабар направи един великолепен анализ на средновековната българска култура и нейната проблематика, търсейки мястото на раннохристиянските и средновековни паметници на България в историята на изкуствата на Източна Европа.

Проф. Анатолий Фролов запозна присъствуващите с някои особености в плана и живописта на Червената църква при Перущица.

За живописта на някои бележити паметници на средновековна България от XII—XIV век — Бачково, Бояна, Иваново и Земен, говори в лекциите си Таня Велманс.

Успоредно с лекциите, засягащи и третиращи проблеми на средновековната българска култура, бяха прочетени лекции и от акад. Виктор Лазарев (СССР) за творчеството на Теофан Грък, за мозайките в „Св. София" в Киев. Проф. Джузепе Бовини (Италия) говори за църквите „Св. Лаврентий" в Цезарея, „Св. Йоан" в Латерана в Рим, както и за типа и разпространението през константиновата епоха в Рим на така наречените „чемегерия-базилика", т. е. гробнични църкви.

С въпроси на венецианското изкуство занима курсистите проф. Дж. Фиоко, а проф. Иза Бели-Барсали — с емайлите на Константинопол.

Гвидо Манзуели и Рафаела Фариоли ни въведоха в етруската Равена, запознаха ни с релефите от Равена, запазени от римска епоха, и със саркофазите от раннохристиянско време.

Археологът Марио Мадзоти, който има особени заслуги за археологическото проучване на равенските древности, показа в лекции новоразкрития раннохристиянски комплекс „Casa Bianca" в Класе и базиликата на Сан Северо също в Класе.

С особено научно и художествено значение бяха лекциите на проф. Дж. Бовини, свързани непосредствено с разглеждането и запознаването с всеки ранновизантийски паметник на Равена. Забележителен познавач и интерпретатор на равенските паметници, директор на Института за равенско и византийско изкуство, проф. Бовини с великолепно слово и изключителна ерудиция разкри паметниците в пълен блясък. Съчетани с тези лекции, ежедневните посещения на отделните паметници оставят неизличими впечатления у курсистите.

Малката кръстовидна постройка, известна като мавзолей на Гала Плацидия (сестра на император Хонорий, която управлявала Западната Римска империя след смъртта на брат си от 423 до 450 г.), била действително предназначена за мавзолей, но много скоро била превърната в параклис, посветен на св. Лаврентий, чието изображение намираме в мозайката на един от люнетите.

Чаровната атмосфера във вътрешността на тази малка тухлена постройка се създава от великолепния топъл жълтеникав мрамор на цокъла и блестящия индигов фон на мозайките, потопени в мека светлина, идеща от тесните прозорчета, затворени с тънка алабастрова плоча. Гирляндите искрящи златни звезди сред нощното небе на купола хвърлят сияние над сиво-белите, сини, червени, жълти и зелени убити тонове на мозайката. Не напразно Амброзий Траверзари през XV век казва, че никога не е видял мозайка по-фина и по-елегантна от тази.

Строена също от Гала Плацидия, когато поела властта над империята от името на сина си Валентиниан III, църквата „Св. евангелист Йоан" била повредена по време на бомбадировките през 1944 г. и по-късно реставрирана. В нея само античният атрий е заменен от средновековен протир с висока камбанария.

Днес от старата петкорабна поддържана от 56 колони Базилика Урсиана — катедралата на Равена, издигната в първите десетилетия на V век и посветена на „Възкресение Господне", не е останало нищо. Късове от нейната подова мозайка и части от архитектурната ѝ украса се съхраняват в Архиепископския дворец. Към края на X век под презвитерия ѝ била построена крипта, сега запълнена с вода. Във вътрешността на новата катедрала, издигната на нейно място, сега се пазят раннохристиянски саркофази с релефна декорация. Много характерен за ранновизантийското равенско изкуство е мраморният амвон на епископ Агнелус (556—569 г.) с форма на елиптична кула и с релефни животински изображения от християнската символика, разпределени в 36 квадрата на всяка страна.

В непосредствена близост до катедралата е Баптистерият на православните — с октогонална форма и четири апсиди. Мозайките от вътрешността се отличават с бляскава жива свежест на тоновете и необикновено разнообразие. Зеленото е светлозелено, тревисто, маслинено, охрово, жълтозелено и т. н., докато синьото е ту интензивно, ту бледо с отблясък на лапислазули или кобалт, преливащо в ярко морскосиньо или подтиснато в сиво. В тази постройка по-особено внимание заслужава необикновената конструкция на покрива. Там на мястото на тухлите са употребени наредени в концентрични кръгове дълги глинени цилиндрични тръби.

Античната Базилика на Апостолите днес се нарича

„Св. Франциск“. Построена е била в 475 г. В левия й кораб се съхранява саркофаг, донесен тук от Класе и известен като „саркофагът с колоните“. Датиран е в края на IV век и е работен от скулптори, принадлежащи към две различни школи — малоазийска и западна. В непосредствена близост до църквата е мавзолеят на Данте.

Дошлият в Равена Теодорих започва строителство на културни сгради за своя народ, който възприел арианството. В края на V век той издига църквата „Възкресение господне“ — днес църква „Св. Дух“. В нея е запазен античен мраморен амвон с интересна украса. До катедралата все по същото време той издига и Баптистерия на Арианите — осмоъгълна постройка, която някога била обиколена с кръгъл портик. Мозаичната му декорация явно е била вдъхновена от тази на другия заварен вече от него в града. Изпълнението на сцените и фигурите се отличава с известна сухота и варваризация.

Между 499 и 519 година епископ Петър II построил и украсил с мозайки и малката капела „Св. Андрей“, сега в Архиепископския дворец. Между мозайките особено внимание заслужава едно изображение на Христос-войн, потъпкващ лъв и змия — силите на злото.

Един от значителните паметници на Равена е църквата, която Теодорих построил, посвещавайки я на Спасителя, известна сега като „Св. Аполинарий нови“. Изключителните мозайки, които покриват стените на централния кораб на сградата, й придават импозантност. Те принадлежат на 30-те и 70-те години на VI век. Изображенията се разделят на три групи. Близо до тавана в многобройни пана се съдържат сцени от живота на Христос. Вторият пояс — между прозорците, представя тържествените фигури на пророците. Третият — това са две дълги процесии от светци, светици и мъченици. Тук намираме изображение и на двореца на Теодорих. На лявата страна на централния кораб между изображенията на две правоъгълни каменни кули се виждат кораби — пристанището на Класе. Запазени са и мраморните транзени, олтарната трапеза, киворият, поставен на колонки от порфир, увенчани с ажурни капители, и мраморният амвон.

Към паметниците, останали от владичеството на готите в Равена, принадлежи и мавзолеят на Теодорих. Построен е от големи варовикови маси, донесени от Истрия. Теодорих е искал да остави впечатлението на сила и мощ, воля и престиж — характерни за завладяващите варварски народи.

Известният историк на архитектурата през XIX век Шуази отбелязва, че никъде устойчивостта и крехкостта, блясъкът на багрите и чистотата на линиите, геният на Рим и този на Изтока не са били свързани в по-забележителен и по-хармоничен ансамбъл от този на църквата „Св. Виталий“. Тя била осветена през 548 година от епископ Максимиан — пръв архиепископ на Равена, този същия, чийто портрет виждаме вляво от император Юстиниан в прочутата мозайка от същата църква. Цялата мозаична декорация на осмоъгълната сграда е запазена в дълбокия, светъл отвор на презвитерия и апсидата. Дело е на две артистични школи. Работилата в презвитерия е била носител на елинистическо-римски традиции, а в апсидата — на съвременни византийски. В апсидния свод е представен божественият свят, в двете странични пана е възпроизведен земният двор с една действително източна помпозност. В нишата вдясно от апсидата са запазени раннохристиянски саркофази и малка мраморна кутийка от VI век с името на строителя на църквата Юлиан Аргентарий.

На около 4,5 км от града в посока към Римини, над гроба на Аполинарий — първия епископ на Равена и всред старохристиянски некропол, в 549 година била осветена църквата „Св. Аполинарий в Класе“. Тази трикорабна базилика носи аркадите си на великолепни мраморни колони с източен произход. По план тя е блестящ пример на базилика, чиито среден кораб е два пъти по-широк от страничните. Правят впечатление множеството големи прозорци в апсидата и горната част на стените на централния кораб. Сведение на Андрей Аниело от IX век съобщава, че в цяла Италия няма по-богато украсена с мрамор църква. Малатеста в XIV в. дори употребил известна част от мраморната й украса при направата на църква в Римини.

От мозаичния под сега са запазени малки фрагменти. Мозайките по триумфалната арка и полукупола на апсидата принадлежат на VI, VII и IX век. В апсидата мозаично пано в духа на това от „Св. Виталий“ представя Константин IV Погонат с братята си Ираклий и Тиберий, даващ привилегии на Равена. Не е без значение да се отбележи, че това е именно онзи византийски император, към чието време се отнася създаването на Българската държава.

Запазените в църквата саркофази от V—VIII век очертават развитието на релефната пластика в Равена през тези четири века.

Особено значение изобщо за историята на раннохристиянската и ранновизантийска култура, включително и по нашите земи, имат паметниците, запазени в музеите на Равена. На първо място, това са тези от Националния музей, устроен в стар бенедиктински манастир към „Св. Виталий“ сред портици и зали от Ренесанса и Чинквеченто. Всред надгробните паметници от различни епохи, събрани в колекциите на музея, привлича внимание този на корабостроителя Публий Лонгидиен с релефно изображение на майстора всред обичайните му трудови занимания. Мраморният релеф с изображения на членове на фамилията Юлий-Клавдий е изключително майсторски изработен. Там са съхранени и материалите от античната „Златна порта“. Изложени са фрагменти от раннохристиянски, византийски, романски, готически и барокови скулптури. Капители, произхождащи от съборената църква „Св. Андрей на готите“, носят монограма на Теодорих. Ажурни мраморни транзени, витражи и бронзов кръст произхождат от „Св. Виталий“.

Сбирката от тъкани съдържа образци от коптски до ренесансови платове. Една от ценностите на музея е забележителната колекция от работи на слонова кост. Всред керамиката намираме екземпляри на византийско сграфито, на ранно керамично производство от Фаенца и Кателi. Музеят притежава значително количество творби на критско-венецианската иконописна школа от XIV до XVIII в. и 6000 монети в нумизматичната сбирка.

Един шедьовър на резбата по слонова кост в ранновизантийското изкуство е известният трон, принадлежал на епископ Максимиан, сега съхранен в музея, помещаващ се в Архиепископския дворец. Многобройните релефни сцени са изпълнени към средата на VI в., вероятно в константинополско ателие.

В този музей е запазена една интересна надгробна плоча, произхождаща от раннохристиянски некропол в Класе с изображение на Добрия пастир и датирана във II—III век. Там се намират капители и транзени от Базилика Урсиана и мраморният амвон на епископ Мариниан от църквата „Св. Иван и Св. Павел“ от края на VI век. От различни сгради в Равена произхождат и късовете мозайки, запазени в музея.

Изключително е количеството и богатството на паметници, запазени в Равена, и поради това, че грижата за тяхното консервиране, реставриране и съхранение е започнала отдавна. Успоредно с детайлирането в проучването на досега известните паметници на Равена и околностите интензивно се водят археологически проучвания за изясняване напълно картината на миналото на района.

За участниците в курса бе уредена и еднодневна екскурзия до недалечното селище Галеата и неговите околности, също изобилствуващи с паметници от тази епоха и от Възраждането.

Особена гордост за българската археология представлява фактът, че впечатленията, които оставиха нашата страна и нейните археологически паметници у курсистите по време на уредената от Института в Равена двуседмична екскурзия из България, бе много силно и трайно.

Тази година курсът в Равена изигра голяма роля за пропагандата на българската археология и нейните постижения, както и за опознаването на паметниците на високата средновековна българска култура от представители и млади специалисти от много страни. За всеки български специалист в областта на ранносредновековната култура посещението на курсове с лекции на такова високо ниво, както и запознаването на място и отблизо с такива забележителни паметници като равенските, намираши се в тясна връзка с развитието на ранносредновековната култура по нашите земи, е изключително важно и полезно.

Нека си пожелаем през следващите години все повече и повече български специалисти да получат възможността да завършат курсовете в Равена и да опознаят забележителното културно наследство и настоящия интензивен културен и научен живот на града.

МАРГАРИТА ДЕЯНОВА

Втори международен семинар по латинска епиграфика в Унгария

След като уреденият през 1965 година за пръв път семинар по латинска епиграфика в Чехословакия[1] завърши успешно и показа големите предимства на подобен род начинания, участниците решиха да продължат периодически тези събирания. За пръв път се събираха млади епиграфи от десетина европейски страни, които в другарска обстановка обсъждаха епиграфски проблеми, докладваха свои изследвания, поставяха на обсъждане методически въпроси.

Още при приключването на първия семинар участниците изявиха желание следващият да се организира в страна, по-богата на епиграфски находки от римската епоха, каквито са средно- и долнодунавските области. Унгарската академия на науките пое този ангажимент и организира Втория епиграфски семинар от 21 до 27 май 1968 година в малкото курортно селище край Балатонското езеро — Балатоналмади.

В семинара взеха участие 24 души от 11 страни: Англия — 1, Белгия — 2, България — 2, ГДР — 4, Полша — 4, Румъния — 1, Унгария — 3, Франция — 2, Чехословакия — 2, Швейцария — 1, Югославия — 2.

В системата на протичането на семинара не бяха направени никакви промени. Всеки от участниците беше задължен да изнесе един доклад из областта, в която той работи, като бяха изказани пожелания тези доклади да засягат под една или друга форма принципни въпроси. Бяха докладвани и отделни надписи (нови, а също така и известни вече), чието допълване представяше интерес в методическо отношение. В този смисъл се изнесоха около 30 доклада и съобщения.

Семинарът бе открит с един доклад от ръководителя проф. Ханс-Георг Пфлаум върху проблемите на римските имена и възможностите според вида и характера на имената да се дават датировки на епиграфски текстове. В тази насока бяха изнесени и други материали и изобщо прозопографската страна доминираше до голяма степен в програмата на семинара, което и отговаря на съвременната насока в епиграфските изследвания.

Й. Фиц (Унгария) разгледа политиката на Септимий Север през епохата на гражданската война от 193—197 г.; Дж. Морис (Англия) и Л. Петерсен (ГДР) запознаха участниците с новите подготвяни сводни издания на прозопографии. К.-П. Йоне (ГДР) разгледа въпроси, свързани с рода Лициний в Рим. Върху отделни надписи, които предлагат различни възможности за тълкуване и допълване, се спряха Х. Либ (Швейцария), Я. Шашел (Югославия), А. Мочи (Унгария), Ж. М. Жобер (Франция), Р. Хошек и Л. Видман (Чехословакия), Кл. Вахтел (ГДР). Ем. Дороцу (Румъния) разгледа данните за легати от Долна Мизия, правейки критически бележки върху новоизлязлата книга на Й. Фиц „Кариерата на управителите на Долна Мизия". Ал. Фол (България) разгледа методически въпроси, свързани със статистическия метод или метода на корелациите, илюстрирайки го с материали от неговите проучвания върху траките. М. Ячиновска (Полша) бе систематизирала всички надписи, илюстриращи култовите сдружения на Херкулес Виктор от Тибур — техния произход и историческо развитие. По въпроса за статистическото използуване на надписите говори и А. Мочи. Ст. Мрозек (Полша) разгледа възможностите за тълуване на означенията „сестерции" и „денари" в надписите от принципата с оглед на датиране на надписи. П. Петрович (Югославия) се спря на палеографските възможности за датиране на надписите от Горна Мизия. Кл. Вахтел постави на обсъждане въпроса за използуването на карти с данни за статистически изследвания при работата върху кариерите в римската държавна и военна администрация. Л. Цукерман (Белгия) въз основа на повторната интерпретация на някои надписи установи наличието на императорски домени във Витиния. В. Велков (България)

направи преглед на всички латински надписи от провинция Тракия с оглед на възможностите, които те предлагат като исторически и прозопографски извори за етническите отношения и историята на тази провинция, където преобладаващият брой надписи са на гръцки език. По същия метод А. Мочи пък разгледа гръцките надписи от Горна Мизия.

Бяха посетени богатите епиграфски сбирки в музея на Секешфехервар и пред отделни надписи на място се обсъждаха въпросите, които налага тяхното тълкуване. Посетени бяха и други интересни археологически обекти в района на Балатонското езеро.

Семинарът протече при много дружеска обстановка. Унгарската академия на науките бе добре организирала неговото провеждане. Тя отдели специална вила, която предостави на участниците, където те можеха целодневно да разискват. В заключение бе изказано пожелание този семинар да продължи да се организира периодически и да се привличат нови млади участници. Това се налага от необходимостта да се усвояват и усъвършенстват от младите специалисти новите съвременни методи, необходими при изучаването на многобройните епиграфски находки, откривани непрекъснато на територията на някогашната Римска империя. В повечето случаи тези материали са нашите единствени писмени извори за отделни райони и определени епохи.

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ

[1] Вж. В. Велков, Международен семинар по латинска епиграфика в Прага, Археология, VII, 1965, кн. 3, стр. 74.

Проучвания на античната култура в Грузия и Армения

През май 1968 г. бях командирована от Ленинградското отделение на Института по археология при Академията на науките на СССР в Грузия и Армения, за да се запозная с археологическите богатства и главно с паметниците на глиптиката, намиращи се в националните музеи на тези републики. Да бъдеш в Закавказието, е интересно във всяко отношение. Природата е надарила този богат край с чудни красоти. Тук от хилядолетия насам по долините на големите реки Арагва, Риони и Азат и край брега на морето се е създавала богата материална култура. В годините на съветската власт израснаха високо квалифицирани специалисти арменци и грузинци, чиито имена са добре известни в археологическата литература. В Института по история, археология и етнография на Грузия работят 50 специалисти археолози, повечето от които са кандидати на науките, а членовете на научния съвет са само доктори на науките. В Музея за история на Грузия работят около 250 също така добри специалисти в своята област. Почти също е положението и в съседната Арменска ССР.

Благодарение на изключителната любезност на колегите беше ми предоставена пълна възможност да се запозная с интересуващите ме паметници. Въпреки голямата си заетост директорът на Института по история, археология и етнография акад. Т. А. Меликишвили, завеждащият сектора по антична археология чл. кор. А. М. Апакидзе в Тбилиси, директорът на Института по археология и етнография акад. Б. Н. Аркелян и директорът на Историческия музей чл. кор. М. С. Асрацян в Ереван, отделиха време и проявиха жив интерес към археологическите проучвания в България.

Главна проблема на античната археология в Грузия е изучаването на взаимоотношенията между античния свят и населението на древна Грузия от средата на второто хилядолетие пр. н. е. до началото на феодализма. На тази основна задача са подчинени и археологическите разкопки и проучвания. Големите разкопки, предприети през последните десетилетия на територията на Колхида (Западна Грузия) и Иберия (Източна Грузия), имат изключително значение за проучването на икономическия, политическия и културния живот на древна Грузия. На първо място тук трябва да се споменат проучванията на територията на древната столица на Иберия — Мцхета. Системни разкопки на Мцхета и нейната околност са започнали през 1937 г. и с малки прекъсвания продължават и днес. Разположен на удобен речен път, при вливането на реките Арагва и Кура, Мцхета бил голям и важен търговски и икономически център, резиденция на господствуващата аристокрация. Запазени са няколко архитектурни комплекса, свидетелствуващи за високото ниво на строителната техника и за влиянието на елинистическата култура в сградостроителството. Акрополът Багинети е бил обкръжен с масивни крепостни стени. Открити били останките на дворцови и стопански помещения, баня и др., които се датират в I—III в. на н. е. На десния бряг на реката Армази-схеви бил разкопан некрополът на града-крепост, принадлежащ на знатната аристокрация, който с необикновено богатия си погребален инвентар представлява изключителен интерес за науката. В грамадни саркофази, изсечени от монолитни каменни блокове, били намерени в голямо количество сребърни и златни накити, бронзови и сребърни съдове, златни колании апликации с гравирани разноцветни камъни, които дават ярка представа за художествената култура на Иберия през I—III в. на н. е. и за широкия търговски обмен със Средна Азия, Сирия и Рим. Сред погребалните дарове особено място заемат произведенията на италийската торевтика. Тук били открити бронзови съдове с различни форми и предназначение, чийто главен производителен център през I—II в. на н. е. бил гр. Капуа. Те намират пълна анология с някои от бронзовите изделия, намерени в Дунавските провинции, в Рейнската област, Северното Черноморие, България, Полша и др. Уникални по своя ха-

рактер са трите сребърни фиали с пластични изображения на дъното, съответно на Антиной, Тюхе-Фортуна и бюст на брадат мъж от времето на Адриан. По стил те се свързват с находката от Боскореале при Помпей от I в. на н. е. Сред останалите дарове особено място заемат накитите. При направата на различните видове украшения местните майстори широко използували бляскавите ефекти и богатата гама от цветове на алмандина, сардъра, опала, бирюзата, карнеола, хиацинта и др. Върху по-голямата част от тях са гравирани портретни изображения или митологически сцени. Заедно с произведенията на местните майстори-гравьори в некропола на Армази-схеви са намерени голямо количество импортни — малоазийски, италийски, партянски и гръкоримски — геми. По художествените си достоинства и по брой колекцията от геми от некропола на Армази-схеви е една от най-интересните, известни засега, произхождаща от разкопки. В същия некропол са били открити в изобилие стъклени съдове, работени в Сирия или в Западноримските провинции.

Богатият и интересен материал от некропола на Армази-схеви е послужил като солидна основа за написване на отделни монографии, като Мцхета I, Тбилиси. 1959, от авторски колектив в състав: А. Апакидзе, Г. Гобеджишвили, А. Калантадзе и Т. Ломтатидзе, върху глиптиката: М. Максимова, М. Лордкипанидзе, С. Барнавери. Интересни са специалните студии на К. Мачабели върху металните съдове и на Н. Угрелидзе „К истории производства стекла в раннесредневековой Картли (Иберии)" и др.

Интересен паметник на гробничната архитектура от края на I в. на н. е. е откритата каменна гробница-мавзолей в Мцхета, която принадлежи към кръга на гръкоримската архитектура. Този вид паметници са добре известни на територията на балканския полуостров — Тракия и Македония, по Северното Черноморие и Мала Азия. Погребалната камера има правоъгълна форма. При изследването на тази гробница са открити някои нови елементи в оформянето на корниза, несвойствени на гръко-римската архитектура. Особеност на градежа е липсата на строга система в подреждането на квадрите. Двускатният покрив бил покрит с извити керемиди. Тази традиция намерила продължение в средновековната грузинска архитектура. Ето защо грузинските учени приемат този паметник като произведение на местна строителна школа, добре запозната с принципите на елинистическата техника.

Все във връзка с изучаването на миналото на древна Колхида се провеждат и разкопките във Вани (Западна Грузия). Градът е бил заобиколен от яка крепостна стена, дебела 2,70 м, строена с квадри. Разкопките обхващат северната част на акропола, където е разчистен голям архитектурен комплекс, изграден от рустицирани квадри. В рамките на този комплекс е било разкрито едно интересно по план култово съоръжение с олтар. На изток от източната порта били разкрити останките на светилище от II в. пр. н. е. Върху силно разрушения му под били намерени 40 колхидски амфори, 120 монети и частите на голям, силно разложен и обгорял бронзов съд, украсен с великолепно изпълнени изображения на орли, менади, сатири и никета.

Името на града не е известно, но се приема, че той е бил голям култов център, унищожен през I в. на н. е.

Под ръководството на чл. кор. П. Апакидзе се правят проучвания на античния Питиус (дн. Пицунда). В няколко последователни кампании са разкрити части от крепостните съоръжения. На територията на града бил разкопан жилищен комплекс от късната античност, няколко стопански помещения, баня с многоцветна подова мозайка от IV в. на н. е. Голямото количество керамика, намерена по време на разкопките, хвърля светлина върху формите и типовете керамика, употребявана от населението на този античен център. Разкопвачите на Питиус я разпределят в две групи. Към първата група се отнасят съдове от добре пречистена и изпечена глина, датиращи от II—III в. на н. е. Върху високия устиен ръб на някои от подносите е нанесена релефна украса, която много напомня керамиката от с. Бутово, Великотърновски окръг. Според П. Апакидзе и О. Лордкипонидзе тези съдове рязко се отличават от известните малоазийски типове. Те приемат, че тази керамика произхожда от керамичен център, който е развивал най-оживена производствена дейност през III в. на н. е., т. е. когато малоазийските работилници се намират в упадък. Втората група керамика се датира в IV—V в. на н. е. Върху някои от съдовете се разпознават знаците на християнската символика. Цветът и фактурата на глината и отпадъците от недовършени съдове се приемат като доказателство, че през IV—V в. в близост на Пицунда, на Северо-източното черноморско крайбрежие е имало керамични работилници.

Североизточният бряг на Черно море е представлявал винаги голям научен интерес за съветските археолози. Особено голямо внимание те обръщат на въпросите за търговията и търговските пътища, свързващи Колхида с останалия античен свят.

Един от важните обекти, на който се водят археологически проучвания, е Сухуми, античната Диоскурия-Себастополис. Разкрити били пет културни пласта. Най-горният пласт се датира в IV—V в. на н. е. Тук изобилствува керамика, покрита с червен лак, плоски паници с леко издаден навън устиен ръб, чаши с полукръгла форма и пръстеновидно дъно, фрагменти от съдове с релефна украса, амфори и др. Значително разнообразие на форми и техника предлагат стъклените съдове. Те показват голяма близост със стъклените съдове, намерени в Самтавро, по Северното Черноморие и Дунавските провинции (изследвания на П. Апакидзе, О. Лордкипанидзе). Следващият културен пласт се характеризира с голямо изобилие на стъклени и керамични фрагменти от съдове, добре известни от други антични селища. Тук преобладават блюда с овална форма, плоски паници с извит навън ръб, чаши, подноси, гърнета с плоски дръжки и др. Разкрит е един жилищен комплекс със сложен план заедно с принадлежащите му обширни стопански помещения. Този пласт авторите свързват с най-големия икономически и културен подем на града, когато Диоскурия се превръща в голям производителен и търговски център.

Третият и четвъртият културен пласт са по-бедни. Последният се датира в I в. пр. н. е. Петият, най-ранен културен пласт по време, отразява икономическия разцвет на Диоскурия през епохата на елинизма. Тук са намерени съдове, покрити с червен лак, за които се предполага, че са внесени от Пергам, чернофирнисова керамика, мегарски тип чаши, амфори синопски тип, изобилие от стъклени мъниста, характерни за елинистическата епоха и др. Открити са и значителен брой фрагменти от колхидски питоси с характерната за късноелинистическата епоха повърхност.

В по-късно време голямата част от територията на античния град била залята от морето. Преди години, почти на самия бряг, случайно била намерена прочутата Сухумска стела. Този рядко интересен паметник на надгробната релефна пластика е предмет на специални изследвания от съветски и чужди спе-

циалисти, добри познавачи на гръцката пластика. Тя представлява масивна мраморна плоча с размери 1,57×0,91×0,12 м. В плосък релеф е представена сцената „прощаване на покойната с близките ѝ". Стилистически Сухумският релеф се свързва с Родоската релефна пластика от последната четвърт на V в. пр.н.е. и по-специално със стелата на Крито и Тимариста.

Интересен център на античната култура в Грузия е Ерцо (Тианетски район). Макар започнали неотдавна, разкопките на некропола са дали важни резултати за изследването на материалната култура на местното население в предримската и римската епоха. В няколко богати погребения от елинистическата епоха били открити скъпи сребърни дарове — кани, фиали с монограми и релефна украса и др. Втората група погребения се отнасят към III—IV в. на н. е. В погребалния инвентар преобладават златните пръстени с геми и печати, изделия от стъкло, мъниста, керамични съдове и др.

Многовековните тесни икономически и културни връзки на Древна Грузия (Иберия и Колхида) с останалия античен свят са оказвали изключително благотворно влияние върху местното население. Усвоявайки постиженията на античната култура, то я пречупва на местна почва, обогатявайки я с нови елементи.

Систематически разкопки на археологически обекти в Древна Армения започват да се провеждат едва след Великата октомврийска революция. Един от най-забележителните паметници на гръко-римската древност на територията на Съветска Армения е безспорно Гарни. Градът-крепост е бил разположен на високо плато, чиито скали се мият от реката Азат, източно от Ереван. Тук се е намирала резиденцията на арменските царе от династията на Арташидите (II—I в. пр. н. е.) и на Аршакидите (I—IV в. на н. е.). Редовни археологически разкопки на този обект са започнали едва през 1949 г., въпреки че интерес и отделни проучвания на езическия храм е имало и преди това. За пръв път името на крепостта се споменава у Тацит във връзка със събитията от 51—52 г. на н. е. Крепостта е имала триъгълна форма и затваряла площ от три хектара. Крепостните стени били изградени от масивни базалтови блокове, съединени с железни скоби (сух градеж). Тя била подсилена от 14 кули с правоъгълна форма, разположени на различно разстояние една от друга. Единствената порта е била на северната стена, защитена от две правоъгълни кули. Най-ранните части на стената се отнасят към III в. пр. н. е. В по-късно време тя е била на няколко пъти разрушавана и преправяна.

На разстояние 300—400 м северозападно от портата били разкрити в продължение на няколко кампании 60 погребения от първите векове на н. е. с богат и разнообразен погребален инвентар. Тук не липсвали импортирани глинени съдове, както и типичната за Гарни местна рисувана керамика. Много от украшенията били направени от злато и сребро. В някои от погребенията имало ахатови сасанидски печати.

Едновременно с разкопките на некропола били разчистени дворецът, граждански и обществени постройки от I—II в. на н. е. Но широката известност на Гарни като първокласен археологически паметник се дължи преди всичко на езическия храм от I в. на н. е. Той е периптер, построен на висок подиум от девет стъпала в римско-ионийски стил (6×8 колони), в най-високата част на крепостта, на фона на високите планински масиви. Той доминирал над околната среда и се виждал от далече. Частите на антаблемана, рамките над входовете и портата били украсени с каменна резба. През 1679 г., по време на едно земетресение, храмът бил разрушен, но неговите величествени останки и днес правят силно впечатление. Специалисти археолози и архитекти са започнали възстановителни работи и в скоро време рухналите колони и капители ще приемат първоначалния си вид. Предполага се, че храмът е бил посветен на бог Митра.

В близост с храма е била разкрита баня с хипокауст. По план тя има много общо с банята в Хисаря и банята в западния сектор на Нове. Преддверието ѝ е било покрито с многоцветна подова мозайка — единствен засега паметник на мозаичното изкуство на територията на Съветска Армения. Мозайката е изпълнена в техниките опус теселатум и опус вермикулатум. Датира се в III в. на н. е.

В долината на р. Арарат се намират развалините на древните арменски столици Армавир и Арташат. През 1962 г. акад. Аракелян започнал системни разкопки в Армавир. Една от главните задачи на неговата експедиция било проучването на укрепителните съоръжения и фортификационната техника. Били разчистени 180 м от стената, при което се установило, че тя е била издигната за пръв път още през урартската епоха. Подсилена с нови укрепления, рязко отличаващи се по начина на градеж, стената била използувана и през елинистическата епоха.

Вътре в цитаделата били разчистени дворцови помещения, храмове на Слънцето и Луната и др. Жилищните квартали през елинистическата епоха били разположени извън цитаделата. Трети век пр. н. е. бил периодът на най-големия икономически и политически подем в живота на арменската столица. През II в. пр. н. е. Армавир загубва своето значение на административен и производителен център. Столицата била преместена в Арташат. Случайно намерените паметници при спасителни разкопки и селскостопански работи разкриват важни страни от историята на града през римската епоха и представляват интерес от гледна точка на историята на нашите земи. През 1960 г. случайно бил намерен латински надпис върху гранитни плочи със запазена дължина 7,30 м и шир. 0,80 м от времето на император Траян, в който се съобщава за строеж на съоръжения от IV Скитски легион. Вторият епиграфски паметник е надгробен надпис, в който се споменава името на Валерий Кресценс, войник от I Италийски легион.

Богатите и интересни резултати от досегашните археологически проучвания хвърлят обилна светлина върху материалната култура и изкуство на Древна Армения. През VI—IV в. пр. н. е. се формират основите на общоарменската култура като продължение на богатото урартско наследство. Периодът III—I в. пр. н. е. се характеризира с елинизация на културата на местното население, а I—III в. на н. е. — със засилване на връзките с Партия.

Паметниците на античната култура в Армения имат в известен смисъл своеобразен характер. Едновременно с влиянието на елинистическия Изток в развитието на архитектурата и занаятите се чувствуват традициите на местното урартско и ахеменидско наследство. То намира широко отражение и върху културата на средновековна Армения.

АЛ. ДИМИТРОВА

• • •

Навършиха се 50 години от рождението и 25 години научноизследователска дейност на ст. н. сътр. Теофил Кръстев Иванов, кандидат на историческите науки. Той е роден на 31 юли 1918 г. в София. През 1942 г. е завършил класическа филология и стара история с археология в Софийския университет „Климент Охридски". През 1943 г. той специализира по антична археология във Виенския университет. От 1966 г. той е научен секретар на Археологическия институт и музей при БАН. Също така завежда Секцията за антична археология при Археологическия институт и музей.

Получил солидна подготовка по класическите езици и антична археология, Т. Иванов ръководи редовни и спасителни разкопки на редица градове, селища и кастели от римската епоха в България. Заслужава да споменем разкопките в Никополис ад Иструм (с. Никюп, Великотърновски окръг), Ескус (с. Гиген, Плевенски окръг), Сердика (София), Германия (с. Сапарева баня, Кюстендилски окръг), Абритус (Разград), Сандански и др. Германската академия на науките в Берлин и Българската академия на науките му повериха научното ръководство на разкопките на римския и късноантичен кастел Ятрус при с. Кривина, Русенски окръг (от 1960 г. насам). Освен това Т. Иванов взема активно участие в организирането и провеждането на разкопките в некропола на Аполония (1946—1949 г), като темата на неговата кандидатска дисертация е посветена на античната керамика от некропола.

Т. Иванов участвува в изпълнението на важни международни научни задачи, като например изработването на Картата на Римската империя, лист Аквинкум, лист Наисус, и ръководи работата по лист Филипопол и лист Ромула.

Участвува с доклади в международни конгреси и е изнасял лекции в редица страни: Съветския съюз, Румъния, Унгария, Чехословакия, Англия, Германската демократична република, Германската федерална република и др.

Т. Иванов е автор на значителен брой научни трудове върху античната археология на България. На него се дължи откриването, проучването и локализирането на дълго търсения град Абритус, който според неговите изследвания е тъждествен с развалините на Разградския Хисарлък. Той откри една неизвестна комедия на Менандър, която се е наричала „Ахейци". Сцена от нея е изобразена върху многоцветна подова мозайка в Ескус. Проблемите, с които той се занимава, засягат въпросите на градоустройството на римските и късноантични градове в България, архитектурата, водоснабдяването, канализацията, укрепителната система, бита, изкуството и културата. Публикувал е статии в български и чуждестранни списания и енциклопедии. Т. Иванов е заместник-главен редактор на Речника на изобразителните изкуства в България, който се подготвя за печат. Той е един от редакторите — основоположници на сп. Археология, орган на Археологическия институт и музей, и е член на редакционната колегия на Известия на Археологическия институт. Т. Иванов е член на Българския национален комитет при Международния съвет за паметниците и селищата (ИКОМОС) на ЮНЕСКО.

Успоредно със своята научноизследователска и научноорганизационна работа Т. Иванов допринася твърде много за популяризирането на постиженията на българската археология чрез своите статии и сказки.

За неговата 50-годишнина и активна 25-годишна научноизследователска дейност ст. н. сътр. Теофил Иванов беше удостоен от Президиума на Народното събрание на НР България с високото отличие — орден „Кирил и Методий" — II степен.

М. ЧИЧИКОВА

• • •

На 1 август 1968 г. проф. д-р Джон Грифит, преподавател в Джезус колеж, Оксфорд, гост на Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина, изнесе в Археологическия институт при Българската академия на науките лекция на тема: „Съкровището от Викс и бронзовите съдове от Требенище".

В своята лекция д-р Джон Грифит даде ново тълкуване на текста на Херодот, който се отнася до трите огромни бронзови съда, изпратени на цар Крез от спартанците, и златните и сребърни съдове, подарени от Крез на светилището в Делфи в светлината на откритото съкровище от Викс и находките от Требенище.

Лекцията бе изслушана с голям интерес от научните сътрудници при АИМ и гости на института.

А. БАЛКАНСКА

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

СТАТИИ

Д. П. Димитров — Троя VII*b* 2 и балканските тракийски и мизийски племена. 1
М. Чичикова — Керамика от старата желязна епоха в Тракия 15
В. Миков — Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България. 28

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Т. Тотев — Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол 49
В. Антонова — Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на хан Омуртаг при гара Цар Крум. 52
Т. Ковачева — Новооткрити гробове от Ескус . . 67
А. Радунчева — Към въпроса за направата на глинени съдове през праисторическата епоха 72

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Т. Герасимов — Асен Василиев и Ирина Василиева, Образи на Климент Охридски, София, 1967, 40 стр. и 38 таблици. 78

ПРЕГЛЕД

М. Деянова — XV курс по равенско и византийско изкуство. 80
В. Велков — Втори международен семинар по латинска епиграфика в Унгария 83
Ал. Димитрова — Проучвания на античната култура в Грузия и Армения 84

ARTICLES

D. P. Dimitrov — Troie VIIb 2 et les tribus thraces et mésiennes des Balkans 1
M. Čičikova — Céramique du Premier Age du fer en Thrace 15
V. Mikov — Localisation de certains sites et forteresses de l'Antiquité et du Moyen Age disparus aujourd'hui 28

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

T. Totev — Un stratège inconnu d'Ioanopol et de Dorostol 49
V. Antonova — Deux églises paléochrétiennes nouvellement découvertes dans l'enceinte extérieure de l'Aul du khan Omurtag près de la gare Car Krum 52
T. Kovačeva — Tombes nouvellement découvertes à Oescus 67
A. Radunčeva — Sur la fabrication de vases en argile à l'époque préhistorique 72

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

T. Gerasimov — Asen Vasiliev et Irina Vasilieva, Représentations de Clément d'Ohrid, Sofia, 1967, 49 p. et 38 pl. 78

REVUE

M. Dejanova — Le XVe cours sur l'art de Ravenne et l'art byzantin 80
V. Velkov — Second séminaire international sur l'épigraphie latine en Hongrie 83
Al. Dimitrova — Études sur la civilisation de l'Antiquité en Georgie et en Arménie 84

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE DE L'ANNEE

УВОДНИ СТАТИИ

	кн.	стр.
* * * — Списание „Археология“ в десетата си годишнина	1	1
Димитров Д. П. — Българската археология и нашата съвременност	2	1
Милчев Ат. — Акад. Димитър П. Димитров (По случай 60 години от рождението му) .	3	1

СТАТИИ

Герасимов Т. — Ново тълкуване на рисунката на Велико Търново от Брашовския ръкопис	1	32
Димитров Д. П. — Троя VII*b* 2 и балканските тракийски и мизийски племена	4	1
Иванов Т. — Акад. Владимир Георгиев на 60 години	1	3
Миков В. — Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България	4	28

EDITORIAUX

	Fasc.	p.
* * * La Revue „Arheologija“ et l'anniversaire de ses dix ans d'existence	1	1
D. P. Dimitrov — L'archéologie bulgare et les problèmes de nos jours	2	1
At. Milčev — L'académicien Dimitâr Petrov Dimitrov — à l'ocasion de son soixantième anniversaire	3	1

ARTICLES

T. Gerasimov — Une nouvelle interprétation d'un dessin de Târnovo du manuscrit de Brašov	1	32
D. P. Dimitrov — Troie VII *b* 2 et les tribus thraces et mésiennes des Balkans	4	1
T. Ivanov — Le soixantième anniversaire de l'académicien Vladimir Georgiev	1	3
V. Mikov — Localisation de certains sites et forteresses de l'Antiquité et du Moyen Age en Bulgarie disparus aujourd'hui	4	28

Михайлов Ст. — За архитектурата и живописта на монастирската църква „Св. Андрей" на р. Треска 1 7
Михайлов Ст. — Константин Иречек и българската археология 2 8
Ходинот Р. Ф. — Западни влияния върху Кръглата църква в Преслав 1 20
Чанева Н. — Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV—VI в. в България 2 13
Чичикова М. — Керамика от старата желязна епоха в Тракия 4 15

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Антонова В. — Две новооткрити раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на хан Омуртаг при гара Цар Крум 4 52
Аргирова А. — Релефът от Шаплъдере 1 56
Ботушарова Л. — Три документа за историята на римския Филипопол 2 43
Вължарова Ж. Н. и Чачева В. — Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окръг 2 27
Вълов В. — Надгробни паметници от римската епоха в Свищовския музей 1 48
Герасимов Т. — Медни монети на деспот Добротица — владетел на Карвунската земя . 3 10
Джамбазов Н. — Палеолитно находище при с. Муселиево, Плевенски окръг 2 54
Джонова-Митова Д. — Ранновизантийското жилищно строителство в кастела Ятрус . 3 13
Димитрова А. — Геми-амулети с гностически изображения 3 24
Ковачева Т. — Новооткрити гробове от Ескус . 4 67
Морева Р. и Ангелова П. — Могилни гробни находки от Асеновградско 3 29
Николов Б. — Праисторическото селище при с. Оходен, Врачански окръг 1 65
Николов Д. — Строителен надпис от римска баня край Стара Загора 1 43
Овчаров Д. — Нови енеолитни човешки фигурки от Търговищки окръг 3 38
Радунчева А. — Към въпроса за направата на глинени съдове през праисторическата епоха 4 72
Тотев Т. — Неизвестен стратег на Йоачопол и Доростол 4 49
Чангова И. — Базиликата в Ловешката крепост 2 36

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Вължарова Ж. — С. А. Плетнева, „От кочевий к городам (Салтово-маяцкая культура)". Материалы и исследования по археологии СССР, № 142, Москва, 1967 г., 198 стр., ил. 3 46
Георгиева С. — A. Grabar, Byzanz. Die byzantinische Kunst des Mittelalters (vom VIII zum XV Jahrhundert). Holle Verlag, Baden-Baden, 1964, 238 стр. с илюстр. (превод от френски) 1 76
Герасимов Т. — А. В. Банк, Византийское искусство в собраниях Советского Союза, Ленинград — Москва, 1963, 391 стр. + 302 обр. 2 69

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

V. Antonova — Deux églises paléochrétiennes nouvellement découvertes dans l'enceinte extérieure de l'Aul du khan Omurtag près de la gare Car Krum 4 52
A. Argirova — Le relief de Šaplădere 1 56
L. Botušarova — Trois documents de la ville de Philippople de l'époque romaine 2 43
Ž. Vážarova et *V. Čačeva* — Nécropole médiévale près du village Ablanica (arr. de Blagoevgrad) 2 27
V. Vălov — Monuments funéraires de l'époque romaine du musée de Svištov 1 48
T. Gerasimov — Monnaies du despote Dobrotica, seigneur souverain de la rerion de Karvuna 3 10
N. Džambazov — Le site paléolithique près du village Muselievo (arr. de Pleven) 2 54
D. Džonova-Mitova — La construction d'habitations à la haute époque byzantine au castel de Jatrus 3 13
A. Dimitrova — Gemmes-amulettes à représentations gnostiques 3 24
T. Kovačeva — Tombes nouvellement découvertes à Oescus 4 67
R. Moreva et P. Angelova — Trouvailles funéraires de tombes tumulaires près d'Asenovgrad 3 29
B. Nikolov — Le site préhistorique près du village d'Ohoden 1 65
D. Nikolov — Inscription relative à l'édification d'un établissement de bains près de Stara Zagora 1 43
D. Ovčarov — Nouvelles statuettes humaines de l'Énéolithique de la région de Târgovište 3 38
A. Radunčeva — Sur la fabrication de vases en argile à l'époque préhistorique 4 72
T. Totev — Un stratège inconnu d'Ioanopol et de Dorostol 4 49
J. Čangova — La basilique de la forteresse de Lovec 2 36

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Ž. Vážarova — С. А. Плетнева, „От кочевий к городам (Салтово-маяцкая культура)", Материалы и исследования по археологии СССР, № 142, Москва, 1967 г., 198 стр., ил. 3 46
S. Georgieva — A. Grabar, Byzanz. Die byzantinische Kunst des Mittelalters (vom VIII zum XV Jahrhundert), Holle Verlag, Baden-Baden, 1964, 238 p. avec des illustrations (traduit du français) 1 76
T. Gerasimov — А. В. Банк, Византийское искусство в собраниях Советского Союза, Ленинград — Москва, 1963, 391 стр. + 302 обр. 2 69

Герасимов Т. — Асен Василиев и Ирина Василиева, Образи на Климент Охридски, София, 1967, 40 стр. и 38 табл. 4 78
Димитров Д. П. — Теофил Иванов, Антична керамика от некропола на Аполония. Аполония — Разкопките в некропола на Аполония през 1947—1949 г., БАН, Археологически институт, София, 1963, стр. 65—274. . . . . 2 65
Иванов Т. — Corpus vasorum antiquorum, Roumanie 1, Bucarest 1, par Suzana Dimitriu et Petre Alexandrescu avec la collaboration de Vladimir Dumitrescu, préface de Em. Condurachi, Bucarest, 1965, 54 стр. и 45 табл., издание на Археологическия институт и Националния музей на старините в Букурещ със сътрудничеството на Международния академически съюз. 2 67

ПРЕГЛЕД

Балканска А. — Научно съвещание в гр. Велико Търново 1 81
Балканска А. — Седемдесет години музейно дело в Кюстендил 1 82
Балканска А. — XIII национална конференция на археолозите в България 3 51
БалканскаА. — Честване по случай 60-годишнината на акад. проф. Д. П. Димитров . . 3 58
Балканска А. — Книгопис 1 85
Балканска А. — Книгопис 2 72
Балканска А. — Книгопис 3 59
Велков В. — Втори международен семинар по латинска епиграфика в Унгария 4 83
Данов Хр. М. — Трима турски учени — гости на България 2 71
Деянова М. — XV курс по равенско и византийско изкуство 4 80
Димитрова Ал. — Проучвания на античната култура в Грузия и Армения 4 84
Иванов Т. — Организация на археологическата и музейната дейност в Италия 3 55
Манова Ек. — Проучване и опазване на средновековната живопис в Грузинската ССР . 3 57
Михайлов Ст — II международен конгрес по славянска история в Залцбург 1 79

T. Gerasimov — Asen Vasiliev et Irina Vasilieva, Représentation de Clément d'Ohrid, Sofia 1967, 40 p. et 38 pl. 4 78
D. P. Dimitrov — T. Ivanov, Céramique antique de la nécropole d'Apollonia. Apollonia — fouilles dans la nécropole d'Apollonia en 1947—1949, Académie Bulgare des Sciences, Institut Archéologique, Sofia, 1963, p. 65—274 . . . . . 2 65
T. Ivanov — Corpus vasorum antiquorum, Roumanie 1, Bucarest 1, par Suzana Dimitriu et Petre Alexandrescu avec la collaboration de Vladimir Dumitrescu, préface de E. Condurachi, Bucarest, 1965, 54 p. et 45 pl. Edition de l'Institut Archéologique et du Musée national des Antiquités de Bucarest avec la collaboration de l'Union Académique internationale 2 67

REVUE

A. Balkanska — Réunion savante à Tărnovo . . 1 81
A. Balkanska — Soixante-dix ans d'activité du musée de Kjustendil 1 82
A. Balkanska — La XIIIe conférence nationale des archéologues de Bulgarie 3 51
A. Balkanska — La célébration du soixantième anniversaire de l'académicien D. P. Dimitrov 3 58
A. Balkanska — Bibliographie 1 85
A. Balkanska — Bibliographie 2 72
A. Balkanska — Bibliographie 3 59
V. Velkov — Second séminaire international sur l'épigraphie latine en Hongrie 4 83
Hr. M. Danov — Trois savants turcs hôtes de la Bulgarie 2 71
M. Dejanova — Le XVe cours sur l'art de Ravenne et l'art byzantin 4 80
Al. Dimitrova — Études sur la civilisation de l'Antiquité en Georgie et en Arménie . . 4 84
T. Ivanov — Organisation de l'activité archéologique et de la muséologie en Italie . . . 3 55
Ek. Manova — Étude et conservation de la peinture médiévale en République socialiste soviétique de Georgie 3 57
St. Mihailov — Le second Congrès international d'histoire slave à Salzbourg 1 79

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ-ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София-Ц. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, София 13, кв. Гео Милев, ул. 36, бл. VI. Тел. 72-44-11

Технически редактор Ив. Атанасова — Коректор Анета Христова

Дадена за набор на 2. XII. 1968 г. Подписана за печат на 31. I. 1969 г. Печатни коли 11,25 Издателски коли 9,31
Формат на хартията 59x84/8 Тираж 1300 Поръчка 79 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Издателството на Българската академия на науките